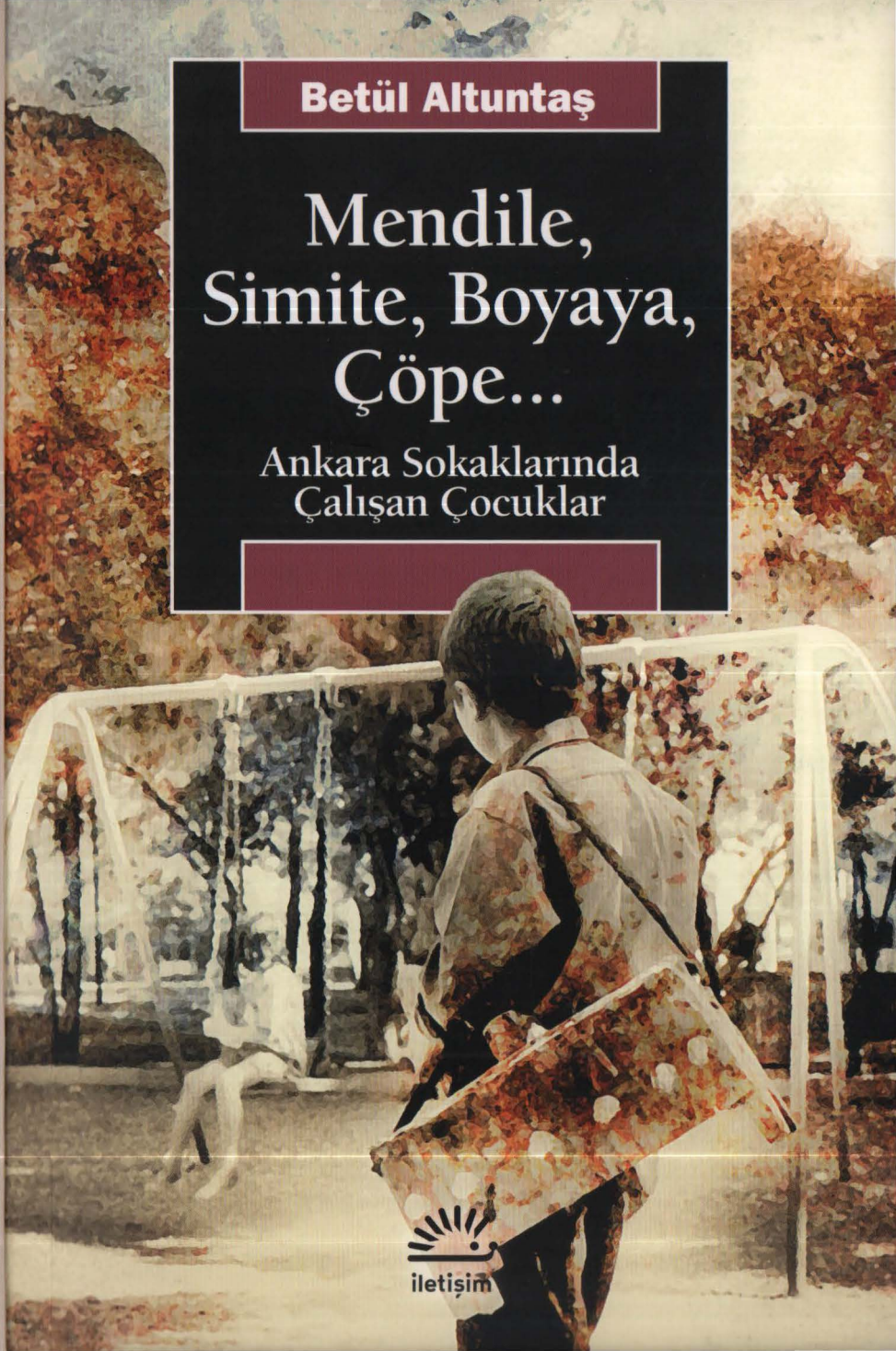
Betül Altuntaş • MENDİLE, SİMİTE, BOYAYA, ÇÖPE...

Betül Altuntaş

Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe...

Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar

iletişim

BETÜL ALTUNTAŞ

Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe...

BETÜL ALTUNTAŞ Betül Altuntaş Ankara doğumlu. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu mezunu. Aynı üniversitede yüksek lisansını, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde doktorasını tamamladı. 2011 yılında doçentlik ünvanını aldı. 1992-1996 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi'nde araştırma görevlisi, 2001-2006 yılları arasında Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nda sosyal hizmet uzmanı olarak görev yaptı. 2006 yılından beri Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde öğretim üyesidir. Zorunlu göç, yoksulluk, sosyal dışlanma, ayrımcılık, çocuk emeği, risk altındaki gruplar, enformel emek, katı atık madde toplayıcılığı gibi konularda çalışmaları bulunmaktadır.

İletişim Yayınları 901 • Araştırma-İnceleme Dizisi 146
ISBN 975-05-0126-8
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-2. BASKI 2003-2014, İstanbul
3. BASKI 2018, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI Burçak Çisil Şengil
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BETÜL ALTUNTAŞ

Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe...

Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar

iletişim

Sevgili Anneme ve Babama

İçindekiler

Önsöz 9

BİRİNCİ BÖLÜM
Giriş 11

İKİNCİ BÖLÜM
Sokak Çocukları Sorununa Toplu Bir Bakış 21
Sokak çocukları sınıflandırması 21
Sokak çocukları sorununun nedenleri 27
Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuk profili 43
Çocukların korunmasına ilişkin düzenlemeler 97
Türkiye'de yürütülen çalışmalar 108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Araştırmanın Yöntemi 129
Araştırmanın amacı 130
Araştırmanın sayıltıları 131
Araştırmanın sınırları 132
Araştırma alanı 133
Veri toplama süreci 134
Verilerin çözümlenmesi 138

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARAŞTIRMANIN BULGULARI 139
Ankara sokaklarında çalışan çocukların sosyo-demografik özellikleri 139
Çocukların çalışma nedenleri 146
Ankara sokaklarında çalışan çocukların aile yapıları 155
Ankara sokaklarında çalışan çocukların çalışma koşulları 175
Çocukların sokakta karşılaştıkları riskler 197
Çocukların geleceğe ilişkin beklentileri 223

BEŞİNCİ BÖLÜM
SONUÇ VE ÖNERİLER 231
Sokak çocukları araştırmaları 231
Kullandığımız kavramlar ve sosyal politika önermelerimiz 233
Kaynakça 247

ÖNSÖZ

Karanfil yürekli çocuklara

Onlar çocuktular. Çok uzaklardan, Hakkâri'den, Van'dan, Diyarbakır'dan, Mardin'den, Siirt'ten, Adana'dan gelmişlerdi. Yaşadıkları göç, onların "göçüydü", kendi deyimleriyle onların "gurbetiydi". Bu göçü onlar istememişlerdi, yerlerinden yurtlarından edilmeyi hiç istememişlerdi. Oysa her şey birkaç saatin içinde nasıl da oluvermişti. Yüzyılların birikimi, becerisi, bilgisi üzerinden yükselerek şekillenen, evleri, toprakları, bağları, bahçeleri, hayvanları ve bunlara göre şekillenen ruhları bir anda koparılmıştı. Yaşadıkları zor koşullar travmatikti ama bu travma görmezden gelinmişti.

Göç kitlesel yaşanmıştı. Kimisi aileleriyle katılmışlardı bu bilinmez ve hazırlıksız yolculuğa, kimisi yaşadıkları ikinci, üçüncü göçte yalnızdılar, aileleri artık çok uzaklarda kalmıştı. Göç aşamalı yaşanmıştı. Köylerden bulundukları şehir merkezlerine, oradan da İstanbul, Ankara, İzmir, Mersin, Adana gibi metropollere tutunmaya çalışmışlardı. Göç süreciyle birlikte, evlerin eski tanrıları olan babaları da "göçmüştü". Kentin gereklerine uygun ne bilgileri ne de becerileri vardı. Ve birdenbire çocuklar girdi devreye, işi nere-

deyse icat ettiler: "Kâğıt mendil satmak". Kimisi ise ayakkabı boyamalı ya da çöp toplayıcılık işine girmeliydi, çünkü âcil paraya gereksinim vardı. Yaşları 7, 8 ya da 12, 13'tü. Dilleri farklı, yaşam biçimleri kent yaşamından çok uzaktı. Bakışları ürkek, yabancılıkları aşikârdı. Kurulu dünyalarından, toplumsal, duygusal dokularından koparılmışlardı. Evden uzaklaşmış, metropolün sokakları arasında ekmek kavgası veriyorlardı.

Bu, onların hikâyesidir.

BETÜL ALTUNTAŞ
Ankara, Şubat 2003

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

"Gerek sokakta çalışan, gerekse sokakları mekân edinerek günlük yaşamın tamamına yakınını buradaki potansiyelleri kullanarak yaşamaya çalışan çocuklar bizler için hâlâ mitler içinde tanımlanarak anlaşılmaya çalışılmaktadır ya da sokak çocukları toplumun normali olan bizler karşısında hâlâ 'öteki'dir" (Karatay, 1999b: 453), ötekileştirilendir.

Oysa, çocukların, gelişimlerini olumsuz yönde etkileyen yaşam ve çalışma koşulları, ortamı ve ilişkileri içerisinde yer almaları düşünülemezken, onlar çok farklı nedenlerle çalıştırılmakta ya da sokakta çalışma ve yaşama olanakları yaratma mücadelesi vermektedirler. Çocukların sokaklarda bulunmasını hatta görünmesini, çalıştırılmasını onaylamamak, çocukların çalıştırılmasını yasaklayan yasal önlemleri almak, çocuk sömürüsünü önlemeye yetmemekte sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar olgusu giderek artan bir sorun olarak gündeme gelmektedir.

UNICEF (1988) sokak çocuklarını; zamanlarının büyük bölümünü sokakta geçiren, herhangi bir korumadan ve yetişkinlerinin doğrudan desteğinden yoksun çocuklar olarak

tanımlamaktadır. Sokak çocukları, daha çok aileleriyle kurdukları ilişki ve sokağı kullanım temeline göre üç kategori altında incelenmektedir. Birinci kategori, sokakta çalışan ve aileleriyle düzenli bağı olan ve onlarla yaşayan ancak "sokağa aday" çocuklar; ikinci kategori, yetersiz veya düzensiz aile desteğine sahip ancak "sokakta bulunan" çocuklar; üçüncü kategori, "sokağın çocukları" olarak nitelendirilen, sokağı mekân edinmiş, çoğunlukla bir uçucu madde bağımlısı olan ve işlevsel bir aile desteği olmayan çocuklardır.

Oysa UNICEF'in özellikle Üçüncü Dünya Ülkelerini gözönünde bulundurarak oluşturduğu bu üçlü kategori bir ideal tip olarak genelleştirilmekte ve birbirinden farklı toplumsal yapıların farklılığı görmezden gelinmektedir. Sokakta karşımıza bir sorun olarak çıkan sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuk grupları, uzun zamandır sokakta bulunma nedenleri, sokakta bulunma süreleri, yaşam tarzları, aileleri ve diğer insanlarla kurdukları ilişkiler son derece farklı olmasına rağmen, "sokak çocukları" üst başlığı altında aynı kavramsallaştırma ile anılmaktadır.

Literatürdeki UNICEF'in sokak çocukları sınıflandırmasının yetersiz olduğu, salt sokakları mekân olarak kullanmaları nedeniyle çok çeşitli çocuk gruplarını aynı kavramsal şemsiye altında toplamanın açıklama alanını genişletmediği aksine sorunun boyutları ve çözümleri noktasında tıkanıklığa yol açtığı düşünülmektedir. Bu nedenle bu araştırmada, sokakta çalışan çocuk kategorisi sokak çocuğu kavramının etki alanının dışında bağımsız bir kavram olarak kullanılmış ve sokakta çalışan çocuklar, sokaktaki iş tercihlerine göre sınıflandırılmıştır. Bu yönüyle bu çalışma hiç kuşkusuz öncü bir çalışmadır ve ilk kez sokakta çalışan çocuklar, sokaktaki çalışma esaslarına ve iş tercihlerine göre bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Araştırmanın problemi ve yöntemi böyle bir bakış ekseninde örgütlenmiştir.

Bununla birlikte ikinci bölümde kavramsal çerçevenin sunuluşu kuşkusuz literatürdeki bilgi birikimine bağlı olarak geliştirilmiştir. Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklara ilişkin literatürün birlikte taranması ve her iki çocuk grubuna ilişkin verilerin sunulması kuşkusuz her iki grubun sokakta bulunma koşullarını, birbirinden ayrışan yönlerini vurgulama çabası nedeniyle olmuştur. Kavramsal çerçevenin sunulduğu bu bölümde; sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar sorunu toplu bir literatür taramasına tâbi tutulmuş, sokakta bulunan çocukların sınıflandırılması çabaları bu bölümde yer almıştır.

Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar sorunu, yalnızca çok sayıda çocuğun yasadışı çalışması, toplumsal çerçevenin ve toplum kurumlarının dışında kalmaları nedeniyle değil, yaptıkları işlerin ve sokakta bulunma koşullarının çoğu zaman ihmal, istismar ve sömürüye dayalı olması nedeniyle değerlendirilmesi gereken karmaşık bir sorundur. Çocuklar, toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel nedenlerle çalıştırılmakta ya da sokağa mecbur kılınmaktadırlar. Çocukların neden sokaklarda çalıştırıldıkları ya da sokağa mecbur kılındıklarının kavranması ise ancak bu olguyu destekleyen, besleyen politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel nedenlerin kavranmasıyla mümkündür. Bu çalışmanın ikinci bölümünde sorunun nedenleri tartışmaya açılmış ve Aptekar'ın (1994) sorunun nedenlerini açıklayan birkaç hipotezine vurgu yapılmıştır. Bunlardan ilki kentsel yoksulluk, ikincisi aile istismarı (terk eden, istismar ve ihmal eden aile) ve sonuncusu da kentleşme ve göç hareketleridir. Bununla birlikte, farklı kültürlerde sorunun boyutları farklılaştığı gibi sözü edilen faktörlerde ülkelerin sosyo-ekonomik ve siyasal yapılanmalarına göre farklılaşabilmektedir.

Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar sorununun son on yıllar içinde artarak büyümesinde, kuşkusuz dünya

ölçeğindeki yapısal dönüşümün önemli bir rolünün olduğunu söylemek mümkündür. 1970'lerle birlikte azgelişmiş ülke ekonomilerinin, yapısal uyum ve istikrar politikaları ile hızla liberalizasyonu yaşanırken bu tür programlar genellikle yüksek işsizlik, sosyo-ekonomik eşitsizlik ve yoksullukla sonuçlanmıştır. İzlenen neo-liberal politikaların ise yapısal olarak daha dezavantajlı grupları (kadınlar, çocuklar, azınlıklar ve göçmenler) doğrudan etkilediği söylenebilir (Standing ve Tokman, 1991).

Brezilya, Filipinler, Hindistan, Kenya, İtalya'da yapılan araştırmalar sokak çocukları sorununun kaynağında, seçilen sosyo-ekonomik politikaların getirdiği baskılar ve yoksulluğun yanı sıra, insanca yaşam koşullarının ortadan kalkması, ailelerin destek sistemlerinin zayıflaması ve giderek çözülmesi ve nihayet çocukların özlemlerini yanlış yerlere yönlendiren ve onların marjinalleşme sürecini hızlandıran, tüketici, baştan çıkarıcı ve tehlikeli yaşam tarzları gibi "evrensel" eğilimler olduğunu göstermiştir (Atauz, 1997).

Türkiye'de sokakta çalışan çocukların büyük kentlerin önemli bir sorunu olarak kabul edilmesi ise büyük oranda 1990'lı yıllarla birlikte yaşanan zorunlu göç süreçleri sonrası çocukların gerek sayı olarak artması gerekse kişisel gelişimlerini engelleyecek türde iş çeşitlerinin ortaya çıkması ile birlikte gerçekleşmiştir. Zorunlu göçü yaşayan aileler için yoksulluk süreğenleşirken, kente tutunamayan "yeni yoksullar" tartışmaları bu grup üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. 1990'lı yıllarda yaşanan bu yeni göç dalgasının geçmişte yaşanan göçlerden en temel farkı zorunlu olmasıdır, dolayısıyla bu göç süreci hazırlıksız yaşanmıştır. Göç eden insanlar, göç edecekleri yerleri seçme şansları olmaksızın yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Göç-Der'in (2002) raporuna göre, 1989-1999 yılları arasında 3438 kırsal yerleşim birimi boşaltılmış, 4-4.5 milyon in-

san yerinden edilmiştir. Bu insanlar Türkiye ortalamasının en altında bir yaşamı Diyarbakır, Van, Batman gibi illerin şehir merkezlerinde ya da İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Mersin gibi metropollerde gettolaşma benzeri yerleşim alanları oluşturarak sürdürmek zorunda kalmışlardır. Zorunlu göç, hem demografik ve çevresel bakımdan hem de siyasal, sosyal ve ekonomik bakımlardan radikal bir altüst oluş ve kapsamlı bir tahribata neden olmuştur.

Doğup büyüdükleri yerlerden istekleri dışında koparılmış, yerlerinden yurtlarından edilmiş, yakın zaman önce yaşadıkları "cinnet"in (baskınlar, silahlı tarama, ev-köy-otlak yakma, gıda ambargosu, "faili meçhul"ler, gözaltında kayıplar...) etkilerinden hâlâ kurtulamamış (Sır ve Arkadaşları, 1998), yaşadıkları travma tamamen görmezden gelinmiş, bu yeni "yersiz-yurtsuz" bırakılmışların yoksullukları ve yoksunlukları gerek sosyal gerekse siyasî konumlanışları nedeniyle daha fazla hissedilmiştir.

Bu göçler herhangi bir yasal zemin üzerine gerçekleştirilmediği için, göç ettiren yeni gelinen yerde hiçbir yaşam alanı hazırlamamış, olayın siyasî boyutları nedeniyle kamusal otorite, göçün sosyal maliyetini karşılamaya yanaşmamıştır. Üstelik zorunlu göçün yaşandığı dönemin, neo-liberal ekonomi politikaların var kılınmaya çalışıldığı konjonktüre denk gelmesi, dolayısıyla devletin gerek yerel yönetimlere olan desteğinin gerekse sosyal koruma olanaklarının zayıflatılması sürecin daha tahripkâr yaşanmasına neden olmuştur. Öte yandan 1980 sonrası gecekondu yapım sürecinin ticarileşmesi, büyük kentlerde yoksul kitle için arsa sağlayıp yapı gereçlerini bulan ve gecekondu yapısını yaparak bunları satışa çıkaran "gecekondu firmaları"nın türemesi, kitleler halinde kentlere yığılan yoksul insanların barınak sorununu önceki göç süreçlerinden daha ağır yaşamalarına yol açmıştır. Türkiye büyük sermayesinin özel-

likle 1990'lardan sonra kentsel alanlara yönelerek perakende tüketim, arsa spekülasyonu, orta ve büyük burjuvaziye dönük (lüks) konut üretimi, iş ve alışveriş merkezleri, eğlence ve turizm yatırımları, özel sağlık, eğitim kurumları vb. üzerinden rant elde etme eğilimi barınma sorununu göç edenler açısından içinden çıkılmaz bir hale getirmiş, pek çoğu kentin çeperlerinde (gecekondu alanlarında) yerleşim olanağı bulamamış ve kentin merkezindeki derme çatma yapılanmalar ya da naylon korunaklar ve çadırlarda barınmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla yaşanan son dönem göç diğerlerinden farklı olarak tedricî uyum olanakları yaratamamış, yumuşak ve bütünleştirici (Işık ve Pınarcıoğlu: 2001) olmaktan uzak, gergin ve dışlayıcı (Işık ve Pınarcıoğlu: 2001) olmuştur.

Kuşkusuz sokakta çocuk çalışması ile yoksulluk ve göç arasındaki bağlantı gözden kaçmamalıdır. Göç, geçmiş birikim, sermaye veya beceri yoksunluğuyla birleşince kente tutunamama anlamına gelmektedir. Kente tutunamayan aileler için yaygın yerel çözümlerden birisi de çocukları çalıştırmak olmuştur. Türkiye'de konuya ilişkin yapılan hemen her çalışmada sorunun boyutlarının büyümesi anlamında göçe, özellikle 1990'lı yıllarda yaşanan zorunlu göçe vurgu yapılmakla birlikte sorunun çözümü noktasında bu gerçeklik gözden kaçırılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde üzerinde durulan bir diğer konu, çocukların korunmasına ilişkin gerek uluslararası gerekse ulusal düzeydeki mevzuat olmuştur. Ancak çocukların çalıştırılmasıyla ilgili uluslararası sözleşmeler ve yasal mevzuat çocukların çalıştırıldığı ön kabulüne dayanmakta, çocuk emeğinin ucuz işgücü olarak kullanımına yasal bir çerçeve oluşturmaktadır. Üstelik yasal düzenlemeler tamamen formel sektör öngörüsü üzerinden gitmekte, sokaklarda çalışan çocukların, yoksulluk koşullarına bağlı olarak

doğrudan ya da kısmen ailenin geçimini sağladıkları veriyken, bu durumun, salt çalışma mekânının sokak olması nedeniyle çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilmemesi, sokakta yapılan işin sokak çocukluğunun bir tutulmasını getirmekte, bu da sorunun özünün ön plana çıkmasını engellemektedir.

Konuya ilişkin yasal mevzuatın çocukların çalıştırılması ön kabulüne dayanması, mümkün bütün sosyal önlemleri boşa çıkaracak bir gerçekliğe dayanmaktadır. Bu gerçeklik, mevcut ekonomik altyapının, işsizlik ve ucuz emek kullanımını ortadan kaldırmaya elverişli olmaması bir yana bunlar olmadan yaşayamayacağı bir işleyiş içinde olmasıdır. Sözleşmeler ve mevzuat görece iyi bir çerçeve çizmekle birlikte çocukların çalıştırılmasının temel nedenlerini hedef alan politikaların üretilemediği, ekonomik ve sosyal yaşam düzeyinin yükseltilmesine yönelik hiçbir kamusal önlem alınmadığı, varolan kazanımların bile liberalleşme ekseninde geriye taşındığı mevcut koşullarda yasal çerçevenin görece iyi olmasının ya da daha da iyileştirilmesinin somut hiçbir karşılık bulması mümkün olmayacaktır. Çocukların çalışmasını zorunlu kılan koşulların, yoksulluğun, işsizliğin, denetimsiz ekonomik politikaların vb. ortadan kaldırılmasına yönelecek kapsamlı bir ekonomik, sosyal ve siyasal değişikliği göze almayan hiçbir önlem tek başına yaşama şansı bulmayacaktır.

Bu çalışma, çocuk çalışmasını destekleyen yapısal özellikleri çocuk işçiliği ile mücadele dinamiğinden hareket ederek tartışmaya açmakta, ancak kısa dönemde çalışan çocukların çalışma koşullarının iyileştirilmesini, sağlık ve sosyal hizmetlerin sağlanmasını içeren, çok yönlü çözüm önerilerini hedefleyen sosyal politika ve programların geliştirilmesi gereğini de vurgulamaktadır.

Sokakta bulunan çocuklar sorununa toplu bir bakışı içeren

ikinci bölümde sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklara verilen hizmetler Türkiye örneğinde tartışmaya açılmış, varolan hizmet modelleri aktarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede ILO/IPEC kapsamında yürütülen çalışmalar, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nca sunulan hizmetler, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerinin girişimleri, bunların yanında sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar sorununa bir yönüyle müdahil olan çocuk şube müdürlükleri ile çocuk mahkemeleri üzerinde durulmuştur.

Mevcut ekonomik, sosyal ve siyasî tercihlerdeki yönelimin sorunu derinleştirdiği düşünüldüğünde, varolan hizmet modellerinin de sorunun nedenleri üzerinden bir bakış geliştirmekten, dolayısıyla önleyici ve koruyucu olmaktan öte, soruna ortaya çıktıktan sonra müdahale eden, daha çok rehabilitasyon ağırlıklı bir yaklaşım içinde olduklarını söylemek mümkündür. Oysa, koruyucu ve önleyici olmaktan uzak bir politika yönelimi, "sosyal" olmaktan yoksundur ve bu biçimiyle sosyal politika yöneliminden uzaktır. Swart'ın da vurguladığı gibi kent sokaklarında çalışmak zorunda kalan ve aileleriyle bağları farklı derecelerde de olsa devam eden bu çocukları kent yaşamının dışına taşımak, onlara hizmet götürmek değil, onları sorunlarıyla birlikte hatta sorunlarını artırarak gözden uzaklaştırmak anlamına gelmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümü araştırma yöntemine ayrılmıştır. Bu bölüm altında araştırmanın amacı, sayıltıları, sınırlılıkları, araştırma alanı, veri toplama süreci ve verilerin çözümlenmesi aktarılmıştır.

Bu araştırmanın amacı, yoksulluk eksenli çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilebilecek olan ve özgünlüğünü sokağı çalışma amacıyla kullanıyor olmaktan alan bir çocuk grubunu incelemektir. Ankara sokaklarında çalışan ve iş tercihlerine göre ayrışan dört grubun (çöp toplayıcılar, ayakkabı boyacıları, yiyecek madde satıcıları -Ankara'da

yaygınlığı nedeniyle bu grup simit satıcılarından oluşmuştur- ve kâğıt mendil, çiçek, yara bantı vb. satıcıları) çalışma nedenleri, sosyo-demografik özellikleri, aile yapıları, çalışma koşulları ve sokakta çalışmalarından kaynaklanan riskler ve her grubun diğerlerinden farklılaşan yönleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmada sokakta çalışan çocuklar, bağımsız bir kategori olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca incelenen soruna ilişkin daha önce denenmemiş bir yol izlenerek sokakta çalışan çocukların tek bir kategori altında değerlendirilmesinin de sorunun tespiti ve çözümleri noktasında daraltıcı olabileceği düşüncesinden hareketle iş tercihlerine göre sınıflandırılması yoluna gidilmiştir. Kuşkusuz bu kategorilerin sokakta çalışan çocukları tümünü temsil ettiği düşünülmemelidir.

Araştırmacının Ankara örneğindeki bu sınıflandırma tercihi, daha çok sokaktaki gözlemleri ve çocuklarla yapılan ön görüşmelere bağlı olarak belirlenmiştir. Araştırmacı seçilen dört grubun da özgün koşulları olduğu ve gruplararası farklılıklar bulunduğu varsayımından yola çıkmıştır. Bu araştırma iş çeşitliliği gözönüne alınarak örneğin İstanbul'da yapılmış olsaydı grup sayısının artması beklenebilirdi. Ankara'da sokakta yapılan işler gözönüne alındığında ise, sözü geçen dört "iş alanında" bir yığılma olduğu söylenebilir.

Sokakta çalışan çocuklar ve ailelerine yönelik Türkiye'de yapılan çalışmalar, nicel araştırmalar olup, elde edilen veriler mevcut çocuk ve ailelerin nitel durumlarına ilişkin veriler sunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmalar derinlemesine çözümlemeleri içermemektedir. Bu araştırma, sokakta çalışan çocuklara ilişkin üzerinde uzlaşılmış bir sınıflama şemasının bulunmamasından kaynaklanan açığı giderme çabasını güttüğü gibi, alana ilişkin derinlemesine çözümlemelerin eksikliğinin gidermeye de katkıda bulunma-

yı amaçlamaktadır. Bu yönüyle araştırma nitel bir araştırma olup elde edilen verilerin evrene genellenmesi gibi bir kaygısı bulunmamaktadır. Ancak belirlenen gruplar üzerinden derinlemesine analizler yapma ve her grubu kendi özgünlüğü içinde değerlendirme olanağı sağlayarak gerek politika önermeleri, gerekse hizmet modelleri için bir yönelim sağlayabilecektir.

Araştırmanın dördüncü bölümü, araştırma bulguları ve yorumunu içermektedir. Bu bölümde, Ankara sokaklarında çalışan çocukların sosyo-demografik özellikleri, çocukların çalışma nedenleri, aile yapıları, çalışma koşulları ve sokakta karşılaşabilecekleri riskler üzerinde durulmuştur. Bu kriterler her grup için ayrı değerlendirilmiş, aynı zamanda gruplararası karşılaştırmalara gidilerek farklara bakılmıştır. Araştırmanın beşinci bölümünde ise sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

SOKAK ÇOCUKLARI SORUNUNA TOPLU BİR BAKIŞ

Sokak çocukları sınıflandırması

Phillips'e (1994: 2) göre, sokak çocuklarının belirli bir tanımlamasını yapmak oldukça güçtür. Sokak çocukları, kent sokaklarında özellikle seyyar satıcılık, parkçılık, otomobil yıkama işleri ve ayakkabı boyacılığı gibi örgütlü olmayan ekonomik faaliyetlerde yer aldıkları gibi fuhuş veya farklı yasadışı faaliyetlerin içinde de yer alabilmektedirler. Çoğu 6 ile 15 yaş arasında olan bu çocuklardan çoğunun gece gittikleri bir evleri olmasına rağmen birçoğu sonuçta sokakta yaşar hale gelmektedir. Hemen hepsi bedensel ve psikolojik gelişmelerini ciddi biçimde tehdit eden sömürü, ayrım ve şiddetle karşı karşıya kalmaktadır. Birçok ülkede çalışan çocuklar genellikle suçluluğu, aileleri tarafından terk edilmeyi, evden kaçmayı, okulu bırakmayı çağrıştıran "sokak çocuğu" tanımıyla anılmaktadır. Çoğu yorumcuya göre kentsel kesimde çalışan çocuklar arasında en çok tehlike altında bulunan grup budur. Gelişmiş ülkelerde, genellikle evsiz yeniyetmeler, evden kaçan çocuklar olarak tanımlanırken, gelişmekte olan

ülkelerde *parking boys* (Kenya), *pogey boys* (Filipinler), *pivets* (Brezilya), *ragpickers* (Hindistan), *gamines* (Bogota) ve değişik isimlerle tanımlanmaktadırlar.

Bütün sokak çocuklarının evsiz ve aile bağlarından kopuk yaşadıkları söylenemez. Gelişmekte olan ülkelerde, sokak çocuklarının büyük çoğunluğu, Aptekar'a (1994: 195) göre yaklaşık % 90'ı, sokaklarda çalışırken aile bağlantılarını da korumaktadır. Aileyle düzenli bağlantısı olan çocukların oranı, Phillips'e (1994: 3) göre yaklaşık % 75'tir, bu oran artmakla birlikte % 20'si bazı günlerini ve gecelerini sokakta geçirmektedir. Bu çocuklar genellikle aileleri tarafından istismar edilmektedir. Aileyle tamamen bağlantısını koparmış olan grup ise % 5'lik bir oranı oluşturmaktadır.

Lusk (1992: 293), sokak çocuklarını dört kategori olarak tanımlamaktadır. Birinci kategori, geceleri evlerine dönen yoksul çalışan çocuklardır. Bu çocuklar çoğu zaman okul bağlantılarını koruyabilmekte ve suçtan uzak durmaktadır. İkinci kategori, bağımsız sokak çalışanlarıdır. Bu grup, aile bağlantılarını koruyamamakta, okula katılım oranları düşerken suç işleme oranları yükselmektedir. Üçüncü kategori, sokaklarda aileleriyle birlikte çalışan ve yaşayan evsiz ailelerin çocuklarıdır. Bu grubun yaşam koşulları doğrudan doğruya yoksullukla bağlantılıdır. Son kategori, aile bağlantıları tamamen kopmuş, sokaklarda yaşayan "gerçek" sokak çocuklarıdır.

Williams (1993), bu konuda genel sınıflamalar yapmanın tanımlama açısından yeterli bilgiyi sağlayamayacağını, ancak sınıflandırma ve isimlendirmenin problemi fark etme ve hizmetleri güdülendirme açısından zorunlu olduğunu belirtmekte. O, çocukların sokağı kullanımlarının ya da sokağa bağımlılıklarının derecesini temel ölçüt olarak almaktadır. Buna bağlı olarak dört kategoriden söz etmektedir. Bu dört kategori aşamalı olarak sıralanır; çocuklar, ya-

şadıklarına ve zaman ölçütüne bağlı olarak bu aşamalardan geçerler. Birinci kategori sokaktan yarar sağlayanlar, ikincisi, yetişkin statüsünü erken kabul edenler, üçüncüsü, okuldan atılanlar, dördüncüsü, yozlaştırıcı bir yabancılaşma durumunda olanlardır. Williams'a göre dördüncü kategori çocuğun normal yaşamdan iyice kopma noktasına geldiği aşamadır. Burada önceki yaşamından, çevreden ve değer yargılarından uzaklaşma ve hızlı bir yabancılaşma başlamaktadır. Williams dört kategorinin her biri için farklı önlemlere ve hizmet yaklaşımlarına gereksinim duyulduğunu belirtmiştir.

Neela Shroff (1988; aktaran Phillips 1994: 7), Hindistan'da iki kategoriden söz etmektedir. Birinci kategori, aileleriyle ilişkilerini devam ettiren sokaktaki çocuklardır. Bu grup sokaklarda çalışırken sıklıkla okula devam etmekte ve ailenin desteğine sahip bulunmaktadır. İkinci kategori, sokakta yaşayan ve sokağı evi olarak gören gruptur. Aile bağlantısının tamamen koptuğu bu grup çocuk her türlü ihtiyacını sokaktan karşılamaktadır. Genellikle evlerinden kaçmışlardır. Shroff, bu grubu da iki alt kategoriye ayırmaktadır. İlki, travmatik ev çevresi olarak tanımladığı, çok problemli ailelere sahip ve evden kaçmış çocuklardır. Bu çocukların aileleri alkolizm, çocuk istismarı, işsizlik ve yoksulluk nedeniyle sorunlarını çözmeye muktedir değildir. İkinci alt kategori ise çekici kent yaşamını daha yakından tanımak üzere evden kaçan çocuklardır.

Shroff N. ve A. Rane (1994: 81), ortak çalışmalarında ise üç kategori belirlemişlerdir. Yukarıdaki sınıflandırmaya ek olarak kimsesizler, evden kaçanlar ve mültecilerden oluşan ve hiçbir şekilde aile bağlantısı olmayan bir üçüncü kategoriden daha söz etmektedirler. İkinci ve üçüncü kategoride yer alan çocuklar, büyük yoksulluk içinde, her türlü yol göstericilik ve korumadan uzaktırlar.

Pallana B.E ve H. Simab (1994: 13) Afganistan'daki sokak çocuklarıyla yaptıkları çalışmada bu çocukların genellikle bir aileye sahip olduklarını ve iş gününün sonunda evlerine döndüklerini belirlemişlerdir. Bunda mutlaka kültürel değerlerin ve geleneklerin rolü vardır. Kabil'de yapılan bu çalışmada üç kategori belirlenmiştir. Birinci kategori ebeveynlerinden birini ya da her ikisini de kaybetmiş, genellikle babanın olmadığı bir ailede yaşayan kimsesiz çocuklardır. Bu çocukların önemli bir bölümü babalarını savaş sırasında kaybetmişlerdir. İkinci kategori, ebeveynleri hayatta olan, yoksul ailelere mensup çocuklardan oluşmaktadır. Üçüncü gruptakiler, ebeveynleri yaşayan ve yoksul da olmayan, birçoğu okula giden çocuklardır. Bu çocuklar, günlerini ve hafta sonlarını istedikleri her şeyi yapabilme gayesiyle sokaklarda geçiren başıboş ve serserilerdir.

UNICEF'in (1992) Bangladeş strateji raporunda, Bangladeş'te iki grup sokak çocuğunun varlığına işaret edilmektedir. Birinci grup, sokaklarda olan ancak aileyle ilişkisini düzenli olarak sürdüren çocuklardır. İkinci grup ise sokağı ev, çalışma, yeme, uyuma, oyun ve arkadaşlık alanı olarak yaşayan gruptur. İkinci gruptakiler çoğunlukla ailenin ihmal, istismar ve şiddetine maruz kalarak evden kaçanlardır. İki grubun karakteristik özellikleri arasında, yaygın olarak yoksul ailelere mensup bulunmaları, ebeveynlerinden birini ya da her ikisini kaybetmiş olmaları ve ailelerinin yaşamsal gereksinimlerini karşılamak üzere çalışıyor olmaları sayılmaktadır.

Manandhar'ın (1994: 51) Nepal'de yaptığı çalışmada şu gruplandırmaya yer verilmiştir: Birinci grupta, günde 5 ile 8 saat arası sokaklarda çalışan ve her akşam gecekondu bölgelerinde yaşayan ailelerinin yanına dönen çocuklar; ikinci grupta, kentin dışında olan aileleriyle bağlantısını nadiren sürdüren çocuklar; üçüncü grupta, aileleri tarafından terk

edilen veya yasadışı koşullara itilmelerinden ötürü sokakta bulunan çocuklar.

Sri Lanka'da Ranasinghe'nin (1994: 74) sınıflandırması, ailesinden ayrılarak veya terk edilerek sokaklarda yalnız yaşayan çocuklar ile, sokakta yaşayan evsiz ailelerin çocuklarını ayırt etmektedir.

Phillips (1994: 7) Hindistan'a ilişkin çalışmasında, üç kategoriden söz etmektedir: Aileyle düzenli ve sürekli bir ilişki halinde olan "*sokaktaki çocuklar*", ailesiyle yeterli ve düzenli olmayan bir ilişki sürdüren "*sokağın çocukları*" ve terk veya ihmal edilmiş "*ailesiz çocuklar*". Atauz (1990: 7) bu sınıflandırmanın ikinci grubu içinde iki alt kategorinin varolduğunu saptamıştır. Bunların birincisi ailelerinden uzaklaşıp büyük kente gelip çalışarak ailelerine para gönderenler, ikincisi ise aile bağları oldukça gevşemiş çocuklardır.

Zeytinoğlu (1989), sokak çocuklarını iki kategoride tanımlamaktadır. Birinci kategoriyi oluşturan sokak çocukları, bütünüyle sokağı mesken edinen, yani geceleri ya da en azından bazı geceler evine dönmeyen, aile korumasından ve desteğinden bütünüyle ya da büyük ölçüde yoksun çocuklardır. Sık sık evden kaçarlar, evden atılırlar, terk edilirler, aileleri yoktur ya da aileleri olduğu halde bütünüyle başıboş bırakılıyorlardır. Sokaktaki çocukların ikinci kategorisi, ailesinin geçimine katkıda bulunmak ya da kendi masraflarını karşılamak için günün bir bölümünde sokakta çalışan, gecenin erken ya da geç bir saatinde evine dönen çocuklardır. Bu çocukların aile ilişkileri devam etmekte ancak günlerinin önemli bir bölümünü aile korumasından, yaşadıkları çevreden uzak, sokaklarda geçirmektedirler. Çoğunun okula devam etmekle birlikte çalışmak zorunda olmaları, eğitimlerini sürdürebilme olanaklarını azaltmaktadır.

UNICEF (1988) sokak çocuklarını, zamanlarının büyük bölümünü sokakta geçiren, herhangi bir korumadan ve ye-

tişkinlerinin doğrudan desteğinden yoksun çocuklar olarak tanımlamaktadır. Sokak çocukları, daha çok aileleriyle kurdukları ilişki ve sokağı kullanım temeline göre üç kategori altında incelenmektedir:

1. Sokakta çalışan ve birlikte yaşadıkları aileleriyle düzenli bağı olan ancak sokağa aday çocuklar: Bu grup aileyle ilişkilerini düzenli olarak sürdürür. Yaşamlarının odak noktası ailedir. Bir kısmı okul bağlantılarını da sürdürmektedir. Birçoğu her çalışma gününün sonunda evlerine geri dönmektedir ve mensup olduğu yerel topluluğuna aidiyet hissine sahiptir. Ancak sokağın risklerine ve tehlikelerine açık oldukları için aşağıdaki gruplara girmeye aday çocuklardır.

2. Yetersiz veya düzensiz aile desteğine sahip ancak sokakta bulunan çocuklar: Aile ile ilişkilerini ara sıra sürdüren bu çocuklar daha küçük fakat daha karmaşık bir grubu oluştururlar. Bu gruptaki çocuklar sokağı evleri olarak görürler. Gününü sokakta çalışarak ya da dolaşarak geçirir, barınma, yiyecek ve aile duygusunu sokak arkadaşları arasında yaşarlar. Aile bağları zayıflamış olsa da tamamen kopmamıştır. Ailelerini nadiren ziyaret ederler.

3. Sokağın çocukları: Sokağı mekân edinmiş, çoğunlukla bir uçucu madde bağımlısı olan ve işlevsel bir aile desteği olmayan çocuklardır. Bu grup aynı zamanda ikinci grubun bir bölümü olarak da görünür ve günlük aktiviteleri onlardan kolayca ayırt edilemez. Ancak bu grubun aile bağlantıları tamamen kopmuştur. Her türlü yaşamsal gereksinimlerini sokaklardan karşılarlar.

UNICEF'in özellikle Üçüncü Dünya Ülkelerini gözönünde bulundurarak oluşturduğu bu üçlü kategori bir ideal tip sunma dışında genelleştirilmemeli ve birbirinden farklı toplumsal yapıların farklılığını görmemize engel olmamalıdır.

Sokak çocuğu kavramı, sınıflandırmalarda da görüldüğü üzere sokakta çalışan ve yaşayan çok geniş bir çocuk grubu-

nu kapsamaktadır. Avrupa Sokak Çocukları İlişki Ağı, 1997 tüzük toplantısında her üç grubu da içeren bir tanımlama yaparak, sokak çocuklarını, "18 yaşın altında olup sokaklarda ihmal ve istismar gibi zor koşullarda yaşayan ve çalışan ve bu yüzden özel koruma ve yardım gerektiren çocuklar" olarak tanımlamıştır.

Çocuklarla ilişkili olarak sokaklarda karşımıza çıkan çok çeşitli sorunlar, uzun zamandır "sokak çocukları" genel başlığı altında değerlendirilmektedir. Gerek UNICEF'in sınıflandırması gerekse Avrupa Sokak Çocukları İlişki Ağının tanımlaması bu yöndedir. Oysa sokakta çalışan ve yaşayan çocuk gruplarının sokakta bulunma nedenleri, sokakta bulunma süreleri, yaşam tarzları, aileleri ve diğer insanlarla kurdukları ilişkiler kendi içinde son derece farklıdır. Literatürde, UNICEF'in sokak çocukları sınıflandırmasının yetersiz olduğu, sokakta bulunan çok çeşitli çocuk gruplarını "sokak çocukları" kavramının şemsiyesi altına toplamanın açıklama alanını genişletmediği, aksine sorunun boyutları ve çözümleri noktasında tıkanıklığa yol açtığı düşüncesi yaygındır. Bu nedenle okuduğunuz çalışmada "sokakta çalışan çocuk" kategorisi "sokak çocukları" genel kavramının etki alanının dışında bağımsız bir kavram olarak kullanılmıştır. Araştırmanın amacı ve kurgulanması böyle bir bakış ekseninde örgütlenmiştir. Bununla birlikte kavramsal çerçeve kuşkusuz literatürdeki bilgi birikimine bağlı olarak geliştirilmiştir.

Sokak çocukları sorununun nedenleri

UNICEF'in sokak çocukları projesi (1990) kapsamında yapılan değerlendirmede, dünyada 100 milyon sokak çocuğunun varolduğu ve bu çocukların 50 milyonunun Latin Amerika, 30 milyonunun Asya ülkelerinde, 20 milyonunun ise Afrika'da olduğu tahmin edilmektedir. Devlet İstatistik Enstitü-

sü'nün 1999 verilerine göre, Türkiye'de 6-17 yaşları arasında 16 milyon 88 bin çocuktan % 10.2'si (1 milyon 635 bin) ailelerinin geçimini sağlamak ya da katkıda bulunmak için sokaklarda çalışmaktadır. Ekonomik faaliyette bulunan çocukların oranı % 10.2, 6-17 yaş grubundaki çocukların toplam istihdam içerisindeki oranı % 7.5'tir. Ancak çalışan çocuklar konusundaki veriler çok farklılaşmaktadır. Ayşegül Dikenli, 6-14 yaşları arasındaki yaklaşık 12 milyona ulaşan sayıda çocuğun % 32.4'ünün (3.9 milyon) "sokak"ta veya herhangi bir işyerinde çalıştığını belirtmiştir (*Radikal* gazetesinden aktaran; Peker 2002). Rakamlar ne denli farklı olursa olsun, Türkiye'de çocuk istihdamının yaygın olduğu açıktır.

Sokak çocukları sorununun toplumsal, ekonomik, politik ve kültürel temelleri vardır. Aptekar (1994: 199), sorunun nedenlerini açıklayan birkaç hipoteze vurgu yapmaktadır. Bunlardan ilki kentsel yoksulluk, ikincisi aile istismarı (terk eden, istismar ve ihmal eden aile), sonuncusu da modernleşme, kentleşme ve göç hareketleridir. Bununla birlikte, farklı kültürlerde sorunun boyutları farklılaştığı gibi anılan faktörler de ülkelerin sosyo-ekonomik ve siyasal yapılanmalarına göre farklılaşabilmektedir. Aşağıda, sorunun nedenlerini açıklamaya çalışan bu üç hipotez, sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocukların sokakta bulunma koşulları açısından farklılıklar gösteren koşulları açısından değerlendirilmiştir.

Kentsel yoksulluk

Gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk nedeniyle çocukların sokaklarda yaşadığı bir gerçektir. UNICEF (1990), gelişmekte olan ülkelerde 15 yaşın altında 369 milyon yoksul çocuğun varlığından söz etmektedir. Son on yıllar içinde yoksulluluğun ve sefaletin derinleşmesinde, dünya ölçeğin-

de izlenen neo-liberal iktisadi politikalar belirleyici olmuştur. Yapısal uyum ve istikrar politikaları ile azgelişmiş ülke ekonomilerinin hızla liberalizasyonu altında bu tür programlar, yüksek işsizlik, sosyo-ekonomik eşitsizlik ve yoksullukla sonuçlanmıştır. Ekonomilerin üretici temeli aşınmış, toplumun mütevazı koşullarda yaşayan kesimlerine dönük "sosyal amaçlı" harcamalar budanmış, devletin ekonomiyi yönetme ve yönlendirme kapasitesi yok olmuş, ekonomilerin yönetim mercileri bütünüyle emperyalist merkezlere kaymış ve bütün bunlar piyasa ekonomisinin başarısı sayılmıştır (Başkaya, 1997: 5).

İş güvencesi kurumunun ortadan kalkması, emek piyasasının bölünmesi, istihdam koşullarının daralması ve yaygınlaşan işsizlik, varolan istihdamın enformel sektörde yoğunluk kazanması (kadın ve çocuk emeğinin kullanımı), emek örgütlerinin güç kaybı, reel ücretlerde düşüş, emeğin ve üretimin örgütlenmesinde esnek üretim sistemleri gibi yeni biçimleri ile işgücü piyasasına hâkim olan deregülasyon ve özelleştirme politikaları yoksullaşma sürecini hızlandırıp yaygınlaştırmıştır. Devletin küçülmesi tartışmalarının ardında, devletin sosyal yönünün küçülmekte, sosyal güvenlik ve sosyal koruma sistemi zayıflatılmakta hatta yoksanmaktadır.

Neo-liberal iktisadi politikalar, gelir ve servet dağılımında, yaşam standartlarında varolan uçurumları büyütürken aynı zamanda tam da arkasındaki ideolojik arka plana uygun olarak, "dünya sisteminin sürekliliğini sağlamak için gerekli insanlar-gerekli olmayan insanlar" söylemi içinde kutuplaşmayı artırmıştır. Bu söylem, kitleleri, ulusları, bölgeleri, kıtaları marjinalleştirmiştir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde bile yoksulluk sosyal bir âfet olmaya başlamış, dünya ölçeğinde gelir eşitsizliği dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Dünya Bankası 1995 yılı raporunda, "gelecek yıllarda

zenginlerle yoksullar arasındaki eşitsizliğin daha da artması, yoksulluğun şiddetlenmesi çok muhtemeldir (...) ülkeler arasında olduğu kadar farklı bölgeler arasında da olan eşitsizlik, dünya ekonomisinin hatırı sayılır bir karakteristiği olmaya devam edecektir" sözleriyle bunu kabul etmektedir.

BM Kalkınma Programı Beşeri Gelişmeler Dünya Raporu'na (1996) göre; 1978'de gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir ortalaması 8.500-9.000 dolara yakınken gelişmekte olan ülkelerde (buna en yoksullar dahil değil) 1.500 dolar civarındaydı. Oysa 1990'lara gelindiğinde gelişmişler için rakam 23.000 doları geçmesine rağmen diğerlerinde 2.500 dolarda kalmıştır. 1960 ile 1991 arasında dünya nüfusunun en yüksek % 20'sinin dünya geliri içindeki payı % 70'den % 85'e çıkmıştır. En düşük % 20 ise dünya gelirinin ancak % 1.4'ünü almaktadır. Türkiye'de 13 milyon kişi günde 2 dolarla, 1.5 milyon kişi ise günde 1 doların altında geçinmektedir (BM İnsanî Gelişme Raporu: 2002).

Sokakta bulunan çocuklar sorunu, gelişmiş ülkelerde de yaşanmasına, özellikle 1990'larla birlikte büyümesine ve her geçen gün evsizlerin ve sokakta yaşayanların sayısının artmasına rağmen genel olarak dünya ölçeğindeki krizin sonuçlarını daha derinden yaşayan azgelişmiş ülkelerin sorunudur.

Dünya Kalkınma Raporu'na (1991) göre, Güney Asya'nın en yoksul ülkesi olan Nepal'de nüfusun % 70'i yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır, gelir ortalaması 180 dolar olan bu ülkede ekonomik baskı çocuk çalışmasının temel nedeni olmuştur. Bangladeş'te (UNICEF, 1992), 1990 verilerine göre yaşları 5-15 arasında değişen 1.8 milyon çocuk sokaklarda çalışmakta olup bu rakam 2000 yılında 3 milyon civarına ulaşmıştır. Türkiye'de 6-17 yaşları arasında 16 milyon 88 bin çocuktan 1.6 milyon çocuk ailelerinin geçimini sağlamak ya da katkıda bulunmak için sokaklarda çalışmakta-

dır (DİE, 1999). Brezilyalı sokak çocuklarının % 82'si ekonomik sebeplerden dolayı evlerinden ayrılmışlardır (Rosa, de Sousa ve Ebrahim, 1992: 34). Nijerya'da (Ojanuga, 1990) ve Endonezya'da (Silva, 1991) yaşları 15 yaşın altında olan sokakta çalışan çocuklar, kent yoksullarıdır.

Ekonomik gerileme dönemleri özellikle çocuk çalışmasının yaygınlaşmasında önemli bir etkendir. Filipinler'de (Filipinler Ünv., 1992: 58) erkekler arasındaki gizli ve açık işsizliğin ülkenin mevcut ekonomik yapısını yansıttığı, özellikle 80'li yılların ardından kapatılan işyerleri sayısındaki artışla birlikte, kadınların ve çocukların yoğun olarak işgücü piyasasına katıldıkları görülmüştür. Filipinler'de sokakta çalışan çocukların çoğu 6-17 yaş arasında değişmektedir ve ailelerini ekonomik olarak desteklemek için çalışmaktadırlar (Mid-Term Review Project Document, 1990). Kimi zaman da ekonomik kargaşa dönemleri, politik kargaşayı beraberinde getirmektedir. Örneğin Afganistan'da (Pallana B.E ve H. Simab, 1994: 13), yüksek düzeyde enflasyon artışları, işsizlik, yoksulluk, suç oranlarında yükselme, çocukların daha fazla ekonomik sorumluluk üstlenmelerine neden olmuştur.

Eşitsiz gelir dağılımı, ekonomik büyümede dengesizlik, istihdam koşullarının yetersizliği, sosyal kargaşa, kent nüfusunda izdiham ve yaygınlaşan yoksullukla sonuçlandığında (Ranasinghe, 1994: 74) ebeveynler çocuklarına karşı temel görevlerini yerine getiremez duruma gelmektedir.

Aile İstismarı (terk eden, istismar ve ihmal eden aile)

Çocuk istismarı, "çocuğa yakın kişilerin yasaklanmış ve önlenebilir bir hareketinden ya da hareketsizliğinden kaynaklanan zarar" olarak tanımlanmaktadır (UNICEF, 1986). İstismar, genel olarak fiziksel, cinsel ve duygusal istismar

boyutuyla ele alınır. Fiziksel istismar, "yasaklanmış, çocuğa acı veren, gelişme ve işlevselliğinde sürekli zarara yol açabilecek -kazara olmayan- şiddet hareketlerinin yapılması"dır. Cinsel istismar, "yetişkinlerin çocuk üzerinden cinsel doyum sağlaması, yaşı ve tecrübesizliği dolayısıyla bunu kabul etmeye ve etmemeye gücü yetmeyen çocukla ilişki kurması, çocuğun para için fuhuş ve pornografiye yöneltilmesi" diye tanımlanır. Duygusal istismar ve ihmal ise, "çocuğun kalite, kapasite ve arzularını devamlı kötüleme, sosyal temas ve kaynaklarla ilişkiden yoksun bırakma, insan üstü güçlerle ya da sosyal zararlarla veya terk ile tehdit etme, ondan yaşına ve gücüne göre olmayan taleplerde bulunma, topluma aykırı düşen çocuk bakım uygulamalarına maruz bırakma" durumudur (UNICEF, 1996).

Sokak çocukları genel olarak ihmal edilmiş ve istismara uğramış çocuklardır (Blanc, 1992). Düzensiz aile koşullarından gelmekte, kötü muameleye maruz kalmakta, dışlanmakta ve ailenin korumasından yoksun bırakılmaktadırlar (Tyler, 1986). İhmal ve istismar ailenin yanısıra aile çevresindeki gruplardan ve çevreden de gelmektedir. Bu yönüyle çoğu çalışma (UNICEF, 1996; IPER 1991; Felsman, 1989; Boydon, 1986; Tacon, 1982; Patel, 1990; Subrahmanyam ve Sondhi, 1990; Bassuk, Rubin ve Lauriat, 1986) salt yoksulluk hipotezine dayanmamakta, pek çok faktörün birarada olabileceğini ve iç içe geçtiğine dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar yoksulluğun temel belirleyici olduğunu vurgulamakla birlikte, bütün yoksul çocukların sokak çocuğu olmadığına, doyurucu olmayan ev koşullarının, aile ile sağlıklı ilişkinin kurulamamasının, çocuğun sokağa çıkma sürecinde etken olduğuna işaret etmektedir.

Hindistan'da (IPER, 1991) her 16 sokak çocuğundan biri ebeveynleri tarafından terk edilmişken, Kolombiya'da (Felsman, 1989) bu oran % 3'tür. Boydon (1986) Lima so-

kaklarında 200.000 sokak çocuğunun varlığından söz etmektedir ve bu çocukların % 3'ü aileleri tarafından terk edilmiştir. Tacon (1982) bütün Latin Amerikalı sokak çocuklarının en az % 10'unun aileleri tarafından terk edildiğini vurgulamaktadır.

Çocukların sokakta bulunmalarında temel belirleyicilerden bir diğeri, aile içi şiddettir (Patel, 1990; Subrahmanyam ve Sondhi 1990). Bassuk, Rubin ve Lauriat (1986) sokak çocuklarının anneleriyle yaptıkları çalışmalarda, çocukların büyük çoğunluğunun anneleri tarafından fiziksel yönden istismar edildiklerini, aynı zamanda aile içinde cinsel istismara uğradıklarını tespit etmişlerdir. Kolombiya'da (UNICEF, 1996) sokak çocukların % 36'sı yoksulluk nedeniyle sokakta bulunurken, % 27'si aile çözülmesi, % 20'si ise fiziksel istismar ve ihmal nedeniyle ailelerinden ayrılmaktadırlar.

Ailenin özelliklerinin ve ailedeki üyeler arasındaki ilişkilerin çocuğun evden kaçma davranışında önemli bir rolü bulunmaktadır. Çocuğun kaçma nedenini araştıran çalışmaların çoğu, evden kaçan çocukların önemli bir bölümünün parçalanmış ailelerden geldiklerini ve yine önemli bir bölümünün tek ebeveynle birlikte oturduklarını göstermektedir (Schmidt 1975; Orten ve Soll 1980; aktaran, Atauz 1999; Atalay 1978; aktaran, Atauz 1999: 48; 1990: 14). Sokak çocuklarının ailelerinde baba hiç yoktur (Rosa, de Sousa & Ebrahim 1992). Evden kaçan çocukların % 12.8'inin annesi, % 16.37'sinin babası ölmüştür (Atauz, 1999: 48). Anne veya babadan ayrı yaşayanlar ve babası hükümlü olanlar da gözönüne alınırsa bu oranlar daha da yükselmektedir. Anne ve/veya baba yoksunluğu, ölümle olabileceği gibi, boşanma, ayrı yaşama veya dış göçle gerçekleşmiş olabilir.

Evden kaçma davranışında itici nedenlerin daha belirgin olduğu görülmüştür. Evde dayak (% 9.65), alkolik ba-

ba (% 2.41), psikolojik baskı (% 14.13), aile geçimsizliği (% 15.51), üveylik (% 10), zorla evlendirme (% 3.10) gibi ailedeki kişilerden ve/veya aile içi dinamiklerden kaynaklanan sorunlar büyük bir ağırlık taşımaktadır (Atauz, 1999: 57). Aile içi çatışmalar ve çocuk üstündeki baskılar kaçma davranışında etkili olmaktadır (Howell, Emmanda ve Frank, 1973; aktaran, Atauz, 1999: 57).

Yılmaz'ın (1998) araştırmasına göre sokakta yaşayan çocukların dörtte üçü aile geçimsizliğinden şikâyetçi olurken, çoğu durumda aile içi şiddete maruz kalmakta ya da şiddete tanıklık etmektedir. Bu ailelerde kadınların üçte ikisi eşleri tarafından dövülmektedir. Çocukların sokakta yaşamasındaki en büyük etken evde uygulanan şiddettir (% 40). Alkolizm ve suçluluk oranı, sokakta yaşayan çocukların ailelerinde belirgin şekilde yüksektir. Babaların üçte biri her gece ve her gün, diğerleri ise genellikle birkaç günde bir ya da haftada bir kez içmektedir. Babaların, hırsızlık (% 40), dolandırıcılık (% 35), adam öldürme (% 15) suçları işledikleri saptanmıştır (Yılmaz, 1998). Sokakta çalışan çocukların ise bir kısmı (% 15) çalışmadığı zamanlarda aile üyelerinden şiddet görmektedir (Karatay, 1999b: 506). Bu beyanda çocukların çok zorlandıklarına, kimisinin daha sonra ifadesini değiştirdiğine tanıklık edilmiştir. Dolayısıyla çocuğun çalışmadığı zaman şiddete maruz kalma oranının bu verinin gösterdiğinden daha yüksek olması beklenir bir sonuçtur.

Sözü edilen tartışmalar ağırlıklı olarak sokak çocukları sınıflandırmasının ikinci ve üçüncü grubuna denk gelen, yani düzensiz aile ilişkisine sahip ya da "sokakta yaşayan" çocukların ailelerine ilişkin saptamaları içermektedir. Bu tartışmalardan sonra, gelişmekte olan ülkelerde, sokak çocukları sorununun kökeni belirleyen temel unsurun yoksulluk, ikincisinin ise aile yapısındaki bozulma olduğunu söylemek mümkündür.

Modernleşme, kentleşme ve göç

Kentleşme, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütleşme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim sürecidir (Keleş, 1993: 19). Dolayısıyla kentleşme olgusu, bir toplumun ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısındaki değişimlerden doğmaktadır.

Sokak çocukları, dünyanın her yerinde kentsel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayi devriminin kent merkezli emek talebi yaratmasıyla hızlanan kentleşme olgusu bugün için tamamlanmamış bir süreçtir ve özellikle gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkelerdeki geç kentleşme ya da kentlileşememe olgusu, bir kentsel sorun olan sokak çocukları sorununun temel belirleyicilerindendir (Karatay, 1999a: 431). Modernleşme hipotezinin temel savı, bu çocukların güçlü toplumsal desteğe sahip olan ailelerde yetişememeleridir. Bu yönüyle hipotez, yoksulluk ve aile istismarı hipotezlerini belirli yönleriyle içermektedir.

Sokak çocukları, ihmal ve istismara uğramış, terk edilen, ekonomik olarak aileyi desteklemek zorunda olan, yoksul ve aynı zamanda ekonomik ve sosyo-politik nedenlerle göç etmiş ailelere mensuptur (UNICEF, 1988; 1992; Guragain, 1989; aktaran, Mia, 1994: 25; Institude of Social Research and Development, 1990). Kırsal alandan kentsel alana göç, azgelişmiş ülke büyük kentlerini ve metropollerini sokak çocuklarının çalışma ve yaşam alanlarına dönüştürmüştür (Atauz, 1990: 21; İlik ve Türkmen, 1994a; Karatay, 1999b: 538). Pakistan'ın Karaçi, Lahor, Multan, Peşaver, Haydarâbad, Keta gibi büyük kentleri en fazla göç alan ve sokak çocuklarının en fazla bulunduğu kentler olma özelliği-

ne sahiptir (Institute of Social Research and Development, 1990). Hindistan'da 44 milyon çalışan çocuğun 11 milyonu sokak çocuğudur (UNICEF, 1988) ve bu sayı metropollerde artma eğilimindedir. Nepalli sokak çocuklarının % 89'u göçmendir ve yığılma Katmandu'da oluşmuştur. Türkiye'nin İstanbul, Ankara, İzmir başta olmak üzere Mersin, Adana gibi metropolleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolulu sokakta çalışan çocukların en yaygın olduğu kentlerdir.

Göç, insanların tek başına veya tüm aile bireyleriyle birlikte bir yerden başka bir yere gitmelerini ifade eder. Bu mekân değişiklerinin sebepleri olarak sosyal bilimler literatüründe "iten" ve "çeken" (Keleş, 1993: 47) faktörlerden söz edilir. Kentin istihdam çekiciliğinden kaynaklanan nedenler kadar yerleşilen yerin imkâsızlıklarından kaynaklanan, topraksızlık gibi nedenler de bulunabilir. Burada göç eden aile üyelerinin kendi koşulları hakkında düşünme ve karar verme iradesi sözkonusudur. Dolayısıyla göç eden açısından, yaşanan, gönüllü göç sürecidir. Sosyal bilimciler, zorunlu göç sürecini ise savaşlar, doğal âfetler gibi olağandışı koşullarda ortaya çıkan ve göç edenlerin iradelerinin işlemesine imkân bulunmayan durumları tanımlarlar. Devletin çeşitli sosyal, ekonomik ve güvenlik vb. konularda aldığı kararların yerine getirilmesine bağlı olarak nüfusta oluşan hareketlilik de zorunlu göçü ifade eder. Bugün Türkiye'nin büyük kentlerinde karşılaşılan, "sokakta çalışan çocuklar ve aileleri" sorununu, zorunlu göç süreciyle bağlantılı düşünmek gerekmektedir.

Karatay (1999a: 432), Türkiye ile ilgili yeterli alan çalışmasının olmadığına dikkat çekerken, Türkiye'de yaşanan sokak çocuğu olgusunun aile değerlerinde çözülmeden ziyade, büyük kentlere akan insanların kent imkânları içinde istihdam edilememesinden kaynaklandığını söylemektedir. Ona göre son dönem göç önemli oranda çatışına ortamından

kaynaklanmıştır ve göç edenlerin kente ciddi bir hazırlık yapamadan gelmeleri, bu aileleri sokakta yaşayan veya çalışan çocukların kaynaklarından biri haline getirmektedir. Türkiye'de bu sorunun ana sebebinin, olağandışı göç ve onun sonucunda aile yapısında gelişen değer farklılaşması olduğu söylenebilir. İstanbul'da yapılan yerel (Beyoğlu bölgesine ilişkin) inceleme ve araştırmalarda, sokakta çalışan çocukların tamamına yakınının Doğu ve Güneydoğu'dan son 10 yıl içinde göç eden ailelerin çocukları olduğu tespit edilmiştir. Bu ailelerin yaklaşık yarısı ise son 5 yıl içinde göç etmiştir. Araştırma bulgularına (Karatay, 1999a) göre, bu olağandışı bir göçtür; ailelerin yaklaşık yarısı bölgede yaşanan çatışmalar nedeniyle göç ettiklerini vurgulamışlardır. Yine yarıya yakın diğer bölümü ise işsizlik nedeniyle göç ettiklerini belirtmişlerdir. Atauz (1997: 13) sokakta çalışan çocukların Diyarbakır merkez köyleri ve son yıllarda çatışma içinde olan ilçelerde (Lice, Hani) doğduklarını belirlemiştir. Çocukların ailelerinin % 61.5'inin son beş yıl içinde Diyarbakır'a göç ettikleri görülmüştür.

Cernea (1993, aktaran Özbudun, 2000), zorunlu iç göç mağdurlarının yedi tipik boyutta yoksunlaşmayla karşı karşıya olduklarını belirtir: Topraksızlık, evsizlik, işsizlik, marjinalleşme, besin güvencesizliği, ölüm oranlarında artış ve toplumsal kopukluk. Bu yoksunlaşmalardan marjinalleşme ve toplumsal kopukluğun, özellikle göç edenlerin belirgin bir etnik aidiyetleri sözkonusu olduğunda daha yoğun yaşandığı söylenebilir. "İstemli ya da zorunlu hangi koşullar altında yapılmış olursa olsun, uzun süreli göç olayında, yaşamın sürekliliğinden bir daha kolayına bağlanamayan büyük kopuşlar vardır. Ruhbilimsel yönden göç olgusunun asıl belirleyici yanını bu büyük kopuşlar ve yeniden bağlanamayışlar oluşturmaktadır. Göçmenin içine girdiği yeni toplumda, etnik ve ekonomik farklılıkları nedeniyle sürek-

li olarak dışlanması, yoksanması ve kuşkuyla karşılanması, kendisine karşı olan güven duygusunun hızla çözülmesine neden olabilmekte ve yoğun bir kimlik krizi ortaya çıkabilmektedir" (Teber, 1993).

Türkyılmaz ve arkadaşlarının (1997) İzmir, Aydın, Manisa, İçel, Adana ve Antalya'da yürüttüğü araştırmada yerli nüfusun yeni gelenleri potansiyel bir tehlike olarak değerlendirme oranı oldukça yüksek görünmektedir. Bu krizi azaltmak için göçmenler göç edilenler yerlerde ortak mahalleler kurmakta, geldikleri yerdeki değerlerle farklı bir coğrafyada yaşama mücadelesi vermektedirler. Barut'un (2002) saptamalarına göre, zorunlu göç mağduru ailelerin yarısında hâlâ korku ve tedirginlik hüküm sürerken, yetişkin nüfusun % 35.6'sı potansiyel suçlu olarak görüldüklerine inanmaktadır. Berry ve Kim (1978), farklı kültürel etnik kimliğe sahip kişilerin yeni geldikleri toplumsal yapı içinde, özgün kültürel özelliklerini korumak istemelerine ve diğer grupla ilişki kurma durumlarına göre farklılaşan davranış biçimlerini şu dört basamaklı tipoloji içinde ele alır: Entegrasyon, asimilasyon, separasyon, marjinalleşme.

"Kentlerde toplulaşma veya kentleşme insanlık yerleşimleri tarihi içinde, küresel ve biraz da zorunlu bir uğrak olarak görülmektedir, ancak kentleşme ile aynı tarihe sahip bir diğer kavramda kentlileşememedir. İnsanların kent kültürü yaratması veya buna uyum sağlaması sürecine de kentlileşme diyeceksek, bu sürece uyum sağlayamamaya da kentlileşememe demek gerekecek. İşte göç ile kente uyum sağlayamayan insan grupları bu kentlileşemeyen insan grubundan çıkmaktadır. Bu nedenle kent yoksulları, işsizler, göçmenler bu kavram içinde değerlendirilmekte, 'göçmüş' kabul edilmekte ve çözüm de onların kente entegrasyonunda görülmektedir" (Sinanlı, 2000: 80).

Türkiye'de göçe ilişkin, Erder'in (1995) saptamaları son

derece önemlidir. Erder, göçle kente gelip yerleşenlerden başarı durumuna bağlı olarak üç temel grubun ortaya çıktığını tespit etmiştir: Yükselenler, izole olanlar ve yoksullaşanlar. İşte bu yoksullaşan gruptakiler, göç sonunda metaforik anlamıyla "göçenler"dir aslında. Erder'e (1995: 118) göre, "yoksulluk-varsıllık çizgisinin bıçak sırtında gittiği bu ortamda, bazı haneler, hemşehrileri olsa bile, ilişki ağlarının dışında kalabilmektedir. Bu grup içinde yeni göç etmiş yoksullar, yetişkin yaşta hünersiz göç edenler; iş kazasına uğramış ve sakatlanmış hane reisleri; dullar; iş yaşamında başarısız olmuş ya da hemşehrilik ilişkilerinden dışlanmış haneler vardır. Bu arada Doğudan bugünlerde gelen Kürt göçünün de bu tür haneler yarattığı bir göç türü olduğunu belirtmekte yarar vardır. Doğudan yeni gelen göç dalgası eskisinden farklı olarak zincirleme göçün sağladığı esnek ve tedricî uyum olanaklarını ortadan kaldırmaktadır. Çok çocuklu ve hünersiz yetişkinlerin olduğu bu hanelerin mevcut hemşehrilik ilişkileri içine girmeleri çok daha zor olmakta ve bunlar da yalnızlığa terk edilebilmektedirler. Bu grubun varlığı kökene dayalı ilişkilerin seçiciliğini ve kentte yoksulluğun bazı gruplar için yerleşikleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir". Bu ise yoksulluk, işsizlik, vasıfsız yetişkinler ve kalabalık haneler anlamına gelmekte ve bu aileler için son çare ya da çaresizliğin çaresi çocukların çalıştırılması olmaktadır. Ya da son dönem toplu göç ile gelenler için artık yoksulluk yerleşikleşmektedir. Birşeyler yerleşikleşirken başka birşeyler de uçup gitmektedir. Modernleştikçe, kentlileştikçe, bireyleştikçe, göçmenler için ortak geleneksel değerler savunulmaz şeyler olarak buharlaşmaktadır (Sinanlı, 2000: 83).

Türkiye metropollerinin sokakta çalışan çocukları ve aileleri, Türkiye'de genel yoksullukla özdeşleştirilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelmişlerdir. İstanbul sokakların-

da çalışan çocukların (Karatay, 1999b: 538) memleketleri sıralamasında en büyük oran Ağrı, Mardin, Siirt, Diyarbakır, Bitlis ve Kars illerine aittir. Bu aileler ağırlıklı olarak son beş yıl içinde gelip İstanbul'a yerleşmeye ve çalışmaya karar vermişlerdir. Bunların % 32'si sadece son iki yıldır İstanbul'dadır. İstanbul'da sokakta çalışan çocuklar gibi, sokaklarda yaşayan çocuklar da ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden göçle gelen ailelere mensuptur (Yılmaz, 1998).

Çocukların sokakta çalışması ile yoksulluk ve göç arasındaki bağlantı açıktır. Göç, geçmiş birikim, sermaye veya beceri yoksunluğuyla birleşince, kente tutunamamak anlamına gelmektedir. Bu, kente tutunamayan ailelerin yerel çözümlere başvurmalarına yol açar. Bu çözümler içinde çocukların çalıştırılması ağırlıklı yer tutar. Büyük çoğunluğu kırsal kökenli olduğu bilinen bu aileler ilk aşamada ilçe ya da kent merkezine, ardından büyük kente daha önce göç etmiş akraba ya da hemşehrilerinin yanına göç etmiştir. Büyük kentlerin sokaklarında çalışan çocuklarla ilgili yapılan araştırmaların, bu çocuklarının çoğunun ailelerinin böyle bir göç süreci yaşadıklarını gösterdiği belirtilmişti. İstanbul-Beyoğlu'nda yürütülen çalışma çerçevesinde (Karatay, 1999b) yapılan görüşme ve ev ziyaretlerinde bu ailelerin çoğunlukla akraba veya aynı köyden insanlar yani hemşehrileri oldukları görülmüştür. Bu durum klasik göç süreçlerinde tasvir edilen aşamalılık durumuna uygun bir süreçtir. Kente gelen öncü kişi veya aileler buraya yerleştikten sonra ailelerinin diğer fertlerini veya akrabalarını çağırmıştır. Önce Mardin'in Dargeçit ilçesinden insanlar Tarlabaşı'nın ucuz konut piyasasını keşfetmiş ve buraya yığılma başlamıştır. Araştırma sonuçlarına göre, bu bölgede Mardinliler % 46 ile en büyük grubu oluştururken bunu Siirt'in Eruh ilçesinden ve Batman'dan gelen aileler izle-

mektedir. Karatay'ın da belirttiği gibi, son 10-15 yılın Güneydoğu kökenli göçleri kuşkusuz bu üç il ve ilçelerle sınırlı değildir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birçok ilinden İstanbul'un birçok semtine göç yaşanmıştır. Buna karşılık sokakta çalıştıran çocuklar arasında aynı yerden gelenlerin bu derece yoğunlaşması İstanbul'un bir başka ilçesinde gözlenmemektedir.

Göç aile üyelerinin tümünün birlikte katıldığı bir süreç olabileceği gibi kimi zaman da aile üyelerinden yalnızca bir kısmının yaşadığı bir süreç olabilir. Çocukların çalışmak amacıyla metropollere gitmesi, çocuklar açısından, aileyle birlikte yaşanan göçten farklı bir süreçtir. Türkiye'de yapılan çalışmalar da (Atauz, 1990: 7; İlik ve Türkmen, 1994: 21; Karatay, 1999b: 518) benzeri bir sürecin yaşandığını göstermiştir. Özellikle "sokakta bulunan çocuklar" kategorisindekiler, ailelerini memleketlerinde bırakarak çalışmak için büyük kentlere gelmekte ve akrabalarının yanında ya da bekâr evlerinde birlikte kalmaktadır (Atauz, 1990: 7). Çocukların hemen hemen yarısı (% 42.86) bekâr evlerinde, % 33.52'si aile yanında, % 22.53'ü akraba yanında kalmaktadır (İlik ve Türkmen, 1994: 21). Karatay (1999b: 518) sokaklarda çalışan çocukların % 18'inin ailesinin yanında olmadığını, bu nedenle arkadaş, hemşehri, kardeş grupları halinde İstanbul'a sokakta çalışmak üzere geldiklerini ve pansiyon türü bekâr evlerinde kaldıklarını, bekâr evlerinde kalan çocukların % 38'inin Ağrı, % 28'nin Kars'tan geldiğini tespit etmiştir.

Sonuç olarak Türkiye'ye ilişkin şu saptamaları yapmak kaçınılmaz görünmektedir. Türkiye'de yaşanan son dönem göç, hazırlıksız ve istem dışıdır; bu da göç sürecini yaşayanlar açısından tam anlamıyla sosyal bir yıkıma neden olmuştur. Ayakta kalabilme, yeni yerleşim alanlarında tutunabilme mücadelesinde, hayatları boyunca tarımcılık, hayvancı-

lık, meyvecilik vb. türden uğraşların dışına çıkamamış insanların geldikleri yeni mekânların gereklerine ve niteliklerine uygun iş olanağı bulamayışı ya da tamamen işsizlikle karşı karşıya kalışı nedeniyle, süregelen yoksulluğun sadece mekânı değişmekle kalmamış, aynı zamanda değerlerde, yaşam ve çalışma tarzında da dönüşüme yol açmıştır. Bu süreç çocukların sokaklarda çalıştırılmasının da itici gücü olmuştur.

"Sokakta çalışan çocuklar sorunu aysbergin görünen kısmıdır. Onun gerisinde aile sorunları, göç, yoksulluk, eğitimsizlik, çocuk istismarı, aile üyelerinin sağlık sorunları gibi sokaktaki insanların çıplak gözle göremediği etkenler vardır. Çocuğun sokakta çalışması tüm bu değişkenlerle ilişkilendiği oranda anlamlı bir bütünlük kazanacaktır. İşte bu nedenle sokakta çalışan çocuklar sorununu göç süreci ve kentte yaşayabilmek için geliştirilen geçim örüntüleri ana ayrımlarına tâbi tutarak anlamaya çalışmak gerekir" (Sinanlı, 2000: 81).

Yoksulluk, aile istismarı, kentleşme ve göç, sokak çocukları sorununu açıklamakta üzerinde anlaşılan temel nedenler olmakla birlikte, bu sorunu farklı boyutlarda incelemeye çalışan başka yaklaşımlar da bulunmaktadır. Burada, önemli olduğu düşünülen iki yaklaşım üzerinde kısaca durulmaya çalışılacaktır.

Aptekar (1994: 101), birçok çalışmanın gözden kaçırdığı bir nokta olarak, çocuk çalıştırılmasına yönelik kültürel farklılıkları vurgulamaktadır. Belirli kültürlerde çocukların sokaklarda olması çok yaygın ve sıradan iken, bazı kültürlerde mümkün değildir. Güney Afrika örneğinde, sokak çocuklarının kökenini ne yoksulluk ne aile şiddeti ne de modernleşme hipotezi açıklamaktadır. Çünkü orada temel neden Apartheid'ın [ırk ayrımı] politik kültürüdür.

Sokak çocuklarının kökenine ilişkin bir diğer yaklaşım,

Lemert'in (1972; aktaran Aptekar, 1994: 101) sosyal etkileşim teorisine dayanarak, sorunu çocukların sosyalizasyonu açısından inceleyen yaklaşımıdır. Bu teoride sosyalizasyon, bireylerin kendi deneyimleri ve diğerlerinin deneyimleri üzerine temellendirilen kimlik gelişimini içeren bir kavram olarak anlaşılmaktadır (Goffman, 1961; aktaran Aptekar, 1994: 101). Sosyal etkileşimci perspektif, Visano (1990: 139) tarafından da kullanılmıştır. Visano, Toronto'da 12-16 yaş grubu arasında 23 kız ve 27 erkekten oluşan bir grup arasında evden sokağa doğru bir hareketlilik tespit etmiştir. Bu çocuklar, problemleri için bir sığınak olarak gördükleri sokağa yönelmekte, sokağı çözüm olarak görmektedirler.

Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuk profili

Bu bölümde, sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocukların sosyo-demografik özellikleri, aile yapıları, çalışma koşulları ve sokakta karşılaşılabilecekleri riskler ele alınmıştır.

Sosyo-demografik özellikleri

Sokakta çalışan çocukların büyük bir bölümü -en az iki katı- erkektir (Pallana B.E ve H. Simab, 1994: 13; IPER, 1991; Phillips, 1994: 35). Örneğin Hindistan'ın dört büyük şehrinde (Bangalur, Bombay, Kanpur ve Madras) sokaktaki çocuk nüfus içinde erkeklerin oranı % 65 ile % 82.7 arasında değişmektedir. Bir diğer çalışmada bu oran % 86.3'tür (Phillips, 1994: 35). Yalnızca Kalküta'da, erkekler kızlardan sadece % 6 oranında fazladır (IPER, 1991). Sokak kızlarına daha az rastlanır ve araştırmacılar açısından onların izini bulmak da daha zordur. Fakat sokakta bulunan çocukların en incinebilir ve yaralanabilir grubunu oluştururlar. Ço-

ğu çalışmada, sokak çocukları arasında kızların oranının azlığında kız çocuklarına ilişkin toplumsal değerlerin büyük etkisi olduğu vurgulanır. Kız çocuğunun dışarıda çalışmasını hoşgörmeyen kültürel yapılar sokakta kız çocuk çalıştırmayı engellemektedir (Pallana B.E ve H. Simab 1994: 13).

Latin Amerika örneğinde de sokak çocukları arasında baskın unsur erkek çocuklarıdır. Brezilya'da sokak çocuklarının % 90'ı (1990), Uruguay'da % 84.4'ü (1991), Salvador'da 85.9'u (1993), Belem'de % 88.5'i (1994), Sao Paulo'da % 80.7'si (1994), Cordoba'da % 79.1'i (1992) erkektir (Rizzini, 1995). Meksika'da bu oran % 72'dir (Black, 1993).

Buna karşılık Miller (1980) Kuzey Amerika'da evden kaçan çocukların % 56'sının kız çocukları olduğunu belirlemiştir. Kuzey Amerika'ya ilişkin bir başka çalışmada (Brennan, Huizinga ve Elliott, 1978) kız çocuklarının erkeklerle eşit oranda olduğu görülmüştür. Araştırmacılar, sonuçta Amerika Birleşik Devletleri'nde sokaklardaki kız çocuklarının oranının üçüncü dünya ülkelerinden daha yüksek oranda olduğunu saptamışlardır (Tyler, 1991).

Bu konuda Türkiye'de yapılan çalışmalarda (Atauz, 1990: 13, 28; 1997: 12; Karatay, 1999a: 447; 1999b: 476) da sokaklarda erkek çocukların oranının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bununla birlikte, Ankara ve İstanbul gibi metropollerde sokakta çalışan kız çocuklarının oranı sözgelimi Şanlıurfa'dan daha fazladır. Ankara'da bu oran % 6 (Atauz, 1990: 13), İstanbul da % 8.8 (Karatay, 1999b: 476) iken, Şanlıurfa'da sokakta çalışan çocukların tamamı erkektir (Atauz, 1990: 28). Yoğun göç alan Diyarbakır'da da kız çocuklarının oranı % 6 olması ilgiye değerdir (Atauz, 1997: 12).

Ancak sokakta çalışan çocuklar arasında kızların oranı kentteki her bölgenin özel durumuna bağlı olarak da değişiklik göstermektedir. Örneğin İstanbul'da bu oran % 8.8 iken, Beyoğlu'nda % 37.8'e yükselmektedir (Karatay,

1999a: 447). 75. Yıl Çocuk ve Gençlik Merkezi'nce daha önce yapılan bir çalışmada ise bu oranın % 29 olduğu belirlenmiştir. Küntay'ın (1993, UNESCO'dan aktaran; Polat, 1999: 8) İstanbul Beyoğlu bölgesini içeren gözlemleri de Karatay'ın (1999a) bulgularını desteklemektedir. Küntay, özellikle Taksim'de, Kadıköy'de ve Bakırköy'de sokakta mendil, sakız ve çiçek satan kız çocuklarının sayısının oldukça yüksek olduğunu gözlemlemiştir: Aileleri Taksim-Tarlabaşı'nda oturan, özellikle 7 yaşından küçük kız çocukları, sokaklarda genellikle çok geç saatlere kadar çalışmaktadır. Küntay ayrıca Bakırköy'de Özgürlük Meydanı'nda sakız, mendil satan kız çocuklarının arasında 7 yaşından küçüklerin de olduğunu ve bu çocukların gece 22.00 ve 23.00'e kadar sokaklarda kaldıklarını gözlemiştir. Bu bulgular sokakta çalışan kız çocuklarının oranında bir yükselme eğilimi olduğunu da göstermektedir.

Sokakta çalışan çocuklar genellikle 11-14 yaş grubunda (Institude of Social Research and Development, 1990; UNICEF, 1988; Phillips, 1994: 35; Atauz, 1990: 13, 28; 1997: 11; İlik ve Türkmen, 1994a; Tyler, Echeverry, Zea, 1986), yani preadölasan [ergenlik öncesi] dönemindedir. Çocuk gelişiminde bu dönem çocuğun sosyalleştiği, benlik kavramının şekillendiği dönemdir. Bu dönemde erken yaşta çalışmaya başlayan çocuğun ruhsal ve bedensel gelişiminin risk altında olduğu yadsınamaz (Myers, 1989).

Latin Amerika çalışmalarında sokak çocuklarının büyük bir bölümünün 10-14 yaşları arasında oldukları saptanmıştır (Rizzini, 1996: 215). Bununla birlikte Latin Amerika kentlerinde oldukça küçük yaş grubundan, örneğin 5-6 yaşında (Asuncion 1990; Caracas 1992; Columbia 1987; Cordoba 1992; La Paz 1988; Managua 1990) ve 7 yaş civarında (Chile 1988; Cochabamba 1988; San Jose 1988) çocuklara da rastlamak mümkündür (Rizzini 1996: 215). Meksi-

ka'da sokak çocuklarının % 63'ü 12 yaşından küçük çocuklardan oluşmaktadır (Black, 1993). Takip eden yaş grubu ise (toplam sokak çocuklarının üçte biri) 6-10 yaş arasındadır (Institude of Social Research and Development, 1990; Phillips, 1994: 35). Ancak, Hindistan'da olduğu gibi yaş grupları açısından kentler arasında da farklılıklar olabilir. Örneğin Bombay ve Bangalur'da sokakta çalışan çocuklar 11-15 yaş arasında yoğunlaşırken Kalküta ve Haydarâbad sokaklarında 6-10 yaş arası grup daha fazladır (UNICEF, 1988).

İstanbul'a ilişkin kimi çalışmalarda (Küntay, 1993; İlik ve Türkmen, 1994b: 19; Karatay 1999b: 474), sokaktaki çocuklar arasında en büyük grubun 13-15 yaş aralığındakiler olduğu tespit edilmiştir. Küntay (1993), izleyen yaş grubunun 16-18 yaş grubu olduğunu belirken, 6-11 yaş grubunun oranını % 10 olarak verir. Oysa İlik ve Türkmen (1994b: 19), bu yaş aralığındaki çocukların oranının % 19 olduğunu tespit etmişlerdir. Antalya örneğinde (Karataş ve Ulutaş, 1994) yaş ortalaması düşmekte, en fazla yığılma 10-12 yaş arasında (% 53.1) görünmektedir. 13-15 yaş aralığında ise bu oran % 29.7'dir. Türkiye'de de, sokakta çalışan çocuk gruplarının yaşları kentlere göre farklılaşabilmektedir.

Aynı kent içinde bölgeler arasında da, sokakta bulunan çocukların yaş gruplarının oranları değişebilmektedir. Örneğin İstanbul sokaklarında çalışan çocuklar, 13-15 (Karatay 1999b: 474; Küntay, 1993; İlik ve Türkmen, 1994b: 19) yaşları arasında yoğunlaşırken, Beyoğlu merkezli olarak yapılan araştırma (Karatay, 1999a: 447) sonucuna göre yoğunlaşma 8-10 yaşları arasındadır. Aynı araştırma sonuçlarına göre, sokakta bulunan çocuklar arasında 3-5 yaşlarındakilerin oranı da azımsanmayacak ölçüdedir: % 2.3.

Sözü geçen bütün araştırma sonuçları, sokakta çalışma yaşının 15 yaşından sonra düştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla çocuğun küçük oluşu ile satıcılık tekniği arasında bir

bağ kurulmakta, çocuğun yetişkinliğe adım atmasıyla birlikte iyi bir satıcı olma vasfını kaybettiği düşünülmektedir. Çocuklar bu nedenle 15 yaşından sonra genellikle ya sokakta çalışan diğer kardeşleri ve/veya akrabalarının koruyuculuğuna soyunmakta ya da marjinal sektörün diğer alanlarına kaymayı tercih etmektedirler.

Sokaklarda baskın unsur olan erkek çocuklar, yaş olarak da daha "büyük" gruptur. Kızlar, sokaklarda, erkeklere oranla daha küçük yaşlarda iken çalıştırılmaktadır. Sokakta çalışan erkek çocukların yaş ortalaması 12.48 iken bu oran kızlar için 10.26'dır (Karatay, 1999b). Karatay'a göre, kız çocukların yaş ortalamasının daha düşük olmasının iki muhtemel nedeni olabilir. Birincisi, kız çocukların yaşının büyümesine koşut olarak aileleri tarafından koruma içgüdüsüyle dışarıda çalışmaktan alıkonulması, dolayısıyla korunmasıdır. İkinci neden ise kız çocuklarının ancak küçük yaştayken sokaklarda satıcı olarak bir cazibe taşıması, yaşının büyümesiyle toplumdan tepki görmeye başlaması ve iyi bir satıcı olma yeteneğini kaybetmesidir.

"Sokakta yaşayanlar" kategorisindeki çocuklar ise, 11-18 yaş grubundadır. Bu aralık içinde asıl yığılma (% 43.8) 14-15 yaşları arasında görülmektedir (Yılmaz, 1998).

Çocuğun çalışması okullaşmasına her zaman engel oluşturmaz. Ama sıklıkla çalışmak eğitimin önüne geçer. Çalışan çocuk, daha baştan, onu çalışmaya zorlayan aile ve geçim baskısı ile öğrenme isteği ve gereksinimi arasında parçalanır. Her ikisi de zaman gerektiren bu iki karşıt etkinliği uzlaştırma arayışı, bu dayanılmaz gerilimin okulun sonsuza dek terk edilmesiyle çözümleneceği güne değin sürer (Boidin, 1995: 18).

Aile açısından çocuğun çalışmasına yönelik karar verirken, ailenin mal varlığı, çalışan bireylerin istihdam durumları ve gelir düzeyleri, çocuklar için eğitim olanağı ya da ma-

liyeti ve ailenin içinde yaşadığı sosyal çevre belirleyicidir (Bequele ve Boyden 1992: 4). Yoksul aileler çocuklarının kazancına ihtiyaç duymakta, gelir güvencesizliği nedeniyle de çocuklarının okul giderlerini karşılayamamaktadır (Abdalla, 1992: 28).

Okul farklı bir gelecek beklentisi için çoğu zaman tek çıkış yoludur; buna karşılık okullaşma düzeyinin düşüklüğü (Pallana B.E ve H. Simab, 1994: 21; Institude of Social Research and Development, 1990; Phillips, 1994: 43; Rizzini, 1995; Black, 1993; Atauz, 1990: 14; 1997: 28; İlik ve Türkmen, 1994a; 1994b: 20; Karatay, 1999a: 448) çalışan çocukların psiko-sosyal gelişimleri açısından önemli handikaplardan birisidir (Boidin, 1994).

Sokakta çalışan çocuklar arasında hiç okula gitmeyenlerin oranı azımsanmayacak ölçüde olduğu gibi, eğitimlerini sürekli ya da geçici olarak bırakanlar da mevcuttur. Afganistan'da çocukların üçte biri hiç okula gitmemiş, üçte biri geçici olarak okul dışında kalmış, daha küçük bir grup (% 2) ise tamamen okuldan ayrılmıştır. Çocukların % 25'i ise 5 ile 6 yaş civarında oldukları için henüz okul çağında olmayan çocuklardır (Pallana B.E ve H. Simab 1994: 21). Pakistan'da çocukların hemen hemen yarısı ilkokula başlamış ancak birkaç yıl içinde okulu bırakmak durumunda kalmışlardır. Daha sonra çok azı yeniden okula dönebilmeyi başarmıştır (Institude of Social Research and Development, 1990). Hindistan'da sokakta bulunan çocukların üçte ikisi okuryazar değildir, sadece küçük bir grup (% 24.7) ilkokul düzeyinde eğitim almıştır (Phillips, 1994: 43).

Latin Amerika'da sokak çocuklarının okula katılım oranları, bazı ülke ve şehirler örneğinde şöyledir: Belem (1979) % 71, Rio de Janerio (1986) % 53, Fortaleza (1988) % 63, Cochabamba (1988) % 42.7, La Paz (1988) % 77, San Jose (1988) % 22.4, Sao Paulo (1989) % 75, Guatemala (1989) % 34, Goi-

ania (1990) % 11.1, Paraguay (1990) % 77, Vieja (1990) % 93 (6-11 yaş grubu), % 85 (12-14 yaş grubu), Uruguay (1991) % 60, Brezilya (1991) % 60, Cordoba (1992) % 70 (Rizzini, 1995), Meksiko City % 63 (Black, 1993).

Çalışan çocukların pek çoğu için, okula devam etmek mümkün değildir. Kanbargi (1992: 68), eğitimin ücretsiz olduğu ülkelerde hatta Hindistan'ın bazı eyaletlerinde olduğu gibi öğrencilere ücretsiz kitap, okul kıyafeti ve öğle yemeği temin edilen yerlerde bile okullaşma oranının düşük olduğunu belirtmektedir. Bunun nedeni, okula gitmenin dolaylı maliyetlerinden biri olarak çocuğun gelir kaybına uğramasıdır. Yine yoksul toplumların birçoğunda, okula gitmenin çocukların iş bulma imkânlarını artırıcı bir etkisi olmadığına inanıldığından aileler çocuklarını tercihen iş piyasasına sokma eğilimi göstermektedirler (Bequele ve Boyden 1992: 5).

İstanbul ve Ankara'ya ilişkin çalışmalarda (Atauz, 1990: 14; İlik ve Türkmen, 1994b: 20) sokakta çalışan çocukların çoğunluğunun ilkokulu bitirmiş oldukları tespit edilmiştir. Çocukların bir kısmı ise halen eğitimlerini sürdürmektedir (Atauz, 1990; İlik ve Türkmen, 1994a; Karataş ve Ulutaş, 1994; Karatay, 1999a). Eğitimin içinde yer alma oranı bütün çalışan çocukların yaklaşık yarısıdır. Beyoğlu bölgesi örnekleminde ise bu oran % 75'e çıkmaktadır. İlköğretimin yasal olarak zorunlu tutulmasına karşın, hiç okula gitmeyen çocuk sayısı da anlamlı düzeydedir. Sokaklarda yaşayan ya da çalışan her on çocuktan biri okula hiç gitmemiştir ve okuma yazma bilmemektedir. Buna ilkokuldan ayrılanları da katarsak, oran üçte bire yükselmektedir (Atauz, 1990). Atauz'un saptamalarına göre, çocuklar okula normalden daha geç yaşlarda başlamaktadırlar. Her yedi çocuktan biri okuma yazma bilmemektedir.

Bu tablo Diyarbakır örnekleminde farklılaşmakta, eğitimde yer alma düzeyi düşmektedir. Çocukların % 28'inin hiç oku-

la gitmediği ve okuma yazma bilmediği belirlenmiştir (Atauz, 1997: 28). Bu oran ilköğretimin yasal olarak zorunlu tutulmasına karşın ilkokulu bitirmeden bırakanlarla birlikte % 47.5'e yükselmektedir. Halen herhangi bir öğretim kurumuna devam edip aynı zamanda çalışanların sayısı % 30'dur.

Sokakta çalışan çocuklar çoğu zaman eğitim-öğretim sürecini belli bir aşamada terk etmek zorunda kalmaktadır. İstanbul'un sokakta çalışan çocuklarının (Karatay 1999b: 481) % 29'u eğitim-öğretim sürecini belli bir aşamada terk etmiş, % 17 gibi oldukça yüksek bir oranda çocuk okul yaşında olduğu halde hiç öğrenime başlamamıştır. Yani sokakta çalışan çocukların yaklaşık yarısı zorunlu eğitim-öğretim sürecine ya dahil olmamış ya da belli bir aşamasında terk etmek zorunda kalmıştır. Bu veriler Diyarbakır çalışmasının verileri (Atauz, 1997) ile çarpıcı paralellikler göstermektedir. Karatay'a göre bu veriler, sözkonusu çocuk nüfusunun, İstanbul içinde bir alt kümelenme ya da İstanbul'da bir Diyarbakır, Mardin, Ağrı ya da Van olarak yaşamaya çalıştığını göstermektedir. Eğitim düzeyindeki bu paralellik İstanbul nüfusunun Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olan eğitim düzeyiyle karşılaştırdığında çarpıcılık daha net görünmektedir. Sokakta çalışan çocukların eğitim seviyesi İstanbul genelinden oldukça uzak, bu çocukların göçle geldikleri Doğu ve Güneydoğu illerindeki oranlara daha yakındır. Bu farklılaşmanın diğer bir boyutu, sokakta çalışan çocuklar ve ailelerinin, İstanbul'un yarılmışlığı içinde kentin döküntü kesimlerinde, ortak bir kamusal hayata entegre olmaktan uzak yaşadıkları gerçeğidir. Bu çocukların yaklaşık yarısının dışında kaldığı eğitim-öğretim sürecine devam edenlerin başarı düzeyleri de düşüktür. % 14'ü en az bir kez sınıfta kalmıştır (Karatay, 1999b).

"Sokakta yaşayan" çocuklara bakıldığında ise, bunlar ya hiç okula gitmemiş (% 21.7) ya da ilkokulu terk etmek (%

58.3) durumunda kalmıştır (Yılmaz, 1998). Okula devam etmiş çocukların büyük bir bölümü okula devam ettikleri esnada okuldan kaçmıştır. Dolayısıyla bu grup içinde başarı düzeyi oldukça düşüktür.

Aile yapıları

Modern yoksul kentsel aile, toplumdan izole yaşayan, annenin tek ebeveyn olduğu (Aptekar, 1994: 201) ve toplumsal destek sistemlerinin zayıf olduğu ailedir. Özellikle Latin Amerika ve çoğu Doğu Afrika toplumlarında annenin tek ebeveyn olduğu ailelere sıklıkla rastlanmaktadır. Türkiye'de aile yapısının Latin Amerika ülkelerinden farklılık göstermesine ve "güçlü" bir yapıya sahip olduğu iddiasına rağmen, özellikle son dönemdeki göçün ailelerin değer sistemlerine yansımaları, özgün araştırmaların konusu olmayı hak etmektedir.

Latin Amerikan ailesi sıklıkla, üç kuşak kadının aynı evde yaşadığı bir ailedir. Kadın onunla geçici olarak birlikte olan erkeklerle yaşar. Afrika kökenli Amerikalı kadınlara ilişkin son çalışmalar benzer bir resim çizer (Mintz, 1984; aktaran; Aptekar, 1994: 201). Birkaç çalışma bu konuda demografik bilgi vermektedir. Örneğin Jamaika çalışmalarında sokak çocuklarının yalnızca % 7'si anne-babalı bir aileye sahiptir (Brown, 1987; aktaran, Aptekar 1994: 201), Nairobi'deki "otoparkçı oğlanların" % 85'i annenin tek ebeveyn olduğu ailelerde yetişmektedir (Wainaina, 1981: 7). Brezilya'da sokak çocuklarının aileleri sağlıklı ilişkilerin kurulamadığı parçalanmış ve genellikle annenin tek ebeveyn olduğu ailelerdir (Blanc, 1992).

Doğu Afrika'da çocukları da içeren anlamıyla mülkiyet bazı topluluklarda miras olarak erkeğe geçerken (Erny, 1981) bazılarında anneye geçer. Kadının mülkiyeti kontrol ettiği

toplum yapılarında kadın güçlü olandır (Heald, 1989; aktaran Aptekar, 1994: 201). Tek ebeveynli aile yapılanmalarının kaynağında toplumsal dinamikler de rol oynamaktadır. Örneğin yine Doğu Afrika'da geleneksel aile yapısındaki değişkenlik, sokak çocukları sorununun nedenleri ile aile yapısı arasındaki ilişkiyi anlama fırsatı sağlamaktadır. Nairobi'de, sokak çocuklarının büyük bir bölümü Kikuyu'dur (Wainaina 1981: 7-45). Kikuyu, Nairobi'nin en geniş nüfusa sahip kabilesidir. Bağımsızlık sırasında Kikuyu kabilesinin diğer kabilelere göre daha fazla değişime uğradığı varsayılmaktadır. Çünkü pek çok Kikuyu erkeği sömürgeciliğe karşı savaşın sonucu olarak hapsedilmiştir (Edgerton, 1989; aktaran Aptekar, 1994: 202). Kadınların, kocaya ve babaya ait geleneksel rolleri üstlenerek güçlenmesi, geleneksel aile yapısını hızla değiştirmiştir (Macgoye, 1987). Kikuyu sokak çocukları, diğer kabilelere mensup sokak çocuklarından bu aile deneyimleri nedeniyle farklılaşmaktadır.

Konuya ilişkin çalışmalardaki ortak nokta sokak çocuklarının ailelerinde annenin önemli bir figür olduğudur. Blanc'ın (1992) tespitlerine göre, sokakta çalışan veya sokakta yaşayan çocuklar için anne ailenin en önemli üyesidir. Bu ailelerde anneler çoğunlukla bütün kararları almakta, çocuklar tarafından kendileriyle konuşan, yardımlarına güvenilen kişi olarak görülmektedir. Babalar ise çocukların gözünde kendileriyle konuşmayan, yardımcı olmayan, güvenilmeyen ve çoğu zaman da cezalandıran kişidir. Sokak çocuklarının aile ilişkileri zaten genellikle zordur. Fakat babayla ilişkileri iyice problemlidir. Blanc'ın araştırmasına katılan çocukların hepsi babasına güvenmediğini ifade etmişlerdir. Sokak çocuklarının babaları birçok vakada hiç yoktur. Ev halkının bir bölümü babanın nerede olduğunu bilmemektedir. Baba cahil, işsiz ve çalışmayandır; güvenilir olmadığı gibi çocuklar tarafından da hakir görülmektedir. Karatay'ın (1999b: 505) İstan-

bul çalışmasında da annelerin, gündelik hayatın düzenlenmesi, resmî kurumlarla ilişkiler, çocukların ev okul sorumluluklarının üstlenilmesinde babadan önde oldukları gözlenmiştir. Bununla birlikte sokakta çalışan çocuklar ile sokakta yaşayan çocukların aileleri, aile bütünlüğünün korunması bakımından farklılaşmaktadır.

Sokakta yaşayan çocuklar, daha çok parçalanmış ailelerden gelmektedir (Atauz, 1990: 21, 33; 1997: 49; Küntay, 1993; Yılmaz, 1998). Hemen hepsi kırsal kökenli geniş ailelere mensup olup, kente yerleşimle birlikte hızlı bir dönüşüm süreci geçirmekte ve ölüm, eşlerden birinin evi terk etmesi, dışarıya çalışmaya gitme ya da boşanma gibi nedenlerden dolayı ailedeki çözülme hızlanmaktadır. Anne ve babanın boşanması, ölüm, ayrılık ya da terk gibi nedenlerle aile bütünlüğünün bozulması çocuk üzerinde olumsuz etkilere sebep olmaktadır. Parçalanmış aile deneyimi, çocuğun toplumsallaşma sürecini kesintiye uğratması nedeniyle sorunlu ve eksik bir toplumsallaşmaya yol açmaktadır (Uluğtekin, 1991).

Sokakta çalışan çocukların aileleri ise büyük ölçüde aile bütünlüğünün korunduğu ve çocukların düzenli aile ilişkisini sürdürdüğü ailelerdir (İlik ve Türkmen, 1994a: 31; Karataş ve Ulutaş, 1994; Karatay, 1999a: 447; 1999b: 512). Bu çocuklar genellikle annenin de babanın da hayatta olduğu, birlikte yaşadığı ve aile bütünlüğünün sürdüğü bir aile yapısına sahiptir. Ancak biçimsel olarak "normal" bir aile görüntüsü vermesi, ailenin bütün işlevlerini yerine getirdiği anlamına gelmemektedir. Çocukların sokaklarda çalışmaları normal aile yapısı içinde gerçekleşmekte ve aile olayı bir sorun olarak değil bir çözüm olarak görmektedir.

Savaşlar, doğal âfetler vb. olağandışı koşullarda ortaya çıkan dinamikler ve göç süreci ailelerin değer sistemlerinde, yaşam ve çalışma tarzlarında bir dönüşüme neden olabilir.

Geleneksel aile yapısındaki değişkenlik, sokak çocukları sorununun nedenleri ve aile yapısı arasındaki ilişkiyi anlama fırsatı sağlamaktadır. Sokak çocuklarına ilişkin çalışmalar bu çocukların ailelerinin sosyo-ekonomik yapılarına ilişkin ortak veriler sunmaktadır.

Konuya ilişkin çalışmaların (UNESCO, 1995; IPER, 1991; Shroff, 1988; Pallana ve Simab, 1994; UNICEF, 1992; Manandhar, 1994; Ranasinghe, 1994; Phillips, 1994; Blanc, 1992) verilerine göre, bu aileler genellikle yoksul ve kendi içinde problemleri olan ailelerdir. Büyük ölçüde kırsal alandan ve komşu ülkelerdeki azınlık etnik gruplardan ailelerdir ve geldikleri toplumun "slum"larında (gecekondularında, teneke mahallelerinde) yaşamaktadırlar. Kendi ülkelerinin ekonomik gelişim düzeylerinin altındaki politik veya bölgesel azınlıklardır. Kimliklerini ve sosyal yaşantılarına ilişkin alışkanlıklarını az ya da çok yitirmektedirler.

Sokakta çalışan çocuklar, genellikle kalabalık ailelerden gelmektedir. Bu ailelerin eğitim düzeyleri düşüktür. Özellikle anneler arasında okuryazarlık oranı çok daha düşüktür. Anneler ev dışında çalışmamakta, babaların çoğunluğu ise herhangi bir iş güvencesi olmayan ve özel beceri gerektirmeyen enformel işlerde çalışmaktadır. Bununla birlikte babalar arasında işsizlik oranı oldukça yüksektir. Bu aileler beslenme, sağlık ve hijyenik açıdan son derece kötü koşullarda yaşamaktadır (Atauz, 1990: 14; 1997: 15; İlik ve Türkmen, 1994a: 47; İlik ve Türkmen, 1994b: 16; Karatay, 1999a: 443; 1999b: 519; Barut, 2002).

Diyarbakır'ın sokakta çalışan çocuklarının aileleri ise gerek annelerin (% 96.5'i okuryazar değil) gerekse babaların (% 54'ü okuryazar değil) okuryazarlık oranındaki düşüklük, gerekse istihdam olanaklarındaki darlık (babaların yarıdan fazlası işsiz) bakımından Türkiye ortalamasından geri düzeydedir. Atauz'a göre, anne babanın eğitimiyle ilgili gös-

tergeler, ailelerin göç ettikleri bölgelerdeki (Diyarbakır merkez köyleri, genellikle Lice ve Hani ilçeleri ve diğer ilçeler) eğitim koşulları hakkında bilgi verir. Ailelerin yarısı dokuz ve daha fazla kişiden oluşmaktadır. Hane halkı büyüklüğü de Türkiye ortalamasının üstündedir. Çok çocuklu ailelerin profiline baktığımızda, sosyal güvenceden, temel hizmetlerden, istihdam olanaklarından yoksun, eğitimsizliğin kendileri için olduğu gibi çocukları için de kader haline geldiği bu ailelerin kente göçtükleri halde kentle bütünleşememelerinin nedenlerini açıkça görürüz.

İstanbul'un sokakta çalışan çocuklarının (Karatay, 1999b: 519) tamamına yakını Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden zorunlu göçle gelen ailelerin çocuklarıdır. Çocukların ailelerine ilişkin veriler Diyarbakır örneğiyle örtüşmektedir. Bu aileler, İstanbul içinde küçük birer Diyarbakır, Mardin, Siirt yaratmışlardır. Diyarbakır örneğinde ailelerin büyük bir bölümü (% 76), 5-10 kişiden oluşan hanelerdir. Ebeveynlerin yaş ortalaması ağırlıklı olarak 30-40 yaş dolayındadır. Eğitim durumları incelendiğinde annelerin % 72'sinin okuryazar olmadığı görülmektedir, bu oran babalarda % 14'e düşmektedir. İstihdam yönünden bakıldığında, annelerin % 89'u, babaların % 38'i işsizdir. Çalışan babaların % 28'i inşaat işçisi, % 7'si seyyar satıcı, geriye kalanlar çeşitli "serbest" işlerle uğraşmaktadır. Aile içinde en az 2-4 kişinin çalıştığı hanelerin toplam haneler içindeki oranı % 81'e çıkmaktadır. Buna rağmen ailelerin aylık gelir ortalaması 250 milyon civarında kalmaktadır. Ailelerin % 76'sı herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı değilken sadece % 13'ü yeşil kart uygulamasından faydalanmaktadır.

Zorunlu nedenlerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a göç edenlerin sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlarını Barut (2002) şöyle belirlemiştir: Ailelerin yarısı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır, % 6'sının hiçbir geli-

ri yokken yaklaşık yarısı 100 milyon liranın altında bir gelire sahiptir. Aylık geliri 100 milyon ile 200 milyon arasında olanların oranı % 45.5, 200 milyon ile 300 milyon arasında olanların oranı ise sadece % 8'dir. Erkeklerin yaklaşık üçte ikisinin işsiz olduğunu belirten araştırma sonuçlarına göre, istihdam alanları, genellikle gündelik işler (% 29.9), seyyar satıcılık (% 22) ve diğer niteliksiz işlerdir (% 11.4). Ailelerin yaklaşık yarısının hiçbir sosyal güvencesi bulunmamaktadır yeşil kart kullananların oranı ise % 47'dir. İstanbul'a göç edenlerin hemen hemen tamamının (% 98.3), çevre uyumsuzluğu, dil-kültür farklılığı, potansiyel suçlu olarak görülme gibi sorunlarla karşı karşıya kaldıklarını, sağlık (% 84.8), beslenme (% 79.8), barınma (% 54.9), düzenli iş bulamamaişsizlik (% 91.6) ve eğitim (% 49.5) ile ilgili sıkıntıları olduğu belirlenmiştir. Ailelerin yarısı, çevreyle uyum sorunu yaşadıklarını, üçte biri ise dil ve kültür farklılığı algıladıklarını ifade etmişlerdir. Ailelerin ancak % 1'i devletin ve yerel yönetimlerin sosyal hizmetlerinden yararlanmaktadır. "Hemen hemen hepsi göç sonrası kendini aşağılanmış, dışlanmış hissediyor. Hepsinde memleket özlemi, toprağa duyulan özlem, şehre uyum gösterememe kişinin geriye dönüş isteğini güçlendiriyor. Daha yüksek düzeyde psikolojik sorunların gerekse yağma ve talan gibi ortaya çıkabilecek psiko-sosyal sorunların ortaya çıkmamasının temel nedeni akrabalık ilişkileri ve toplumsal dayanışmanın henüz üst düzeyde olmasıdır" (Barut, 2002).

Bu ailelerde kadın ve erkeğin evlilik yaşı ortalamalarının farklılaştığı, kadınların çok küçük yaşlarda evlendikleri görülmektedir. Anne babaların evlilik yaşı ortalamasında da belirgin bir farklılaşma vardır (Karatay, 1999a: 442). Erkeklerin evlilik yaşı ortalaması 25.7 iken, kadınların ortalama evlilik yaşları 20'dir. Evlilik yaşı gruplaşmasında kadınlarda son derece erken yaşta evlenen bir grubun varlığı dik-

kat çekmektedir. Kadınların % 36 gibi yüksek bir oranı 13-15 yaşları arasında evlenirken, aynı yaş grubu içinde evlenen erkeklerin oranı sadece % 8'dir. Kadınlarla ilgili, eğitim ve istihdam olanakları açısından da önemli bir başka nokta, büyük bir bölümünün Türkçe bilmemesidir. Annelerin yarısından fazlası Türkçe konuşma konusunda sıkıntısı olmadığını söylerken % 32'si Türkçe konuşarak kendini ifade edemediğini, % 13'lük kısmı ise kısmen sorun yaşadığını ifade etmektedir. Babaların ise sadece % 5'lik bir bölümü dil problemi olduğunu belirtmiştir. Barut'un (2002) çalışmasında da dil ve kültür farklılığından dolayı sorun yaşayanların oranı % 32.3'tür. Barut, çalışmasında çocukların da % 70.5'inin anadil sorunu yaşadıklarını, % 61.8'inin Türkçe'yi konuşamadıklarını belirlemiştir.

Hane halkı açısından oldukça kalabalık olan bu aileler çocuklarını sokakta çalıştırırken bir tercih yapmakta mıdır? Aile, hangi çocuğun sokakta çalıştırılacağına nasıl karar vermektedir? Bu karar belli çocuklar için mi geçerli olmakta, diğer kardeşleri de içine almakta mıdır? Myers'e (1989) göre, çocuklar, sokakta ne tür iş yaparlarsa yapsınlar küçük kız ve erkek kardeşini birlikte götürmeye eğilimlidir; büyük çocuk işi küçüklerine öğreterek kardeşlerini de bu işe katmaya çalışmaktadır.

Bu aileler çok çocukludur, 3 ilâ 7 kardeşe sahip olanların oranı oldukça yüksektir (% 72). Çocukların kardeş ortalaması 6.03'tür. Sokakta çalışan çocukların kardeşler sıralamasındaki ortalama konumu ise 3.6'dır (Karatay, 1999b: 479). Bu ise ailelerin sokakta çalışan çocuklarını seçerken çok belirgin bir tutum benimsemediklerini, muhtemelen daha çok çocukların yaş ve okul durumuna bağlı olarak karar verdiklerini düşündürmektedir. Sokakta çalıştırılanlar içinde ilk çocukların oranının % 18 olması, genel olarak çocukların "küçükten" sokaklarda çalışmaya gönderildiği tespitini

doğrulamaktadır. Araştırma bulgularına göre, sokakta çalışan çocukların yaklaşık yarısının sokakta çalışan başka kardeşi yoktur. Çocukların kalabalık ailelerden geldikleri gözönüne alındığında, bunu, ailelerin sokakta çocuk çalıştırmayı temel bir iş veya gelir sahası olarak görmediğine dair bir işaret olarak kabul etmek mümkündür. İstanbul sokaklarında çalışan çocukların yaklaşık yarısı sokakta tek başına (ya da yakın akraba, komşu ve diğer arkadaş grubuyla birlikte) çalışırken sokakta çalışan başka kardeşi olanların oranı ise % 14'tür. Üç veya daha fazla kardeşi sokakta çalışan çocukların oranı ise % 4'tür. Fazla sayıda çocuğunu sokaklarda çalıştırarak bunu temel geçim yolu olarak benimseyen aile oranı marjinal düzeydedir; bunun bir temel eğilim olmadığı söylenebilir.

Sokakta yaşayan çocukların ailelerinin de (Yılmaz, 1998) eğitim düzeyleri oldukça düşüktür. Annelerin büyük bir kısmı (% 75) okuryazar değildir, % 15'i okuryazar ve yalnızca % 1.7'si ilkokul mezunudur. Babaların ise sadece % 8.3'ü ilkokul mezunudur, okuryazar olanların oranı % 43.3 iken okuryazar olmayanların oranı % 11.7'dir. Dolayısıyla eğitimsizlik babaların iş olanaklarına da yansımakta, birçoğunun vasıfsız işlerde çalıştığı görülmektedir. Bu durum yaklaşık üçte ikisinin bazen ya da sık sık işsiz kalmalarıyla açıklanabilir. Anneler, büyük ölçüde ev dışında çalışmamaktadır (% 83.3). Ev dışında çalışan kadınlar genellikle ev temizliğine gitmektedir. Kadınların yaptıkları işler bölgelere göre farklılaşmaktadır. Örneğin Atauz'un (1997) çalışmasında kadınlar daha çok mevsimlik işlerde çalışırken büyük kentlerde, Yılmaz'ın (1998) çalışmasında da görüldüğü gibi daha çok dışarıda ev temizliğine yönelmektedir.

Pek çok çalışmada sokak çocuklarının ailelerinin büyük ölçüde gecekondularda yaşadıkları saptanmadır. Ancak, bununla ilgili kavramların artık değiştirilmesi veya içerikleri-

nin yeni durumlara göre revize edilmesi gerektiği şüphesizdir. Barut'a göre (2002) "Türkiye'de klasik anlamda Amerika ve Güney Afrika benzeri bir gettolaşma sözkonusu değildir. Ancak yoğun göç alan illerde gettolaşma gerçeğini gözler önüne seren mahallelere rastlamak mümkündür. Kapıları gündüz açılan gece de kapatılan mahalleler sözkonusu. Bizim gettolarımızın klasik anlamda çevresi tel örgüler ve duvarlarla çevrili değil ama, göç sonrası yaşama biçimlerini aynen sürdürmeleriyle kentten farklı mahalle yapıları sözkonusu". Karatay da (1999a: 436) şöyle bir tasvir yapmaktadır: "Tarlabaşı eskimiş, köhne ve iç içe geçmiş haliyle tepeden tam bir deprem geçirmiş havası vermektedir. Aslında sanki içinde yaşayan insanların yaşadığı 'sosyal depremin' binalara yansımış halidir görülen. Burada klasik modernleşme teorilerinin zihinlerimizi uzun yıllar işgal eden lineer göç çizgisine göre kentten hareket eden ve kentin periferisinde bir gecede oluşturulan gecekondularına yerleşen insanlarla karşı karşıya değiliz. Gecekondu kavramının eski imgesi ile bugünün 'sahici gecekondu' gerçekliği arasında ciddi bir uyuşmazlık yaşandığı bilinmektedir."

Şöyle diyebiliriz: Kentin yeni yoksulları artık gecekondularda yaşayacak kadar zengin değiller! Gecekondularda yaşayacak kadar şanslı olanlar da yaşadıkları gecekonduların sahibi değiller. Kentin herhangi bir semtinin artık kullanılmayan eski evleri yoksulların yeni mekânları oluyor. Özellikle İstanbul'da Beyoğlu'nun birçok semtinin (Tarlabaşı, Dolapdere, Tepebaşı, Tophane vs.) ve Eminönü (Karatay, 1999a: 436) ya da Ankara'nın Altındağ, Samanpazarı, Hamamönü gibi eski semtlerinin kısmen tarihî ama kullanışsız, harabe görünümlü yapıları, bugün Doğu ve Güneydoğu'dan göç edenlerden "kentte tutunamayanların" yerleşim mekânlarıdır. Burada yerleşen ailelerin bir kısmının ev sahibi artık eski köylüsüdür, yani bir kısım göçmen artık "kent-

te tutunmayı" başaran hemşehrisinin kiracısıdır (Karatay, 1999a: 436).

1980 sonrası gecekondu yapım sürecinin ticarileşmesi, büyük kentlerde yoksul kitle için arsa sağlayıp yapı gereçlerini bulan ve gecekondusunu yaparak bunları satışa çıkaran "gecekondu firmaları"nın türemesi, kitleler halinde kentlere yığılan yoksul insanların barınak sorununu önceki göç süreçlerinde yaşanandan daha çok ağırlaştırmıştır. Türkiye büyük sermayesinin özellikle 1990'lardan sonra kentsel alanlar üzerinden rant elde etmeye dönük girişimlerinin aldığı boyutlar da göç edenler açısından barınma sorununu içinden çıkılmaz hale getirmiş, pek çoğu artık kentin çeperlerinde yerleşim olanağı bulamamış ve kentin merkezindeki derme çatma yapılara ya da naylon korunaklar ve çadırlara sığınmıştır.

Zorunlu göçenlerin üçte biri güvenlik ve geçim sıkıntısı gibi nedenlerle başka bir haneyle aynı konutta yaşamaktadır. Konutların hemen tamamının altyapı sorunları vardır. Yolları çamurludur, yarıdan fazlasının içme suyu ya hiç bulunmamakta ya da düzenli alamamaktadır. Konutların üçte ikisinde kanalizasyon bağlantısı ve elektrik yokken, yaklaşık yarısı ısınma sorunuyla karşı karşıyadır. Üçte birinin yakınında sağlık merkezi, yarısının çevresinde ise sosyal tesis yoktur. Üçte biri haberleşme ve okul sıkıntısıyla karşı karşıyadır. Konutların yarıdan fazlasında imar sorunları, yerleşim alanlarının üçte birisinde ulaşım sorunu bulunmaktadır. Su sorunu yaygındır, ailelerin üçte birinin evinin içinde tuvalet yoktur. Evlerin üçte biri tek odalı yapılardan oluşmakta ve oda başına ortalama beş kişi düşmektedir (Barut, 2002).

İçinde yaşanılan konutlar büyük ölçüde kiradır ve sadece ucuz olmalarına göre tercih edilmektedir (Karatay, 1999a; 1999b; Atauz, 1990; 1997; İlik ve Türkmen, 1994b; Yılmaz, 1998). Beyoğlu bölgesinde sokakta çalışan çocukların aile-

leri yaklaşık % 70'i 50 milyon TL'nin altında, yani çok ucuz kira ödemektedir (Karatay, 1999a: 444). Bu kalabalık ailelerin yaşadıkları evler sadece iki odalıdır. Kimi aileler yanlarında getirdikleri birikimle bir ev sahibi olurken (% 15) kimisi de 10-11 nüfusla iki göz sağlıksız yapıdaki evlerde barınmaya çalışmaktadır (Karatay, 1999a; Atauz, 1997).

Bu ailelerin bir kısmının ise apartman katında oturduğu (Karatay, 1999b: 515) tespit edilmiştir. Çocukların sadece % 22'si oturduğu evi gecekondu olarak tanımlamıştır. Bu veri gözönüne alındığında, Karatay'a göre, bu insanların kentte tutunamayan göçmenler olduğunu anlamakta güçlük çekilecektir. Oysa yanlışlık çocukların ifadesinde değil, kullanılan kavramlardadır. Üç katı geçen her bina apartman sayıldığında, Sultanbeyli, Esenyurt gibi yerlerde artık gecekondu değil apartmanlaşma sözkonusudur ve kavramları bu yeni durumlara göre değiştirmek ya da yeniden içeriklendirmek gerekmektedir. Atauz'un (1997: 19) Diyarbakır'a ilişkin bulguları da, yaşanan apartmanların alt yapısı bulunmayan, derme çatma, çocuklar için sağlıksız yapılar olduğunu doğrulamaktadır. Bir kısım aile ise baraka ve çadırlarda yaşamaktadır (Karatay, 1999a; 1999b). Bu sonuçlar, sokakta çalışan çocuklar arasında ailesiyle birlikte göç edenlerin barınma koşullarını içermektedir. Oysa, aileden bağımsız olarak çalışmak üzere göç eden çocuklar da bulunmaktadır (% 18). Bu çocuklar genellikle arkadaş, hemşehri, kardeş gruplarıyla kente gelmekte ve pansiyon türü bekâr evlerinde kalmaktadırlar.

İçinde yaşanılan konutlar, gecekondu olsun apartman olsun, çocuklar için sağlıklı bir yaşam çevresi olmaktan uzaktır. Bazı yerleşmeler, dünyanın bilinen yoksulluk bölgelerinin özelliklerini taşımaktadır (Rio de Janeiro, Bangkok, Bombay vb.). Bu koşullarda çocukların ev içinde barınması zaten fizikî olarak mümkün değildir. Bu koşullarda ev, in-

sanların en temel gereksinimlerini bile karşılamakta zorlandıkları bir mekândır (Atauz, 1997).

Peki, sokakta yaşayan ve günlük yaşamının tamamına yakın bir bölümünü sokaktaki potansiyelleri kullanarak geçirmeye çalışan çocuklar nasıl barınmaktadır? Sokakta yaşayan çocuklar, bankamatik kabinlerinde (% 43.3), boş binalarda (% 23.3), eski yıkık evlerde (% 21.7), tren garında, boş trenlerin içinde (% 10) ve hurdalıklarda (% 1.7) kalmaktadır (Yılmaz, 1998).

Sözü geçen çalışmaların sonuçları doğrultusunda, Türkiye'de özellikle sokakta çalışan çocukların aile yapısına ilişkin birkaç saptama yapmak mümkündür. İstem dışı nedenlerle kurulu düzenlerinden kopan ve geldiği yeni mekânda tutunamayan aileler, yaşanan göç sürecinde ciddi hasarlar görmüşler ve geçmişte yerine getirdikleri pek çok ailesel işlevi kaybetmeye başlamışlardır. Aile üyeleri arasındaki tutunum gevşemiş, bağlılık yok olmaya başlamıştır. Köyün, düzenli gelir olmasa da sunduğu yaşam olanaklarının yerini kentin kurumsallaşmamış emek piyasası almış ve her halükârda düzenli bir gelirin koşul olduğu bir yaşam seyrine girilmiştir. Bu kurumsallaşmamış emek piyasası içinde erkekler iş bulma olanağı yakaladığı oranda çalışırken, kadınlar bu olanaklardan büyük ölçüde yoksundur. Ailedeki geleneksel rollerin ve iktidar ilişkisinin değiştiği de önemli bir sonuç olarak gözlenmektedir: "Kentteki aile yoksulluğu artık soğuramıyor. Yoksulluk gizlenemiyor, çıplak gözle görülebiliyor. Tarlabaşı merkezli göç sonucunda görülen önemli değişiklerden birisi babalardaki otorite yitimidir. Babalar, evin eski tanrıları artık 'göçmüştür', kadınlar yeni ortamda eski alışkanlıklarını ve düzeni sürdürmek için daha çok çalışmak zorunda kaldıkları için artık 'göçmüştür'. Çocuklar yeni dünyaya gözlerini serbest emek piyasasının içinde açtıkları için artık 'göçmüştür'" (Sinanlı, 2000: 82).

Köy ve mezra boşaltmalarla yerinden edilenler için her şey bir iki hafta içinde olup bitmiş; evlerinden, topraklarından, bağlarından, bahçelerinden, hayvanlarından ve bunlara göre şekillenen, yüzyılların birikimine, becerisine, bilgisine dayalı ruhlarından bir anda koparılmışlardır. Şimdi farklı bir dokuya uyum sağlamaya zorlanmaktadırlar.

Çalışma koşulları

Sokakta çalışan çocuklar da diğer çalışan çocuklar gibi riskli çalışma koşulları altındadır.

Birçok ülkenin kent sokaklarında (UNICEF, 1997; Rahman, 1992, aktaran; Mia: 1991; 1994; Salazar, 1992; Phillips, 1994; Atauz, 1990; 1997; Karatay, 1999a; 1999b), sokakta çalışan çocukları görmek mümkündür: Pazar yerlerinde seyyar satıcılık yaparken, trafiğin tıkandığı yerlerde otomobillere yaklaşıp birşeyler satarken, araba camı silerken, otobüs ve tren istasyonlarında, otellerin ve marketlerin önlerinde... Çocukların çoğu sokaklarda kendilerinin ve ailelerinin geçimini sağlamak için çalışmaktadır. Sokaklarda ayakkabı boyamakta, park edilmiş arabaları beklemekte ve yıkamakta, gazete, çiçek, incik boncuk, yiyecek maddeleri satmakta, yeniden işlenebilir atıkları toplamakta; para kazanabilmek uğruna, akla gelmeyecek pek çok iş yapmaktadırlar.

Birçok çocuk yaşamlarını atık madde toplayarak ve bunları yeniden işleyenlere satarak sürdürmekte, plastik poşetler, lastikler, atılmış araba parçaları, boş şişeler ve teneke kutular, atık kâğıtlar kentin kıyısını köşesini dolaşan bu çocuklar tarafından titizlikle seçilip toplanmaktadır. Çöp toplayıcı çocuklar içinde çalıştıkları sağlıksız koşullar nedeniyle vitamin eksikliği, deri enfeksiyonları vb. hastalıklara yakalanmaktadır (Narayan, 1992: 106). Pakistanlı çocuklar en

tehlikeli ve riskli iş olarak görülen benzin tankerlerinin yıkanması işinde çalışmakta, tankerlerin içerisine girerek kalan benzini çıkarmaktadır. Bu yüzden kanser ve diğer tehlikeli hastalıklara yakalanma riskiyle karşı karşıyadırlar (Mia, 1994). Kenya, Sri Lanka ve Meksika'nın Acapulco sahillerinde 5-7 yaşındaki çocuklar, plajda biblo, el işi ürünleri ve plaj giysileri türünden eşyalar satarken cinsel istismara uğramakta ya da cinselliklerini satmaya zorlanmaktadırlar. Tayland, Filipinler, Vietnam, Tayvan ve Çin'in sokaklarındaki çocuklar da benzeri şekilde cinselliklerini satmaktadır (Black, 1996).

Sokaktaki çocuklar bir işyerine sahip olmadan, bir teknik kullanmadan, yeteneklerini ve öğrenme güçlerini geliştirecek bir olanağa kavuşmadan çalışmaktadırlar (Bulutay, 1993). Yaptıkları işler ve işyerleri önemli ölçüde çeşitlenmektedir. Bu çocukların yeğlediği işlerin ortak özelliği şunlardır (Atauz, 1990: 15):

- Hiç sermaye gerektirmemesi ya da çok az sermaye gerektirmesi,
- Herhangi bir özel beceri gerektirmemesi ve küçükler tarafından yoğun çaba harcamadan yapılabilmesi,
- İş türlerinin hızlı iş değişimine imkân tanıyacak biçimde örgütsüz oluşu,
- İşin herhangi bir süreklilik gerektirmemesi ve eğitimle birlikte sürdürülmesi.

Sokakta çalışmayı düşünen her çocuk asgari düzeyde sermayeyle işe başlayabilmekte, beceri edinmek için zaman geçmesi gerekmemektedir. Eğer çocuk bu arada eğitimini de sürdürüyorsa çalışma saatlerini okul saatleriyle çelişmeyecek biçimde ayarlayabilmektedir. Çeşitli işler arasında geçişlerde hiç güçlük çekilmemektedir.

Küçük çocuklar başlangıçta yaşça büyük kardeşlerine yardım etmekte, onlara fazla fiziksel çaba gerektirmeyen iş-

ler (su satma, tartıcılık vb.) verilmektedir. Fiziksel çaba ve fazla hareketlilik gerektiren işler ise (simit satma, pazarlarda hamallık, atık toplama vb.) daha büyük çocuklar tarafından yapılmaktadır (Atauz 1990: 41). Türkiye'deki alan araştırmalarına bakılırsa, çocukların yaptıkları işler sıralamasında ilk sırayı ayakkabı boyacılığı almaktadır (İlik ve Türkmen, 1994a: 60; Atauz, 1997: 26; Karatay, 1999b: 494). Kâğıt mendil, çiçek ve yiyecek madde vb. seyyar satıcılık ise ikinci sırayı almaktadır. Aynı kent içinde bölgeler arası farklılaşmalar sözkonusu olabilmektedir. Karatay (1999a: 448) Beyoğlu bölgesinde sokakta çalışan çocukların en fazla kâğıt mendil satıcılığını tercih ettiğini saptamıştır. Gözlemleri, tüm çocukların kâğıt mendil satışı yaptığı yönündedir. Ancak mevsime ve diğer koşullara bağlı olarak zaman zaman başka işler de sözkonusu olmaktadır. Örneğin yazın su satışı, geceleri çiçek veya kart satışı, trafiğin sıkıştığı kavşaklarda araba camı silme gibi işlere de yönelmektedirler.

Çocukların belli bir işe başladıktan sonra genellikle onu sürdürme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu, beceri ve alışkanlıkla ilgili olabileceği gibi evine yakınlığı, anne babanın izin verdiği iş olması gibi nedenlere bağlı olabilmektedir. Ancak buna uymayan çocuklar da olabilmektedir. Karatay (1999b), iş değiştiren çocukların çocukların % 34'ünün sadece bir kez, % 33'ünün iki kez iş değiştirdiğini saptamıştır. Geri kalanlar ise üç kez ve daha fazla değiştirmiştir.

Çocukların yaptıkları işlerle, memleketleri ya da geldikleri bölgeler arasında bir ilişkinin varolduğundan söz etmek mümkündür. Atauz (1990: 15) Ankara'da simit satıcılarının Çorumlu olduklarını ve Çorumlular tarafından işletilen fırınların simitlerini sattıklarını belirlemiştir. Karatay (1999b: 494) İstanbul çalışmasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç eden çocukların en fazla ayakkabı boya-

cılığı yaptıklarını tespit etmiştir (% 69 ve % 32). Diğer bölgelerden gelen çocukların yaptıkları işlerin dağılımında çok büyük bir farklılaşma görülmemiştir. Kâğıt mendil satan çocukların yaklaşık yarısı Güneydoğu'dan gelenlerdir. Peynir, simit, gofret gibi yiyecek maddeleri de büyük oranda (% 68) Güneydoğu'dan gelen çocuklar tarafından satılmaktadır. Bu ilişki çocukların yaptıkları işlerle geldikleri iller karşılaştırıldığında daha belirginleşmektedir. Örneğin sokakta midye satanların % 89'u Mardin'den gelmiştir. Sokaklarda tartıcılık yapan çocukların % 36'sı Siirtlidir. Ayakkabı boyacılarının % 20'si Ağrı, kâğıt mendil satanların % 19'u Mardin, % 12'si Siirt, % 8'i Diyarbakır illerinden gelmiştir.

Sokakta çalışan çocuklar genellikle, büyük caddeler, kavşak noktaları, terminal, istasyon, kahveler, pazarlar ve hastane önleri gibi kalabalık mekânlarda çalışmaktadırlar. Ankara'da en fazla çalıştıkları alanlar, parklar (Güvenpark, Gençlik Parkı, Kurtuluş Parkı, Abdi İpekçi Parkı, Kore Bahçesi, Kuğulu Park, Meclis Parkı), otobüs terminali ve gar, camiler (Hacıbayram, Kocatepe ve Maltepe Camileri), pazar yerleri, mezarlıklar (Karşıyaka, Cebeci), simit fırınları, sinema salonları, hastaneler (Büyük Doğumevi, Telsizler Doğumevi, Ankara, Numune, İbni Sina, Hacettepe, SSK ve Tıp Fakültesi hastaneleri), dolmuş ve otobüs durakları (Bentderesi, Ulus Stadyumu, Kızılay Milli Müdafaa Caddesi, Küçük Tiyatro Karşısı), stadyum girişleri, Ankara Kalesi, yaya alt ve üst geçitleri (Meclis, Emniyet Binası, Maltepe, Kızılay, Bakanlıklar, Sakarya), Atatürk Orman Çiftliği, çöp toplama merkezleri, çeşitli kalabalık mahalleler (Sakarya Caddesi, Yüksel Caddesi, Tunalı Hilmi, İsmetpaşa Mahallesi, Yenidoğan, Bağlar, Altındağ, Ulus, Kızılay), anayol kavşakları (Meclis, Kavaklıdere, Dışkapı), köprüler (Sıhhiye), okul girişleri, Ulus Kapalı Hali ve inşaatlardır. Şanlıurfa'da, genellikle Balıklıgöl, Dergâh, Kale, otogar, hastane önleri, cami

önleri, sinema önleri, eski hal-yeni hal, Hz. Eyüp Peygamberin Makamı, küçük sanayi sitesi, vilayet binası önü, belediye binası önü, Atatürk Bulvarı ve Atatürk caddesi, Göl Caddesi'nde çalışmaktadırlar (Atauz, 1990).

İstanbul'un birçok semtinde, ama özellikle Taksim-Beyoğlu, Kadıköy, Sultanbeyli, Kartal, Mecidiyeköy, Sanayi Mahallesi, Üsküdar, Ümraniye ve Nişantaşı'nda (Karatay, 1999b: 497) sokakta çalışan çocukları görmek mümkündür. İstanbul dışından ya da İstanbul'un çeşitli semtlerinden evlerinden ayrılarak sokakta yaşayan çocuklar ise daha çok Taksim, Bakırköy, Eminönü, Bostancı semtlerinde gruplar halinde yaşamaktadır. Gündüzleri insanlardan para isteyerek ya da kavşaklarda cam silerek başıboş dolaşan bu çocuklar gecenin geç saatlerinde kendileri için yaptıkları barınaklarda, boş binalarda ya da bankamatik kabinlerinde kalmaktadırlar. Bazıları da Haydarpaşa ve Sirkeci tren istasyonlarında kalmaktadır. Çocukların bir kısmı uçucu madde kullanmaktadır. Daha yoğun olarak, Taksim'deki sokak çocuklarının çoğunluğunda tiner ve bali (Bally) kullanım alışkanlıklarının olduğu belirlenmiştir (Polat, 1999: 2).

Çocukların niçin çalışmaya başladıklarının cevabı makro düzeyde aslında bilinmektedir. Çocuklar ailelerinin yoksulluğu nedeniyle, bizzat ailelerinin isteğiyle ya da "durumdan vazife çıkararak" çalışmaya başlarlar. Çocukların dilindeki "ekmek parası" söylemi (Karatay, 1999b: 503), anlamlıdır. Aileye katkı sağlamak ve okul harçlığını çıkartmak çocukların çalışma nedenleri arasında ikinci ve üçüncü sırayı almaktadır.

Sokakta çalışan çocuklar, çalışma koşulları, ortam ve ilişkilerden kaynaklanan risklerle karşı karşıyadır. Özellikle küçük yaş grupları bu tür risklerden, büyüklere göre daha kolay, daha hızlı, daha yoğun ve daha ağır etkilenmektedir (Ç.S.G.B. 1995). Birçoğu çok küçük yaşlarda çalışmaya baş-

lamıştır (Salazar, 1992: 38; Konanç, 1988; Atauz, 1997: 22; Karatay, 1999b: 502). İşe başlama yaşı ortalama 8-10 yaşları arasında değişmekle birlikte beş yaş ve altında başlayanlar da azımsanmayacak orandadır (Atauz, 1990: 13; 1997: 22; Karatay, 1999b: 502).

Çocuklar çalışmaya genellikle ilköğretim çağında başlamaktadırlar. Bununla birlikte çok küçük yaşlarda, henüz ilköğretim çağına gelmeden çalışmaya başlayanların sayısı da oldukça fazladır. Çocukların bu yaşlarda çalışmaya başlamaları ailelerini ve kendilerini bir an önce para kazanmaya iten ekonomik güçlüklerin bir göstergesidir. Bulgular, çocukların göç ettikleri yerleşim alanlarında eğitim olanaklarının ya olmadığını ya da sınırlı olduğunu göstermektedir. Eğitim, ailenin ve çocukların hayatının bir parçası olmadığı için çalışma yaşamıyla bütünleşmek daha kolay olmaktadır.

Sokakta çalışan çocuklar kurumsallaşmamış ve düzenlenmemiş bir "sektörde", uzun çalışma süreleri ve tehlikeli çalışma koşulları içinde çalışmaktadırlar. Her türlü yasal düzenlemenin ve sosyal korumanın dışında kalmaları nedeniyle, çok zaman, çalışan çocuklar içinde en fazla sömürülen grubu oluşturmaktadırlar.

Sokakta çalışan çocukların günlük çalışma süreleri 10 saatin üzerindedir (Phillips, 1994: 78; IPER, 1991; Atauz, 1990: 15; 1997; Karatay, 1999b: 498). Bununla birlikte, çalışma süreleri yapılan işin türüne, mevsime ve okulların açık olup olmamasına göre farklılaşmaktadır. Örneğin su satıcısı kalabalık yerleri ve günün sıcak saatlerini seçerken, simitçi sabahın erken saatlerinde sokaklara çıkmakta ve elindeki simitler bitinceye değin çalışmaktadır. Ayakkabı boyacılarının bir bölümü sabah iş saatleri öncesini, bir bölümü de akşam üzeri eve dönüş saatlerini tercih etmektedir. Açık pazarlarda taşıyıcılık yapan çocuklar öğle öncesi müşteri beklemeye başlayıp akşamın erken saatlerine

kadar çalışmaktadırlar. Çocukların eve dönüş saati yeterli para kazanmalarına ve sattıkları malın bitmesine bağlıdır. Bazı çocuklar aileleri tarafından önceden belirlenen parayı kazanmadan eve dönmemektedir. Uzun süreli çalışma, başlıbaşına, çocuk emeğinin nesnel olarak sömürüldüğünü göstermektedir. Çocukların bir işverene tâbi çalıştırılmaları durumunda sömürü ağırlaşmaktadır. Özellikle sokaklarda çöp toplayan ve bir işveren için çalışan çocuklar bu gruptadır.

Çocukların bir kısmı sürekli çalışırken, çalışmayı eğitimle birlikte sürdürenler de bulunmaktadır (Atauz, 1997: 23; Salazar, 1995: 42; İlik ve Türkmen, 1994a: 67). Okula devam eden grup, okuldan önce ya da sonra, hafta sonları ve okul tatillerinde çalışmaktadır. Sokakta sürekli çalışan çocukların sayısı oldukça yüksektir ve bu oranlar çocukların zorunlu eğitim yaşında olmalarına rağmen hiçbir zaman eğitim olanağı bulamadıklarının bir göstergesidir. Ancak okul dışı zamanlarda çalışan çocukların durumu da kritiktir. Okul sonrası saatlerini ders çalışmaya ayırmak yerine sokaklarda geçiren çocukların okul başarısı genellikle düşmekte, bu yüzden giderek okuldan kopabilmektedirler.

Çocukların sokakta geçirdikleri süre kadar bu süreyi hangi ortamlarda ve ağırlıklı olarak günün hangi bölümünde geçirdikleri de önemlidir. Karatay (1999a: 449), sokakta çalışan çocukların günlük çalışma sürelerinin 4 ile 8 saat arasında olduğunu tespit etmiştir. Sokakta geçirilen zaman çok uzun görülmemesine rağmen çocuklar için asıl riskli ve tehlikeli olan durum, bu zamanın, satış yapmanın mümkün olduğu gecenin geç saatlerinde ve kalabalık, riskli ortamlarda geçiriliyor olmasıdır.

Çocukların yaşları ile çalışma süreleri arasında anlamlı bir ilişki vardır. 13-15 yaş grubundaki çocukların yaklaşık yarısı günde 6-10 saat arasında çalışırken üçte biri 11-15 saat

arasında çalışmaktadır. Bu da bu yaş grubundaki birçok çocuğun gece geç saatlere kadar ev dışında olması anlamına gelmektedir. 7-10 yaş grubundaki çocukların yarıdan fazlasının günde 11-15 saat arasında çalışması (Karatay, 1999a: 449) da çok çarpıcı bir veridir.

Sokakta çalışan çocuklar, formel sektör çalışanı değildirler ve bu yüzden düzenli ücretleri yoktur, fakat yine de çocuk işgücünün bir parçasıdırlar (Institude of Social Research and Development, 1990; Phillips, 1994: 79). Çalışmalarının sosyal ve ekonomik bir işlevi olduğu için çalışmaktadırlar. Buna rağmen yaptıkları işler sosyal açıdan takdir gördüğü gibi, ekonomik açıdan da çocuk emeğinin değerinin altında karşılık bulması eğilimi baskındır. Nadiren asgari ücret düzeyine yaklaşık bir gelir elde etmekte (BeQuele, Boyden 1992: 4; Atauz, 1990: 17), çoğu durumda asgari ücretin altında gelire sahip olmaktadırlar (Phillips, 1994: 79; Myers 1989; Salazar, 1995: 42: İlik ve Türkmen, 1994a: 62). Çocukların gelirleri istikrarlı olmamakta, kimi zaman aynı işi yapan bir yetişkin kadar kazanırken kimi zaman eve çok az para götürebilmekte ya da hiç para götürememektedirler.

Çocukların günlük kazançları arasında, ülke içi bölgesel farklılıklar da sözkonusudur. Diyarbakır ya da Şanlıurfa'da sokakta çalışan çocukların kazançları, İstanbul ya da Ankara'da sokakta çalışan çocukların günlük kazançlarına göre çok düşüktür. Diyarbakır'daki çocukların çok elverişsiz koşullarda ve her türlü güvenceden yoksun olarak kazandıkları para asgari ücretin yarısının altındadır. Bu para ancak aileden birkaç çocuk çalıştığı taktirde aileye geçimlik bir kaynak sağlayabilmektedir (Atauz, 1997: 26). İstanbul'da ise çocukların günlük kazancı asgari ücretin çok üstündedir (İlik ve Türkmen, 1994b: 23) ve çocuk emeğinin kullanıldığı diğer sektörlerle kıyaslandığında oldukça yüksektir (Karatay, 1999b: 504). Bu durum, Türkiye'de genel olarak

yoksullukla özdeşleşen Doğu ve Güneydoğu'dan (UNICEF, 2000), genel olarak varsıllıkla özdeşleşen bölgelere doğru yönelen hareketliliğin sebebini açıklamaktadır.

Çocukların yaptıkları işlerle gelirleri arasında değişkenlik görülebilmektedir. Phillips (1994: 81) ayakkabı boyacılarının sokakta çalışan grup içinde en fazla kazanan grup olduğunu belirlemiştir. Bunu otellerde çalışanlar, çay satıcıları, çanta taşıyıcıları, eskiciler ve garajlarda çalışanlar izlemektedir.

Sokakta çalışan çocuklar büyük ölçüde kazandıklarını ailelerine vermektedirler (Atauz, 1990: 17; 1997: 26; İlik ve Türkmen, 1994a: 62; 1994b: 23). Bu, çocukları dışarıda çalışmaya iten asıl etmenin ailedeki yoksulluk olduğunu bir kez daha gösteren bir veridir. Aile ilişkilerini sürdüren bu çocuklar kazandıklarının bütününü ailelerine vererek ya da kendi masraflarını karşılayarak dolaylı yoldan ailelerinin geçimine katkı sağlamaktadırlar. Bazı durumlarda tek başlarına ailenin geçimini üstlendikleri görülmüştür. Ailelerinin yaşam mücadelesine katkı sağlama duygusu, çocukların yaptıkları işlere ilişkin duygularına da yansımaktadır. Aile içinde ise çocuklar kazançlarının çoğunu annelerine vermektedir (Atauz, 1990: 17; 1997: 26; Karatay, 1999b: 505). Denilebilir ki, göç süreciyle birlikte eski gücünü ve otoritesini kaybeden baba figürü, göç sonrası güçlenen anne figürüyle yer değiştirmiştir. Kadınlar, gündelik hayatın düzenlenmesinde, resmî kurumlarla ilişkilerde, çocukların ev-okul sorumluluklarını üstlenmede babadan öndedirler.

Çocuklarca yapılan işlerden alınan doyum duygusu farklılık göstermektedir. Çalışmak, dolayısıyla para kazanarak ailenin yaşam mücadelesine katkıda bulunmak, çocuğa bir statü sağlamaktadır. Bu durumu içselleştiren çocuk için çalışmak, memnuniyet vericidir. Çocukların işleriyle ilgili memnuniyetsizlikleri genellikle elde ettikleri gelirin azlığı ve işin yorucu olması (Atauz, 1990: 18; 1997:

22; Phillips, 1994: 80; Karatay, 1999b: 528) gibi nedenlere dayanmaktadır.

Çocuklar güçlükleri ne olursa olun yaptıkları işi kabullenir görünmektedirler. Bu kabulleniş, gerçekliğin içselleştirilmesiyle aşırı yoksulluğa ilişkin bilincin kaynaşmasından doğmaktadır. Çocukların çalışmaya yaklaşımları sorumluluk, benlik saygısı ve çaresizlik duygularının karışımınca belirlenmektedir. Aile bütçesine katkıda bulunmanın getirdiği gurur ve prestij bu karışımda rol oynar. Öte yandan şimdiki işleriyle ilgili gözle görülür bir olumsuz tutum sergilemeseler bile hemen hepsi kapalı mekânlarda yürütülecek sürekli bir iş sahibi olma özlemi içindedir. Özlem duyulan işlerin çoğunluğunun babadan oğula geçen nitelikte ve resmî eğitim gerektirmeyen, berberlik, oto tamirciliği, vb. işler olması dikkat çekicidir (Atauz, 1990; 1997). Ancak çocuklar mevcut iş alanları konusunda oldukça sınırlı bilgiye sahiptirler, bu da onları gerek önlerindeki seçeneklerin azalmasıyla gerekse ideal iş konusuna daha dar bir bakışla sınırlamaktadır. Bu durum aynı zamanda büyük kentte yaşayan ve çalışan çocukların sınırlı rol ve model anlayışına sahip olduklarını da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte çocukların dikey hareketlilik imkânları ya hiç yoktur ya da sınırlıdır. Çünkü "çıraklık gibi bütün 'iyi' işler yerli halkın çocukları veya kente daha önce göç edenler tarafından kapılmıştır" (Atauz, 1990).

Dünyada yapılan çeşitli araştırmalara bakıldığında, çocukların büyük bir bölümünün, geleceğe ilişkin statülerinde değişiklik olmasını, halen eğitim olanaklarına sahip olmamalarına karşın gelecekte yüksek eğitim gerektiren hekimlik, mühendislik, öğretmenlik, polislik vb. meslekler edinmek, teknik beceriler kazanmak istediklerini göstermektedir (Institude of Social Research and Development, 1990, aktaran; Chaudhry, 1994: 60). Alexandrescu (1996: 267) çocukların yarıdan fazlasının sokaklarda yaşamayı isteme-

diklerini, bu yaşamı bırakmak istediklerini saptamıştır. Çocuklar geleceği düşünmek zorunda kalmak istemiyorlar, olanakları olan yaşıtları gibi yaşamak, okula gitmek ve isteklerine uygun işlere sahip olmak istiyorlar. Peki, hangi koşullarda mevcut statülerinde bir değişme yaratabilirler? Karatay'ın (1999b: 529) araştırmasında çocuklar, kendilerine maddi yardım sağlanması (% 58), iyi bir meslek sahibi olmak (% 17) ve okumak (% 9) gibi durumlarda çalışmayı bırakabileceklerini belirtmişlerdir

Ya sokakta yaşayan çocuklar? Yılmaz (1998) sokakta yaşayan çocukların sadece % 26.7'sinin geleceğe yönelik beklentisinin iş bulup çalışmak olduğunu saptamıştır. Kalan büyük çoğunluğun geleceğe dönük hiçbir beklentisinin olmaması, geleceğe dönük bir bilinmezlik duygusuna ve sürdükleri yaşantının hep böyle devam edeceği algısına sahip olmaları çarpıcıdır.

Sokakta karşılaşabilecekleri riskler

Sokak çocuklarının, özel konumları gereği önemli ihtiyaçları vardır. Sokaklardaki tehlikeli yaşamları nedeniyle dengesiz beslenme vb. sağlık sorunları bu çocuklar arasında çok fazla görülmektedir. Çoğu sokaklarda şiddete ve başka güçlüklere açık bir ortamda gecelemektedir; böyle bir ortamda en temel hijyen kurallarına bile uymaları çok zordur (Myers, 1992).

Sokak çocukları, ciddi beslenme yetersizliğiyle karşı karşıyadırlar. Düzensiz beslenmekte, besin değeri düşük yiyecekler tüketmektedirler (Phillips, 1994: 99; Atauz, 1997: 30). Günlük öğün sayıları ortalama iki ile üç kez (Phillips, 1994: 99; Karatay, 1999b: 523) arasında değişmekle birlikte para biriktirmek için hiçbir şey yemeyen ve bütün gününü aç geçiren çocuklar da bulunmaktadır (Atauz, 1997: 30). Üstelik

çalışma sürelerinin 10 saatin üzerinde olduğu düşünüldüğünde yemek yiyebildikleri öğün sayısının da yeterli olmadığı kestirilebilir. Çocukların tamamına yakını sabah evde kahvaltı yapmamakta, karınlarını dışarıda poğaça vb. ile doyurmaktadır. Zaten sokaktaki beslenme şekli yetersiz beslenmenin göstergesidir. Çocuklar genellikle ucuz olduğu için tercih ettikleri simit, poğaça, börek türü gibi yiyeceklerle bütün günü geçirmektedirler. Evde kahvaltı yapanların başlıca gıdası zeytindir (Karatay, 1999b: 523, 524).

Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuk grupları arasında beslenme açısından anlamlı farklar vardır. Sokakta çalışan çocukların aileleri, çocukların beslenmesine görece fazla dikkat göstermektedir. Aile bağları gevşek olan çocuklar ise düzensiz biçimde beslenmekte ve besin değeri oldukça düşük yiyecekleri tüketmektedir. Dilenen çocuklar, lokantalardan, yiyecek satıcılarından, dondurmacılardan, piknik yapan ailelerden yiyecek bulabilmektedir. Her halükârda çocuklar için tutarlı ve besleyici değer taşıyan düzenli öğünlerden söz etmek mümkün değildir (Atauz, 1990: 19). Sokakta yaşayan çocukların ise büyük bir bölümü (% 71.1) yiyecek ihtiyaçlarını başkalarından isteyerek karşılamakta, küçük bir bölümü parayla satın almakta, diğerleri ise vakıf (Türkiye Sokak Çocukları Vakfı) ve derneklerden (Sokak Çocukları Gönüllüleri Derneği) karşılamaktadır (Yılmaz, 1998).

Sokak çocuklarının boy ve kiloları yaşlarına göre oldukça düşüktür (Phillips, 1994; Atauz, 1990; Atauz, 1997). Bu konuda cinsiyetler arasında anlamlı bir fark gözlenmez (Phillips, 1994: 100). Bu durum beslenmelerindeki düzensizliğin yanında, vitamin ve protein değeri düşük yiyeceklerle beslenmelerinin bir sonucudur (Atauz, 1997: 30).

Çocukların gereksinimleri sözkonusu olduğunda, en az sorun yaratan kalem, giyimdir. Sokakta çalışan çocukların giysileri anneleri tarafından sağlanmaktadır. Sokakta yaşa-

yan çocuklar ise giyecekleri eskidiğinde ucuz ve ikinci el ürünler satın almakta, Türkiye Sokak Çocukları Vakfı, Sokak Çocukları Gönüllüleri Derneği ya da tek tek insanların yardımları yoluyla edinmekte ya da hırsızlık yaparak karşılamaktadırlar (Atauz, 1990: 18; Yılmaz, 1998). Giyim malzemeleri, ucuz ve kalitesiz olduğundan kısa sürede eskimektedir. Çocuklar zamanlarının büyük bölümünü sokakta geçirdiklerinden bu onlara kirli ve pasaklı bir görünüm vermektedir. Mevsimlere göre değişen uygun giysileri bulunmaz (Atauz, 1990: 18).

Temizlik, sokakta çalışan çocuklar arasında yerleşik bir alışkanlık değildir. Rutin temizlik kurallarını bile uygulayamayan bu çocuklar, nadiren ve güçlükle banyo yapabilmektedir. Çünkü evlerin pek çoğunda bu iş için uygun yer bulunmamaktadır. Sokakta yaşayan çocuklarda ise kaldıkları ortamların hijyenik olmaması, banyo yapma alışkanlıklarının ve olanaklarının olmaması nedeniyle, bit ve pireye rastlanmaktadır. Birarada yaşadıkları için bu gibi parazitler ve diğer hastalıkları kolayca birbirlerine geçirirler (Önenç, Ertürk vd. 2000: 277). Sokakta yaşayan çocuklar, genellikle banyo yapmayı düşünmemekle birlikte paraları olduğu ya da akıllarına geldiği zaman grup arkadaşlarıyla birlikte hamama giderek banyo yapmakta (Yılmaz, 1998), ya da yasak olmasına rağmen parklardaki havuzları ve umumî tuvaletleri kullanmaktadırlar (Atauz, 1990: 19). El yıkama, tırnak kesme, diş fırçalama alışkanlıkları olmadığından mikrop kapma ve hastalanma olasılıkları çok fazladır. Beslenme, daha doğrusu karın doyurma koşulları, vücut dirençlerini kırmakta ve hastalıklara açık kılmaktadır (Önenç, Ertürk vd. 2000: 277).

Çocukların fiziksel açıdan çabuk etkilenir olmaları, yetişkinlerden çok farklı kapasiteye ve ihtiyaçlara sahip bulunmalarıyla yakından ilişkilidir. Ekonomik ilişkilerinin türü, yaptıkları işin niteliği, karşı karşıya oldukları çalışma koşulla-

rı çocukları iş güvenliği ve sağlığı açısından ciddi tehlikelere maruz bırakmaktadır. Bu durum, yalnızca çocukların yetişkinler kadar ağır iş yapamamalarından ya da aynı ölçülerdeki işin onlar için daha ciddi sorunlar yaratmasından değil, aynı zamanda çocukların çalışma çevresine yetişkinlerden farklı tepkiler göstermesinden kaynaklanmaktadır (Dünya Sağlık Teşkilatı, 1987, aktaran; BeQuele, Boyden 1992: 3).

Sokak çocuklarının sağlık sorunları üç kategoride incelenebilir: Yoksullukla ilintili, kalabalık aile yapısı ve içinde bulundukları yetersiz konut koşullarına bağlı sorunlar; çalışma alanları ve yaptıkları işlerle (örneğin, kimyasal zehirler ve dumana maruz kalmaları) ilgili sorunlar; sokakta yaşama ve çalışmaya bağlantılı sorunlar (Black, 1993). Yapılan klinik gözlemlerde bu koşullardaki çocuklarda dengesiz beslenme, gelişimsel gerilik, dil yeteneklerinde yavaşlama, fiziksel yetersizlikler, kendini kontrol etme güçlüğü ve davranış sorunlarına rastlanmaktadır. Cilt problemleri, solunum yolu enfeksiyonları, alerjik durumlar, diş sağlığı problemleri ve beslenme yetersizliği sık sık karşılaşılan sağlık problemleridir (Bassuk 1985; Whitman, Sparankel, Stretch, Hutchinson, 1986).

Bu çocuklar sağlık açısından genellikle zayıftır, kronik astım ve dizanteri en belirgin sağlık problemidir (UNICEF, 1988). Çocukların % 4'ü hastadır, % 25'i hasta ve solgun görünümlüdür, ciltlerinde lekeler vardır. % 24'ü çok zayıftır. Sadece % 4'ü sağlıklı görünmektedir. Beslenme yetersizliği açık bir problem olarak gözlenmiştir. Çocuklarda tüberküloz ya da tifo gibi kronik hastalıklara düzenli rastlanmamaktadır (Institude of Social Research and Development, 1990, aktaran; Chaudhry, 1994: 60). Phillips (1994: 110) çocukların, yalnızca % 1'inin zihinsel engelli olduğunu tespit etmiştir. Aynı araştırmada, son bir yıl içinde ateşli hastalık ve mide hastalığı geçirme oranları yüksektir (% 31.3 ve % 14.7) ve ancak yarısı tıbbî yardım görebilmiştir. Subaşı (1996), so-

kakta çalışan çocukların büyük bir bölümünün (% 75.3) son bir yıl içinde sağlık problemi yaşadığını, üst solunum yolu enfeksiyonu (% 39.5), çalışmaya giderken ya da çalışma sırasında trafik kazası (% 15.7), kızamık, su çiçeği, kabakulak, hepatit gibi bulaşıcı hastalık (% 6.1) geçirdiğini tespit etmiştir. Sağlık problemi olan çocukların üçte biri sağlık kuruluşuna başvurmamış, yarıdan fazlası ilaç kullanarak, buz uygulaması yaparak ve alternatif tıp yöntemlerini uygulayarak sağlık sorununu gidermeye çalışmıştır. Yoksul ailelerden gelen bu çocukların temel sağlık hizmetlerine ulaşma olanakları zaten çok sınırlıdır.

Yaralanma, yüksek yerlerden düşme, kol ve bacak kırılması, beyin travması ve yanıklar sokakta çalışan ve yaşayan çocukların sık sık karşılaşabileceği olaylardır (Atauz, 1990: 19). Örneğin birçok çocuk tren ve otobüslerden kaçak yararlanmakta, hareket halindeki vagonların kapılarına asılmakta, biletçi memurdan kaçmak için sürekli vagon değiştirmekte, bu esnada her türlü kaza riskiyle karşı karşıya kalmaktadır (İlik ve Türkmen, 1994a). Yılmaz (1998) görüşülen çocukların % 5'inin tren kazası geçirmiş olduğunu saptamıştır. Cam silen çocukların maruz bulunduğu kaza riski, trafiğin yoğun olduğu kavşaklarda araçların camlarını silmeye veya düğün aracından para almaya çalışırken araç çarpması veya ezilmek, sonucunda belki sakat kalmak hatta ölmektir (Özyanık, 1998: 128).

Çocukların yaptıkları işlerin doğasında mevcut tehlikeler üzerinde de durulabilir. Ayakkabı boyacılığı ya da arabacılık yapan, poşet veya limon satan çocuklarda uzun süre çömelmeye ya da ayakta kalmaya bağlı bel, sırt ağrıları olabilmektedir. Pazarlarda yük taşıyan çocukların iskelet yapılarının bozulması, uzun süre ayakkabı boyacılığı yapan çocukların ellerinde oluşan boya tabakasının yeterli düzeyde temizlenmemesine bağlı zehirlenme ve hastalıklara yakalanma riski

yüksektir. Bu tür boya ve yapıştırıcıların bileşeni olan kimyasal madde sinir sistemini etkilemekte, felçlere neden olabilmektedir (Boidin 1994: 64). Bu maddeler aynı zamanda duyu kaybına, koordinasyon ve görme bozukluklarına yol açmakta, vücut üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır (Filipinler Üniversitesi, 1992: 64).

Atık madde toplama işinde, çocukların sağlık yönünden karşılaştıkları risk özellikle yüksektir. Gün boyunca sokaklardan, çöplüklerden ve atık yığınlarından kullanılmış kâğıt, plastik madde, şişe, teneke ve başka atık maddeler toplayıp sonra bunları perakendecilere satan çocukların yaptıkları iş son derece sağlıksız ve alçaltıcıdır. Bu çocuklarda ülser, uyuz gibi deri hastalıkları görülür. Paslanmış demir parçaları toplarken elleri kesilmekte, böylece tetanos tehlikesi artmaktadır. Atık ve atılmış artık yiyeceklerle beslenmeleri durumunda sindirim sistemi sorunları ve zehirlenmelerle karşılaşmaktadırlar (UNICEF, 1997). Bazı çocuklarda Hepatit A vakaları görülmekte, bazen de Hepatit B ve C taşıyıcılarına rastlanmaktadır (Önenç, Ertürk vd., 2000: 278).

Çöp toplayıcı çocuklar tarafından dile getirilen kaygılara bakıldığında (Boidin, 1994: 105); karıştırılınca ya da ayrıştırılınca tepkime oluşturan farklı ve belirsiz malzemelerin bulunması, çöplerin yakılması ya da kendiliğinden yanmasıyla oluşan zehirli dumanlar, zeminin çürük olması ve düşme tehlikesi gibi işletme koşullarına bağlı riskler, tetanos, yerel ya da genel enfeksiyonlar, yanıklar, yabancı cisim batmaları, çevrenin zehirliliği gibi meslek hastalığı riskleri, kırıklar, araç çarpması ya da araç tarafından ezilme (özellikle geceleri çöp kamyonları ve buldozerleri), kürek çarpması (çöpü ayıran ilk kişi olmak için acele ederken) gibi iş kazası riskleri yanında, psiko-sosyal açıdan geriletici etkiler de açıktır.

Öte yandan, bu ağır koşullar ve riskler altında çalışan çocuklar, başlıbaşına bir "sektörün" yükünü sırtlamaktadır-

lar. Bu noktada Özgen'in (2001: 91) saptamaları önemlidir: "Çöpün giderilmesi ve yeniden dönüşümü örgütleyen tüm faaliyetler, kentlerde belediyelere ait bir hizmet alanıdır. Ev çöpünün alınması, zehirli ve zararlı atığın, sıhhi atıkların, yeşil atıkların, inşaat ve sökümden çıkan atıkların, pazar ve sokak atıklarının ve sanayi atıklarının bertaraf edilmesi, çöpten kazanılabilir maddelerin ayrıştırılması vb. tüm işlemler; çöpten gelir sağlayan bir sektör de oluşturmuştur. Çöpün atıldığı ilk andan başlayarak geri dönüştürme, depolama ve kompoze etme ve üçüncü olarak da çöpü yok etme aşamalarında ve çöpün ekonomik yeniden kazanımında; güney ülkelerindeki kentlerde, vazgeçilmeyen ama görmezlikten gelinen ve meslek onuru düşük bir grup olarak da 'çöpten geçinenleri' ve 'çöp toplayıcıları' yaratmıştır. Çöpten geçinme, 'çöpte yaşama' ile karıştırılmaması gereken bir faaliyettir ve tüm ara hurdacılarla, örneğin atık kâğıtlardan kâğıt imalatı, plastik üretiminin atıkları ile yeniden kazanım ve tekstil atıklarıyla yeniden üretim veya atık camdan sanayi mamulü üretme gibi faaliyetleri de kapsamaktadır. Tüm bu faaliyetler kentsel bir işkolu, yoksulların geçimini sağladığı bir marjinal çalışma alanı olarak görülmemelidir. Çöpün doğası, onu 'politik', 'çevresel', 'kamu sağlığıyla' ve 'emniyetle' ilgili hale getirmektedir".

Sokak çocukları, sokak alt kültürünün kurbanı olmaktadırlar. Madde bağımlılığı, sigara, kumar, alkol, hırsızlık, fahişelik hakkındaki veriler bu problemlerin yaygınlığı konusunda geçerli bilgiler sunamamaktadır. Buna rağmen, sokak çocukları için çalışan örgütlerin deneyimleri çocuklar arasında özellikle sigara ve tütün kullanımının yaygın olduğunu göstermektedir. Örneğin Hindistan'da sokak çocukları arasında Bangalur'da uyuşturucu kullanımının, Bombay ve Madras'ta kahverengi şeker kullanımının yaygın olduğu tespit edilmiştir (UNICEF, 1988).

Sokak çocuklarının yarısı sigara, tütün, alkol, uyuşturucu özelliği olan maddeleri kullanmaktadır (Phillips, 1994: 104). Phillips'in (1994) bulgularına göre, sokak çocuklarının % 20'si sigara, % 15.7'si tütün, % 4.3'ü alkol, diğerleri de çeşitli uyuşturucu özellikli maddeleri kullanmaktadırlar. Sigara ve madde kullanımı yaşla bağlantılı olarak yükselmektedir. Sokakta çalışan çocuklar (İlik ve Türkmen, 1994a: 24; Subaşı, 1996; Atauz, 1990: 27) sigara kullanmakla birlikte alkol, tiner, bali gibi uçucu madde ve kumar alışkanlığı sözkonusu değildir. Ancak sokakta yaşayan çocuklar açısından durum farklıdır. Bu gruptaki bütün çocuklar sigara kullanmakta, üçte ikisi buldukları her türlü alkollü içkiyi tüketmektedir (Atauz, 1990: 27).

Sokak çocuklarını bekleyen en önemli sağlık sorunu uçucu ve uyuşturucu madde bağımlılığıdır. Uçucu madde bağımlılığı sokak çocuklarıyla paralel yaşanan bir sorundur. Yaşıtlarının etkisi ile merak ve deneme amacıyla kullanım, uçucu maddelerin kolay temin edilmesi, ucuz ve bol çeşit olması, zayıf arkadaşlık ilişkileri ve ailede bozulma uçucu madde kullanımının nedenleri arasındadır (Özden, 1995). Uçucu maddelerin psikiyatrik ve nörolojik etkileri bulunmakta, solunum yoluyla alındıkları için ağız ve burun çevresinde yaralar, kronikleşen üst ve alt solunum yolu enfeksiyon ve iltihapları, solunum sisteminde kalıcı yetmezliklere neden olabilmektedir (Özden, 1995). Kalpte iletişim bozuklukları da önemlidir, ölüme neden olabilirler. Bunun yanısıra göğüs, kas ve eklem ağrıları, kan kusma, iştahsızlık, ishal, karaciğer ve böbrek yetmezliklerine rastlanabilmektedir. Uçucu madde kullanımı sonucu ölümler ani olmakta ya da ani zehirlenmeyle komaya girme durumu ortaya çıkabilmektedir. Sarhoşluk sırasında kafa travması geçirerek, kafaya naylon torba geçirmek nedeniyle ya da kusma sırasında boğularak ölme ve kalpteki atım bozuklukları diğer ani ölüm nedenleri arasındadır.

Sokak çocuklarının yaygın bir şekilde uçucu madde kullanmaya başlaması yeni bir olgudur (Atauz, 1990: 27; Küntay, 1993: 8; Yılmaz, 1998). Tiner ve bali koklayanlar grubunda yer alan çocuklarda bağımlılık 15-17 yaşları arasında gelişmektedir (Küntay, 1993). Çoğunlukla evden kaçtıklarında sokakta barınırken madde koklayan başka çocuklara özenerek ya da erişkin bir birey tarafından zorlandıkları için tiner ve bali koklama alışkanlıkları edindikleri gözlenmiştir. Çocuklar, uyarıcı madde koklarken hissettiklerini *"sıcaklık hissediyorum"*, *"kafayı buluyorum"*, *"annemi, babamı evi unutabiliyorum"* gibi sözlerle ifade etmektedirler.

Yakın dönemde yapılan çalışmalar (Yılmaz, 1998), sokakta yaşayan çocuklar arasında uçucu madde bağımlılığının geldiği yeni noktayı göstermesi bakımından çarpıcıdır. Buna göre artık sokakta yaşayan çocukların çok büyük bir bölümü (% 83.6) uçucu madde kullanmaktadır. Bunların % 65.5'i tiner, % 23.6'sı tiner ve ballly, % 59.1'i bali, % 1.8'i tiner, bali ve hap kullanmaktadır. Tiner ve bali kullanan çocuklar, ceplerindeki ya da kemerlerinin altındaki plastik şişelere koydukları bu maddeyi istediklerinde bezlere döküp koklamaktadırlar. Tineri nalburdan satın aldıklarını, bazen nalburların satmak istememeleri nedeniyle iki kat para vererek tineri satın aldıklarını söylemişlerdir. Yılmaz'ın (1998) gözlemlerine göre çocuklar tineri genellikle arkadaşlarıyla paylaşmaktadırlar. Çocuklar aldıkları tineri suların satıldığı pet şişelere koyduklarını ancak bazı markaların tinere dayanıklı olmadığını ve eridiğini belirtmektedirler; belirli bir markanın tinere daha dayanıklı olduğunu saptamışlardır. Tinerin kendilerine zevk verdiğini, kendilerini sakinleştirdiğini söylemektedirler. Çocukların bir kısmı bu rahatlığı "tiner kullandığım zaman insanlardan daha kolay para istiyorum" sözleriyle ifade etmektedir. Sokakta yaşayan çocuklardan bir diğeri tiner kullanma sebebini

şöyle açıklamıştır: "Param bittiği zaman tiner koklayıp insanlardan para istiyorum, tiner kullanmazsam utancımdan insanlardan para istemem mümkün olmuyor." Bali kullananlar ise, balinin kendilerine zevk verdiğini ve hayal gördüklerini söylerler: Baliyi poşetlere dökerek koklar, çevrelerine, boş duvarlara bakarak hayal görürler. Araştırmalarda görüşülen çocukların tamamı sigara kullanmakta, sadece % 10'u alkol almaktadır. Tiner ve bali kullanmaları nedeniyle ağız ve yüz çevrelerinde yaralar oluşmuştur, ancak bu durum onlar tarafından önemsenmemektedir. Temizlik ve diş fırçalama alışkanlıkları olmadığından deri enfeksiyonları ve diş çürümeleri görülür. Genellikle hastalık ve kaza durumlarını önemsememekle birlikte sokakta yaşayan çocukların bir kısmı (% 21.7) arkadaşlarından yardım aldığını, % 20'si hastaneye, % 5'i sağlık ocağına gittiğini % 1.7'si vakıftan yardım aldıklarını belirtmiştir.

Aktarılan araştırma sonuçları, uçucu madde kullanma alışkanlığının sokakta yaşayan çocuklar arasında yaygın olduğunu, sokakta çalışan çocuklarda ise olmadığı göstermektedir. Küntay'ın (1999: 571) sokak çocukları sınıflandırmasına ilişkin görüşü bu noktada önemlidir: "'Sokak çocukları' ve 'sokaktaki çocuk' kavramının kesin bir ayrımına katılmadığım, bu yönde bir farklılık ortaya koymanın gerçekçi olmadığı yönündeki görüşümdür. Sokaktaki çocuklar grubunda yer alan küçüklerin aile bağlarının kopuk olması, çok geç saatlerde de olsa evlerine dönüp gelmeleri sonucu değiştirmez. Birşeyler satarak ya da hizmet vererek aile gelirine katkıda bulunmak zorunda kalan, günlerini sokakta başıboş geçiren çocuklar da çok ciddi riskler karşısında bırakılmaktadır. Nitekim bu yıl, Haziran-Temmuz'da İstanbul Valiliği adına gerçekleştirdiğimiz küçük bir pilot araştırma esnasında bu çocukların *'selpağa gitmek'* şeklinde adlandırdıkları olayın aktörleri olan küçüklerle yaptığımız görüşme-

ler anlatmak istediğimiz konunun doğruluğunu kanıtlamıştır. Bu küçükler sokak çocukları grupları ile sık sık biraraya geldiklerini, *'tinerci çocuklar'* adını verdikleri çocukların uçucu madde kokladıklarına tanık olduklarını açıklamışlardır. Bu çocukların gördüklerinden etkilenerek onları taklide kalkmaları an meselesidir. O zaman da sokak çocuğu kim, sokaktaki çocuk kim? sorusunun yanıtı da aradaki ayrımı belirleyen çizgi de belirsizleşmektedir. Yazın alanında kategorize edilen gruplar arasında gerçekte örtüşmeler vardır ve bu sonuç kaçınılmazdır." Sokak çocuklarının karmaşık ve çok katmanlı bir toplumsal grup olduğu noktasında Karatay da (1999b: 466) Küntay'ın tanımların soyutluğu ve gerçeklerle uyuşmazlığı yönündeki görüşünü destekler. Buna karşılık Karatay, kendi gözlemlerine dayanarak, sokakta satıcı olarak çalışan çocukların uçucu madde kullanmaya öykünmesinin, sokaktaki çocukların madde bağımlısına dönüşmesi sürecinde önde gelen etken olduğu yönündeki görüşe katılmamaktadır.

Bir diğer önemli vurgu ise Küntay'ın (1999), sokak çocukları arasında madde bağımlığının 1970'li yılların sonunda ortaya çıkan yeni bir olgu olduğuna dikkat çekmesidir. Küntay'a göre, "son zamanlarda dünyanın birçok ülkesinde sayıları giderek artan sokak çocukları, uçucu ve yapıştırıcı maddeleri yaygın olarak kullanmaktadırlar. Ülkemizde de son 20 yıl içinde uçucu madde bağımlısı olan çocukların aniden patlak veren sayıda artmalarının temelindeki nedenlerin ortaya konması önemli bir araştırma konusudur. Büyük kentlerimizde sokak çocuklarının dünyadakilere benzer alışkanlıklar edinmelerine 'global ekonominin' etkileri yoklanmalıdır".

Çocuğun benlik algısı, benlik saygısı ve özgüveni başta en yakın ve çok saygı duyduğu kişiler olmak üzere başkalarının değerlendirmeleri ve yargıları temelinde gelişir. Yaygın

varsayımın tersine birçok çalışma bu konuda sokak çocuklarının esnekliklerini vurgulamaktadır (Aptekar 1988, 1989; Felsman 1989; Hickson ve Gaydon 1989; Lusk 1992; Swart 1990; Tyler 1991). Oliveria, Baizerman ve Pellet'in (1992) Brezilya'da yaptıkları araştırmada, sokak çocuklarının, yüksek derecede zeki, birbirleriyle ilgili ve iyi bir benlik saygısına sahip olmak gibi esnek karakter özellikleri gösterdikleri saptanmıştır. 145 sokak çocuğu ile Bogota'da yaptığı çalışmada psiko-sosyal yeterlilik ölçeği kullanan Tyler (1991: 397), sokak çocuklarını, benlik saygısı, güven ve aktif planlayıcı olma özellikleri bakımından değerlendirmiştir. Araştırma sonuçlarına göre; çocuklarda yüksek derecede özgürlük, yaşamlarını kendi sözcükleriyle aktif bir biçimde tanımlama, yüksek bir yaratıcılık, dikkatli, uyanık bir iletişim sistemi geliştirme ve destekleyici arkadaşlık ilişkileri saptanmıştır. Çocuklar evden ayrılmanın ve sokakta olmanın güçlü bir rol olduğuna inanmaktadırlar. Johannesburg çalışmasından da benzer bulgular çokmıştır (Hickson ve Gaydon, 1989: 85). Bu çalışma, çocukların evden ayrılma motivasyonlarında özgür olma düşüncesinin hâkim olduğunu belirlemektedir.

Çocukların sokaklardaki gündelik yaşantılarında karşılaştıkları güçlüklere ve sorunlara etkin çözümler buldukları örnekler de oldukça fazladır. Bununla birlikte gerek sokak koşullarına uyum sağlama, gerekse dengeli bir ruhsal yapının oluşturulmasında yararlanılan yöntemler ve mekanizmalar açısından sokakta çalışan ve sokakta yaşayan gruplar arasında açık farklılıklar tespit edilmiştir. Sokakta çalışan çocuklar, referans noktası olarak aileyi alıp hemen her konuda aileden koruma beklerken, sokakta yaşayan çocuklar zamanla bu tür bir korumayı reddetmektedir. Sokakta yaşayan çocukların çok azının aileleri tarafından terk edilmiş olması önemli bir noktadır (Atauz, 1990: 26). Bu çocukların bağım-

sız yaşamı ve bunun getirdiği zahmeti seçmeleri bir anlamda kendi iradelerinin ürünüdür veya kendileri bunu böyle tasavvur etmektedir.

Ayrıca sokaklardaki uyarım tamamen tek yönlü değildir; yani çocukların fiziksel ve psikolojik oluşumu açısından bütünüyle zararlı değildir. Sokaktaki çocuklar içinde bulundukları fiziksel ve toplumsal çevre konusunda büyük bir algılama becerisi göstermektedirler, burada saklı olan fırsatlar konusunda da büyük anlayış gücüne sahiptirler. Koşulları ve başkalarını kendi amaçları doğrultusunda nasıl manipüle etmeleri gerektiğini bilmektedirler. Bu, sokakta çalışan çocuklarla karşılaştırıldığında onların önemli bir üstünlüğüdür. Sertliği her an korumakta, gerektiğinde dışa vurmaktadırlar. Her yeni gün, bu çocukların yaşama yetileri ve içgüdüleri için yeni bir sınavdır ve yeteneklerini zorunlu olarak en uygun biçimde seferber etmektedirler (Atauz, 1990: 26).

Psiko-sosyal sağlık açısından da sokaktaki çocukların durumu farklılık gösterebilmektedirler. Uyuşturucu madde kullanımı, çocukların kendi aralarında veya başkalarına yönelttikleri şiddet ya da cinselliğin yaygınlığı nedeniyle AIDS, rastlanan vakalardır (Bond 1992; Luna, Rotheram 1992). Ancak burada madde kullanımı ile madde bağımlılığını birbirinden ayırmak gerekmektedir. Pek çok çalışma çocuklar arasında madde kullanımının varlığını gözlemekle birlikte bunun bağımlılık noktasında olmadığını saptamaktadır (Granados 1976; Tyler 1991). Birçok çocuk sosyal nedenlerden dolayı madde kullanmakta, ancak bunların sadece bir kısmı bağımlı olmaktadır. Johannesburg çalışması sokak çocuklarının dörtte birinin uçucu madde (genellikle tutkal) kullandığını belirlemiştir (Jansen, Richter ve Grisel, 1992: 29). Randall (1988) Londra'da sokak çocuklarının ancak % 5'ten küçük bir oranının alkol ve uyuşturucu mad-

deleri kullandığını saptamaktadır. Madde kullanımının çocukların zihinsel sağlıklarını hangi derecede etkilediği tam olarak açık değildir. Güney Afrika'daki sokak çocuklarıyla yapılan çalışma uçucu madde kullanımının, bilişsel ve kişisel işlevler üzerindeki etkilerini açık bir biçimde kanıtlayamamıştır (Jansen, Richter ve Grisel 1992: 29). Yine de madde kullanımının bilişsel zayıflığa neden olduğu genel kabul görmektedir.

Bu tartışmalar sözkonusu çocukların zaman zaman depresif durumlar yaşamadıkları, anti sosyal davranışlar göstermedikleri anlamına gelmez. Sokak yaşamının doğası gereği, stres ve duygusal yoksunluklara bağlı psiko-sosyal rahatsızlıklar sözkonusu olabilir (Black, 1993). İstanbul Sağlık Müdürlüğü (2000) Koruyucu Ruh Sağlığı çalışmaları çerçevesinde Yeldeğirmeni misafirhanesinde sokakta yaşayan çocukların ruh sağlığı üzerinde yapılan araştırmanın sonuçları bu bakımdan bilgilendiricidir.

Sözkonusu çalışmada saptandığı üzere, sokak geçmişi siler, geleceği imkânsızlaştır; sadece o an yaşanır. Sokakta plansız ve sabit olmayan bir yaşantı hüküm sürer. Hiçbir şeyin sabit olmadığı bu yaşam tarzı uzun vadede zihinde kalıcı bozulmalara yol açabilir (zaman ve uzaklık kavramlarının kaybedilmesi gibi). Devamlı hareket uzun süreli insan ilişkileri kurulmasını zorlaştırır. Kişiler arası ilişkilerde sosyal duyular, bazılarında ise entelektüel temas kurma yeteneği bozulmuştur. Çoğu, duygusal olgunluğa erişmemiştir. Devamlı gözönünde olmaları onları korunmasız ve zedelenebilir hale getirmektedir. Bu yüzden yaygın endişe ve korku tepkileri vardır. Patolojik savunmalara başvurma eğilimi, örneğin madde kullanarak gerçeği unutma, sokak çetelerine girerek bu ortamda yaşamasını sağlayan bir savunma sağlama, savunma amacıyla girdiği çetenin suça teşvik etmesi (hırsızlık, bıçaklama, cinsel sap-

kınlıklar, madde kullanma, kuryelik gibi) sonucunda oluşan suçluluk duygusu, bunun yarattığı güvensizlik ve anksiyete görülür. Sokak çocuklarında güvensizlik duyguları çok baskındır. Kendine güveni olmadığı gibi hiç kimseye güven duymaz, sevgi gösterildiğinde bile güven duyması uzun zaman alır. Sokak, çocuğu çocuk olarak yok eden bir yerdir. Burada çocuk yaşayabilmek için çocukluğunu terk etmek ve erişkin olmak zorundadır. Bu da ruhsal gelişimde yetersizlikler ve ruh sağlığı sorunları yaratır. Toplumsallaşmaları düşük düzeydedir, kontrol yetenekleri bozulmuştur. Sevgi ihtiyaçları vardır. Ancak sevgi hissedebilme yetenekleri zayıftır. Aile içi ve sokakta gördüğü şiddetin yol açtığı bir içsel çatışma vardır. Bu içsel çatışma yürek sıkıntısı ve saldırganlık patlamasına dönüşebilmektedir. Saldırganlık dışa yöneldiğinde çevreye zarar verme, bıçaklama, saldırma tepkileri, kendine yöneldiğinde kendini bıçaklama, jiletle kesme ve yakma şeklinde kendini gösterir. Sokak çocuğu normal bir aile iletişimi içinde olmadığı için örnek alacağı davranış modeli yoktur. Bu yüzden özdeşleşme güçlüğü baskın bulgudur. İçinde bulunduğu grup ve çeteleri örnek aldığı için patolojik davranış bozukluğu gösterir. Normal koşullara uyum güçlüğü oluşur. Realiteyle çatışma duygusu, güvensizlik nedeniyle ilişki kurma yeteneğinde bozulma, kuvvetli nevrotik tepkiler, şizoid bulgular, sınır kişilik tablosu, madde bağımlılığına bağlı organik bulguları, madde bağımlılığına bağlı dikkat idrak ve algılama bozuklukları, erken cinsel gelişim ve sapmalar görülür. Yukarda anılan sevgi gereksinimiyle birlikte mutsuzluk, doyumsuzluk vardır. Görünüşleriyle redde uğramaları ve çevreden aldıkları olumsuz tepki yüzünden aşağılanma ve saldırganlık duygusu yaşarlar. Depresif bulgular baskındır. Bazı sokak çocuklarının çok umutsuz oldukları dikkat çeker; hayattan hiçbir beklentileri yoktur. An-

ne-baba-çocuk iletişimi bozuk olmasına rağmen bazı kavramlar bu çocuklar için çok özeldir. Bunların başında anne kavramı gelmektedir. Babanın ise hiç sözü geçmemekte ve nefretle anılmaktadır. Kendilerini toplumdan dışlamış bireyler olarak tanımlansalar da, onların da alternatif olarak kendi içlerinde kendi toplumlarını oluşturmuş oldukları gözlenir. Davranışlarına ilkel dürtüler etki eder. Belki de çocukluklarını hiç yaşayamamanın etkisiyle hep çocuk kalacaklardır. Bu yüzden ruh sağlığı profillerinde ego zayıftır, olgulaşmamış bir yapısı vardır. Bazı sokak çocuklarında kişilik bozukluğu baskındır. Evden kaçmak gibi bir davranış bozukluğuyla sokağa "sığınan" çocuk suçlu adayı olmuş, madde kullanmıştır. Sokak, kendi yapısını ortaya çıkarmıştır. Etkileşime yatkın yapı özellikleri nedeniyle olumsuz sokak kurallarını çabuk benimseme özelliği baskındır. Sokak koşullarında sığındıkları yer, hayal dünyasıdır. O yaşların karakteristik ruhsal ihtiyaçlarını bu çocuklar uçucu maddeyle sağlarlar. Bu maddeyle, hayallerini kurabilecekleri ruhsal boyuta gelmektedirler. Uçucu madde kullanmak ve sonrasında girdikleri hayal alemi, bu çocukların dayanma veya gerçeklerden kaçma aracıdır. Bu da yine realite ile çatışma problemini yansıtır. Psiko-seksüel gelişimde yetersizlik ya da patolojik savunmalar da ruhsal problemlerin bir başka yansıma biçimidir.

Sokakta yaşayan çocukların ruh sağlıklarına ilişkin bulgulardan sonra, sokakta çalışan çocuklarla ilgili bazı saptamaları aktaralım. Sokak yaşamı özellikle işe yeni başlayıp henüz sokak yaşamı içinde pişmemiş olanlar arasında üst düzeyde kaygı yaratmaktadır. Her akşam eve para getirmek zorunda olan ya da kendini böyle hisseden çocuklar çelişkili duygular yaşarlar (Atauz, 1990: 26). Çelişkinin kaynağı, bir yandan eve gelir getiren bir kişi olarak ayrıcalıklı bir konumda olmanın gururu, öte yandan bu paranın belirli bir

düzeyin altına düşmemesi zorunluluğunun yarattığı baskıdır. Dışarıda çalışmaya ailelerinin baskısıyla itilen ve bu durumu henüz kabullenmemiş çocuklarda bu çelişki özellikle belirgindir. Çalışmanın yeterli serbest zamanla dengelenemediği böyle bir yaşam tarzı, yaşamın yükünü çok erken yaşlarda kaldırmaya başlayan çocuğu özel bir psikolojik sıkıntıya iter.

Sokak yaşamı, çocukları çeşitli risk ve tehlikelerle karşı karşıya bırakır. Çevredeki yetişkinler de çocuklar üzerinde en yaşıtları kadar etkilidir. Hemen hemen 10-12 saatlerini sokaklarda geçirdiklerinden, çocuklar üzerindeki toplumsal denetim asgarî düzeydedir. Sosyo-ekonomik olduğu kadar ahlâkî, fiziksel ve cinsel sömürüye de maruz bırakılmışlardır. Sokak çocuklarının uyuşturucu satıcıları tarafından çalıştırıldıkları vakalar tespit edilirken, bazı çocuklarda zührevi hastalıklar belirlenmiştir. Çocuklar ailelerinden tamamen uzaklaşmalarına rağmen gerçekte sokakta yalnız değillerdir. Fahişelerin, dilencilerin de dahil olduğu sokak insanlarından oluşan bir topluluk içinde yaşarlar. Çok doğaldır ki her türden istismara açık olan bu koşullar çocukların süreç içinde madde bağımlılığı geliştirmelerine ya da suça yönelmelerine neden olabilir. Birçok sokak çocuğu anti-sosyal davranışlar gösterebilmekte, ahlâkî bir düşüşe girebilmektedir (Ranasinghe, 1994: 74).

Sokak çocuklarının yaşamlarında şiddet ağırlıklı yer tutar. Birbirlerine yönelik şiddet yanında, çok defa, kamu kurumlarından özellikle polisten gelen şiddete maruz kalmaktadırlar (Aptekar, 1994: 200). Latin Amerika ülkelerinde yapılan çalışmalar, sokak çocuklarının açlıktan ya da ailelerinin güvenliğinden yoksun olmaktan çok, polisin şiddetinden korktuklarını belirlemektedir (Pineda 1978; Fall 1986; Felsman 1981; Lusk 1989; Pereira 1985; Myers 1992). Brezilya'da 1987-1990 yılları arasında 1397 sokak çocuğu şid-

det sonucu ölmüştür, yani açıkça öldürülmüştür (Swart, 1990: 28). Ülkenin başkenti Brasilia'da çocuk suçlarıyla ilgili yargı organı tarafından hazırlanan bir rapora göre bu kentte her gün üç sokak çocuğu öldürülmektedir. Katillerin büyük bölümünü, çocukların dilenciliğini, hırsızlığını ve zamk koklamalarını büyük bir tehdit olarak algılayan işyeri sahiplerinin isteği üzerine harekete geçen polisler oluşturmaktadır. Pek çok çocuk sokaklarda bu tür şeyleri gerçekten yapmaktadır ancak bunlardan çok daha fazlası sokaklarda kendilerinin ve ailelerinin geçinimini sağlamak için meşru işlerle meşguldür. Sokaklarda çalışan çocuklar genellikle gecekondulardan ve yoksul mahallerden gelmektedir (UNICEF, 1997). Benzer biçimde Lübnan'daki iç savaşta (Leite ve Esteves 1991), Kolombiya'da (AIDSWACH, 1989), Guatemala'da (Amnesty International 1990) ve Güney Afrika'da da yüzlerce çocuk öldürülmüştür (Swart 1988, aktaran; Aptekar 1994: 200).

Pakistan çalışması da, Latin Amerika çalışmalarıyla benzer biçimde çocukların en çok polisten korktuklarını ortaya koymuştur. Çocukların, uyuşturucu satıcıları ve kendilerinden yaşça büyük çocuklara ilişkin korkuları ikinci sıradadır (Ins.of Social Res. and Dev., 1990, aktaran; Chaudhry, 1994: 60). Bununla birlikte polisin sokak çocuklarına yaklaşımı ya da şiddetin boyutları kültürlere göre değişebilmektedir. Örneğin Etiyopya ve Sudan'da (Lalor, 1992: 1-8) bazı durumlarda şiddetin varlığına rağmen genellikle polisin sokak çocuklarına yönelimi onlara yardımcı olma yönündeyken, Avrupa'da şiddet siyahlara yönelmektedir (Aptekar, 1994: 200).

Sokakta çalışan çocukların üçte ikisi sokakta çalışırken polis veya belediye zabıtasının kendilerini kovaladığını, başka yerlere gitmesi için zorladığını ya da doğrudan şiddet kullanarak kendisine müdahale ettiğini, üçte biri polis

tarafından alıkonulduğunu ifade etmiştir (Karatay, 1999b: 509). Polis ve zabıtanın müdahalesi bölgeden bölgeye değişmekte, özellikle işlek ana caddeler, büyük alanlar ve iş merkezlerinin önünde polis ve zabıtanın daha müdahaleci davrandığı gözlenmektedir. Sokaktaki çocuk sayısının en fazla olduğu, dolayısıyla en sorunlu bölgeler olarak görülen Kadıköy, Beyoğlu, Eminönü ve Bakırköy gibi merkezler polis ve zabıta müdahalesinin en fazla gerçekleştiği yerlerdir. Zabıtanın müdahalesi, çocukların iş malzemelerine el koyma şeklinde olmaktadır. Çocukların üçte ikisinin malzemesine en az bir kez el konulmuştur (Karatay, 1999a: 509). Sokakta yaşayan çocukların büyük bir çoğunluğunun sokakta yaşarken polisle temasları olmuştur (Yılmaz, 1998). Çocukların polisle temaslarının nedenleri, sokakta yaşıyor olmaları (% 48.6), şüphe (% 35.1), hırsızlık (% 8.1), bankamatik kabininde yatmak (% 2.7), tiner kullanmak ve şikâyetlerdir (% 2.7). Yılmaz'ın bulgularına göre, polis tarafından alıkonulan çocuklar, polislerin kendileriyle konuştuklarını (% 43.2), yemek verdiklerini (% 24.3) belirtirken üçte biri polislerin kendilerini dövdüklerini ifade etmiştir. Çocukların polisle teması sonrası % 73'ü tekrar sokağa bırakılmıştır. Çocukların % 16.2'si evlerine götürüldüklerini ancak evden yeniden kaçtıklarını, % 8.1'i ise tutuklandıklarını belirtmiştir.

Normal koşullarda çocuklarla polis arasında barışçıl bir ilişkiden söz edilebilir (Atauz, 1990: 24). Çocuklardan bir bölümü işledikleri bir suç, serserilik ya da yalnızca evden kaçmaları nedeniyle polisle sorunlar yaşamaktadır. Örneğin bir bölgede bir hırsızlık vakası sözkonusu olduğunda polis zanlı olarak öncelikle o bölgedeki sokak çocuklarının hepsini gözaltına almaktadır. Atauz'un araştırmasında, çocuklar karakola götürüldüklerinde burada kendilerine kötü davranıldığını ve dövüldüklerini belirtmişlerdir. Bu tür

muamele polis tarafından caydırıcı ve eğitici bulunurken, çocuklar da bunları polisin eline düşenlerin başına gelecek rutin şeyler olarak değerlendirmiştir. Çocukların güdüleri, polisle herhangi bir ilişkiden kaçınma yönündedir. Bununla birlikte zaman zaman polisin çocuklara yiyecek veren, nasihat eden ve onları doğru yola sevk eden koruyucu bir kişi imgesiyle görüldüğüne rastlanabilir. Ancak burada profesyonel bir yaklaşımdan çok geleneksel bir babacanlık sözkonusudur. Sonuçta polisin davranışı görevlilerin bireysel tercihlerine göre farklılaşan çelişkili bir psikolojik ortam yaratmaktadır.

Sokaklarda çalışan çocuklar zabıta karşısında her an tetiktedir. Bir zabıta çocuğun simit tablasına, tartısına, boya sandığına ya da benzeri iş araçlarına el koyduğunda bu işlemi hangi ölçütlere dayanarak gerçekleştirdiği pek açık değildir. Göründüğü kadarıyla çocuklar bir başkasının hesabına çalıştıklarında veya bir büyüğün koruması altında olduklarında zabıta bir sorun yaratmamaktadır. İş aracına ya da tezgâhına el konan çocuk, af dilemekten belli bir miktar ceza ödemeye kadar varan çeşitli zahmetlere katlanmak zorundadır. Çocuğun zaten her an baskı altında bulunan psikolojik yapısının bu tür muamele ve ilişkilerden derin yara aldığı açıktır. Ankara'da, dilencilik yapan çocuklarda zaman zaman toplanarak Akköprü'deki özel merkeze getirilmekte, gerekli yazılı işlemler tamamlanıncaya kadar burada tutulmaktadır. Bu arada çocukların dilenerek topladıkları paraya da el konulmaktadır. Bunlar, elle tutulur bir sonuç vermediği halde öteden beri uygulanan "önlemler"dir. Bu tür yaklaşımların gözden kaçırdıkları nokta, izinsiz satıcılığın hatta sokaklarda dilenmenin ekonomik yapının doğrudan sonuçları olduklarıdır (Atauz, 1990: 24).

Sokakta çalışan çocuklar büyük ölçüde kendi işlerini yapmakla birlikte yetişkin birinin ya da daha büyük yaşta bir ço-

cuğun küçük çocukla ortaklık kurması hatta bu ortaklığın çoğu kez sömürü ve istismara kayması da sözkonusudur. Atauz (1990: 22), Gençlik Parkı'nda bir yetişkinin ellerindeki tartıları çocuklara kiraladığını ve çocukların gündelik hasılatının üçte birini aldığını belirlemiştir. Parktaki balon satıcısı çocuklar için de aynı durum sözkonusudur. Buradaki sömürü çocuklara yönelik bir korumayla birlikte gitmekte, örneğin bazı yetkililer bu çocuklara dokunmamaktadır. Benzer biçimde kentin kalabalık mahallelerinde dilencilik yapan pek çok çocuk bazı yetişkin kişilere bağlıdır. "Dilenci mafyası" olarak bilinen gruba mensup çocuklar kimi yetişkinler tarafından sürekli izlenmekte, çocukların topladığı paralar kısa sürede el değiştirmektedir.

Çocukların korkuları istismarın boyutları hakkında bilgi sunmaktadır. Conolly (1997) sokak çocuklarının geceleri gördüğü düşlerin korku ve kâbus ağırlıklı olduğunu saptamıştır. Sokakta yaşayan çocuklar, kendilerinden yaşça büyük çocuklardan (% 15.2), sarhoşlardan ve kötü insanlardan (% 16.2), sapıklardan (% 3.3) ve her şeyden (% 1.7) korkmaktadır (Yılmaz, 1998). Taksim ve Bakırköy'dekiler, kendilerini dövdükleri ve paralarını aldıkları için sarhoşlardan, sokaklardaki çetelerle ve diğer çocuklarla kavga ettikleri için büyük çocuklardan, cinsel istismara uğrayabilecekleri endişesiyle "sapıklardan" korkmaktadır.

Gerek sokaktan geçen sıradan insanın gerekse çevredeki esnafın bu çocuklara ilişkin tutumları belirsizlik göstermektedir. Bazıları yaptıkları işler karşılığında bu çocuklara yiyecek içecek vererek yardımcı olurken bazen de çocuklar kötü muameleye maruz kalmaktadır. Olayı dışarıdan gözleyenler için anlaşılması güç de olsa çocuklar bu tür tutumları daha rahat tolere etmektedirler (Atauz, 1990: 22). Dilenci çocuklar önlerinden gelip geçenleri rahatsız ettikleri gerekçesiyle zaman zaman fiziksel müdahalelerle karşılaşırlar. Bazı-

ları bu tür temaslar sırasında hırsızlık yapmayı bile göze almaktadır! Sokakta çalışan çocuklarla yoldan gelip geçenler arasındaki ilişki kayıtsızlık temelindedir. Alıcılar zaman zaman paranın üstünü çocuğa bırakırlar. Su satıcılığı, tartıcılık ve pazarcılık yapan çocukların söyledikleri fiyata itiraz edip para ödemeyenlere de rastlanır. Müşterileriyle alacak konusunda en fazla sorunla karşılaştıklarını söyleyenler ayakkabı boyacılarıdır.

Sokak yaşamının diğer bir yüzü, toplumun genelinde "normal" bulunmayan cinsel davranış ve yaklaşımlardır. Ailenin denetimi zayıfladıkça, çocuklara yönelik cinsel istismarın ve eşcinsel ilişkilerin arttığı görülmektedir. Zeytinoğlu ve Kozcu (1988), Türkiye'de üç büyük kentte mahkemelere yansıyan istismar ve ihmal türleri konularında yaptıkları çalışmada fiziksel ve cinsel istismara hedef olan çocukların büyük bir kısmının çalışan çocuklar olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer bulgular, Konanç ve arkadaşlarınca (1988) da belirlenmiştir. Konanç (1988), sokakta çalışan çocukların % 2.6'sının cinsel istismara uğradığını tespit etmiştir. Atauz (1990: 27), araştırması kapsamı içinde sokakta yaşayan iki çocuğun, Yılmaz (1998) bir çocuğun tecavüze uğradığını saptamıştır. Eşcinsel ilişkiler sokakta yaşayan çocuklar arasında olağan sayılmaktadır. Sokakta çalışan çocuklarla ilgili araştırmada, sonuçlanmamış bir tek tecavüz girişimi konu edilmiştir. Sokakta yaşayan çocuklar arasında ise bu sayı sekize çıkmaktadır (araştırma kapsamına girenlerin yarısı). Önemli sayıda çocuk (25 kişi) yakınlarında bir tecavüz olayına tanık olduklarını belirtmiştir (Atauz, 1990: 27).

Çocukların sokakta kalma süresi arttıkça, suç işleme ve yasadışı işlere girme oranları artmaktadır. Gelişen yıkıcı eğilimler, onları çeşitli suçlara ittiği gibi kendi kendilerine zarar vermeye de yöneltmektedir. En çok işlenen suçlar

hırsızlık ve birbirini yaralamadır. Çocuklardan birçoğu yanında bıçak taşımaktadır. Küçük tartışmalar bile kolaylıkla kavgaya dönüşmekte, çocuklar birbirlerini rahatlıkla yaralayabilmektedir. Aileyle ilişkisi düzensiz olan ve sokakta yaşayan çocuklarda, kolların jiletle kesilmesi yaygındır. Bu tür çocukların kollarında yaralar ve izler açıkça görülebilmektedir (Atauz 1990; Yılmaz 1998). Yanlarında bulundurdukları tineri birbirlerinin üzerine döküp yakmaya teşebbüs ettikleri de görülür. Sokakta yaşayan çocukların kollarında ve yüzlerinde tiner yanıklarına rastlamak mümkündür (Yılmaz, 1998).

Sokaklarda başıboş ve aç kalan çocuklar pazar yerlerinden, tezgâhlardan ve dükkânlardan yiyecek maddesi ve ufak tefek şeyler aşırmakta, bazıları inşaat yerlerine girerek hurdacıya satabilecekleri kırık cam, metal vb. nesneler çalmaktadır. Sokaklarda dolaşıp geceleyen başıboş kız çocukları ise randevuevi şebekesinin ağına takılabilmektedir (Küntay, 1993). Büyük bölümü 12-15 yaş arasında olan bu çocuklar arasında hırsızlık (% 10), yankesicilik (% 10) ve fahişelik (% 13) saptanmıştır (Küntay 1993). Atauz (1990: 27), çocukların geldikleri ya da iş yaptıkları (Çinçin Bağları, İsmetpaşa, Gençlik Parkı civarı) mahallelerin suç oranlarındaki yüksekliğine dikkat çekerek, toplumsal çevrenin suç işleme eğiliminde önemli olduğunu vurgulamaktadır. Sokakta yaşayan çocuklar, dayanışma ve dış dünyaya karşı korunma ihtiyacıyla, aynı çevreden çocuklarla çete oluşturmaktadır (Atauz, 1990: 27). Bu çocukların en yaygın işlediği suçlar yaralama, yankesicilik ve hırsızlıktır. Sokakta çalışan çocuklarda sınırlı sayıda hırsızlık olayına rastlanırken (komşudan güvercin ya da elma çalmak gibi), sokakta yaşayan grupta suçun hem yaygınlığı artmakta hem de eylemler giderek örgütlü suç niteliğini kazanmaktadır.

Sokaklarda marjinal ya da illegal işlerde çalıştırılan çocuk-

lar da vardır: Yankesicilik, hırsızlık vb. yapan suç şebekelerince tuzağa düşürülen çocuklar, pornografik yayınlarda kullanılan çocuklar, uyuşturucu ticareti içinde yer alan çocuklar ve çocuk fahişeler. Erkek çocuklar cinayet gibi ciddi suçlara sürüklenebilir, kızlar fahişeliğe itilebilirler. Çocukların sokakta içinde bulundukları alt kültür, yüksek düzeyde şiddet, istismar ve agresyon (saldırganlık) içerir. Toplumsal izolasyona tâbidirler, pozitif davranış ve tutumlar içinde olan yetişkin referansından yoksundurlar. Travmalar, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, istenmeyen hamilelik, madde kullanımı ve psiko-sosyal hastalıklar gibi sağlık riskleriyle karşı karşıya olduklarını da yineleyelim (Black, 1993).

Türkiye'de bu konuda yapılan tek sosyolojik araştırma olan, Küntay ve Erginsoy'un (2000: 539) ticarî cinsel sömürüye maruz kalan çocuklarla yaptıkları çalışma kapsamında 18 ve daha küçük yaştaki otuz kız çocuğu yer almıştır. Çocukların seks işçisi olarak pazarlanma türleri çeşitlidir: Disko-dansing, bar vb. gece kulüplerinde çalışanlar, masaj salonlarında çalışan ya da çağrı üzerine servise çıkanlar ve otostopçu kızlar. Araştırmada, seks işçisi olarak çalışmanın tehlikeleri ve çocukların karşı karşıya oldukları riskler şöyle sıralanmıştır: İstenmeyen cinsel ilişkiye zorlanma, fiziksel zarar görme, dayak yeme, yaralanma, saldırıya uğrama, zührevî hastalıklar, AIDS, uyuşturucu-alkol-sigara bağımlılığı, vücudunun çeşitli yerlerini -özellikle kol ve bileklerini- jilet, çakı, makas, teneke içecek kutusu kapağı, kırık cam gibi maddelerle keserek kendine zarar verme, şiddetli baş ağrıları, toplumda etiketlenme ve aşağılanma, çok düşük benlik değerlendirmesi, gelecekle ilgili bakış açılarında karamsarlık. Mbgori (1993) Nairobi'de, Phornsadja (1993) Tayland'da cinsel sömürüye uğrayan kız çocuklarında % 60-70 oranında HIV pozitif bulguya (AIDS) ulaşmışlardır. Bu çocukların aile içinde fiziksel, duygusal ve cinsel istismara uğ-

radıkları belirlenmektedir. Örneğin Guatemala'da seks işçisi olarak çalışan kız çocuklarının % 64'ü ensest kurbanıdır (Human Rights Watch, 1997: 11). Küntay ve Erginsoy'un (2000: 542) çalışmalarında görüşülen otuz çocuktan altısı da aile içinde ve akrabalar tarafından cinsel tacize uğradıklarını belirtmişlerdir.

Çocukların korunmasına ilişkin düzenlemeler

Çocuk Hakları ile ilgili en önemli belge olan BM Çocuk Hakları Sözleşmesinden başka son 10 yıl içinde dünyanın değişik bölgelerinde çocuk haklarına yönelik bazı kurallar ve yasal belgeler oluşturulmuştur. Bunlar arasında; Çocuk Mahkemelerinin Yönetimi Hakkında Birleşmiş Milletler Asgari Standart Kuralları (Beijing Rules), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşmeleri, Çocuğun Korunması ve Esenliğine İlişkin Toplumsal ve Hukuksal İlkeler Bildirisi, Acil Durumlarda ve Silahlı Çatışma Halinde Kadınların ve Çocukların Korunmasına İlişkin Bildiri gibi belgeler sıralanabilir.

Yerel bazı çalışmalar da vardır. Brezilya'da 1985 yılında "Sokak Çocukları Ulusal Hareketi" oluşturulmuş ve 1986'da ilk kongresi yapılmıştır. Aynı yıl hükümet Çocuk ve Anayasa Ulusal Komitesi'ni oluşturarak anayasa değişikliği için çalışmaya başlamıştır. İki yıl sonra Çocuk ve Gençlik Yasası kabul edilmiştir. Sokak çocuğu sorununu büyük çapta yaşayan ülkelerden biri olan Bulgaristan'da 1995 yılında sokak çocuklarıyla ilgili bir kararname yürürlüğe girmiştir. 1995 yılında Bamako'da (Mali) 9 Batı Afrika ülkesinin temsilcileri bölgenin 21 kentindeki çalışan çocukların sorunlarını tartışmak üzere biraraya gelmişler ve koşullarını iyileştirebilmek için 12 temel hak sıralamışlardır (Polat, 2002: 173).

Türkiye'de 23-24 Mart 1989'da 1990'ların Çocuk Politikası Ulusal Belgesi çıkarılmış; çalışan çocukların sorunlarının sap-

tanmasını da içeren geniş katılımlı ön hazırlıklar sonrasında 26-27 Mayıs 1989'da Ankara'da 1990'ların Çocuk Politikası Ulusal Kongresi toplanmıştır. Çocuk Hakları Bildirgesi'nin Türkiye tarafından kabulüyle bu alandaki çalışmalar yaygınlaşmıştır. 1990'ların Çocuk Politikası Ulusal Kongresi Raporu, çalışan çocukları 3 alt kümede toplamıştır. İlk grup çocuk işçi statüsünde çalışan çocuklar, ikinci grup çırak statüsünde çalışan çocuklar, üçüncü grup sokakta çalışan ve yaşayan çocuklardır. Bu toplantılardaki en önemli tespitlerden birisi, "ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda köklü dönüşümler gerçekleşmeden, çocuk emeğinden yararlanma olgusunun ortadan kaldırılamayacağı, zorlamaların, çocukları daha korumasız bir konuma iteceği, bunun için de çocuklara kısa vadede yarar sağlayacak önlemlere yönelinmesi gereği"nin vurgulanması olmuştur (Fişek, 2002).

Aynı dönemde, çocuk merkezli çalışmalar yapan sivil toplum kuruluşları biraraya gelerek 1. Türkiye Çocuk Hakları Koalisyonu'nu kurmuştur. Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin temel kriterleri olan, çocuğun yaşama, gelişme ve korunması hakkı, çocuğun öncelikli yararının gözetilmesi, çocuğun görüşünün alınması, çocuğa karşı her tür ayrımcılığın önlenmesi ilkelerini kabul eden bu kuruluşlar, Türkiye'nin ilk "Çocuk Hükümeti"ni oluşturmuştur. Türkiye Çocuk Hakları Koalisyonu 20 Mart 2001 tarihinde kabul edilen "Gönüllü Ortaklık Bildirisi" ve "Türkiye Çocuk Hakları Koalisyonu Yönergesi" doğrultusunda çalışmalarını sürdürmeye yönelmiştir.

Çocuk Hakları Sözleşmesine göre, çocuğun yüksek yararını tam olarak gözeterek girişimde bulunma yükümlülüğü altında bulunan devlet, aile ortamından yoksun çocuğu özel olarak korumak, bu tür durumlarda uygun alternatifler yaratmak, bu yükümlülüğün yerine getirilmesi doğrultusundaki çabalarda çocuğun kültürel kimliğine gerekli dik-

kati göstermek (Madde 20) ve her çocuğun fiziksel, zihinsel, ruhsal, ahlâkî ve sosyal gelişmesi açısından yeterli yaşam standardını yerine getirme olanağı sağlayacak koşulları yaratma sorumluluğuna sahiptir (Madde 27). Çocuk Hakları Sözleşmesi iç hukuka tam olarak yansıtılamamış olmakla birlikte, Anayasa'nın 41, 65, 58, 60 ve 61. Maddeleri genelde ailenin özelde de çocuğun korunmasını içeren hükümler taşımaktadır. Ayrıca, Türk Ceza Yasası, Türk Medeni Kanunu, Çocuk Mahkemeleri Kanunu, Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu, Belediyeler Kanunu ile Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu'nda çocuğun aile ve toplum içinde korunmasını, kollanmasını, yetiştirilmesini öngören bağlayıcı ve emredici hükümler vardır.

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesi, çocuğun rızası olmadıkça aile yanından ayrılmaması gerekliliğini ancak çocuğun yüksek yararı için, ona zarar veren bazı durumlarda çocuğun aile yanından alınabileceğini belirtir. Yeni Medeni Kanunda da velâyet ilişkileri açısından önemli olan bu husus Madde 339'da şöyle yer almaktadır: "Çocuk ana babanın rızası olmadan evi terk edemez ve yasal gerekçe olmadan aileden alınamaz." Medeni Kanun "her kim koruması kendine ait olan 12 yaşından küçük bir çocuğu kendi başına terk ederse 3 aydan 6 aya kadar ceza verilir" hükmünü içermektedir (Madde 473). 1997-2001 tarihleri arasında hazırlanan Türk Ceza Kanunu Tasarısında, çocuğunu terk eden ve sosyo-ekonomik yaşamın kurallarının içine iten aileye ilişkin cezalar düzenlenmiştir. Tasarının 336. Maddesi ailenin terki durumunu içermektedir. Bu maddeye göre, "ciddi görülen bir sebep olmadan kanuni velayetinden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmeyen anne baba 2 aydan az olmamak üzere cezalandırılır".

Türkiye'de Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin iç hukuka tam olarak yansıtılamadığını belirttik. Çocuk Hakları Sözleşme-

si, yaşam standardını yerine getirme olanağı sağlayacak koşulları yaratma sorumluluğunu devletlere vermiş bulunmakla birlikte, yukarıda sözü geçen ulusal düzenlemelerde daha çok ailenin sorumluluğunun öne çıkartıldığı ve toplumsal sorumluluğun neredeyse gözardı edildiği bir perspektif görülmektedir. Sokakta çalışan çocuklar konusunda mevcut ekonomik, sosyal ve siyasî tercihlerin yönelimi de sorunu derinleştirmektedir. Bu yönelim, önleyici ve koruyucu olmaktan uzaktır ve sorun ortaya çıktıktan sonra rehabilitasyonu esas alan bir yaklaşıma dayanmaktadır.

Bu araştırmada, "sokakta çalışan çocuk" kategorisinin "sokak çocuğu" kavramının etki alanı dışında bağımsız bir kavram olarak kullanıldığı başta belirtilmişti. Salt sokakları mekân olarak kullanmaları nedeniyle çok çeşitli çocuk gruplarını "sokak çocukları" üst başlığı altında toplamak çocukların *çalışan* kimliğinin önüne geçmekte, bu anlayış da sorununun boyutlarının belirlenmesi ve çözümleri açısından tıkanıklığa yol açmaktadır. Çocukların hukukî korunması bakımından da aynı tıkanıklık sözkonusudur. Sokakta çalışan çocukların yaptıklarını çocuk işçiliği kapsamında değerlendirmek mümkün olduğundan, çalışan çocuklara yönelik düzenlemeleri de gözden geçirmekte yarar vardır.

1982 Anayasası'nın 50. Maddesinde "kimse yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılamaz. Küçükler ve kadınlar ile bedenî ve ruhî yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar" hükmü yer alır. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, taraf devletlere, çocuğun, ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitimine zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlâksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunma hakkını kabul etmekle (Madde 32/1), bu maddenin uygulamaya konulmasını sağlamak için yasal, idarî, toplumsal ve eğit-

sel her türlü önlemi almakla yükümlü kılmaktadır (Madde 32/2). Bu amaçlar ve öteki uluslararası belgelerin ilgili hükümleri gözönünde tutularak taraf devletler özellikle şu önlemleri almakla yükümlü kılınmışlardır. İşe kabul için bir ya da birden çok asgarî yaş sınırı tespit edilmesi, çalışmanın saat olarak süresi ve koşullarına ilişkin uygun düzenlemelerin yapılması ve bu maddenin etkili biçimde uygulanmasını sağlamak için ceza veya başka uygun yaptırımların öngörülmesi.

Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, çocuğa uygulanabilecek kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, 18 yaşına kadar her insanı çocuk sayar. Avrupa Sosyal Şartı'nın 7/1. Maddesi, onaylanan devletlere, "çocukların, sağlık, ahlâk ve eğitimleri için zararı olmayacağı belirlenen hafif işlerde çalıştırılmaları durumu dışında en düşük çalışma yaşının en az 15 olmasını sağlama" yükümlülüğü getirmektedir. Avrupa Sosyal Şartı'ndan doğan yükümlülükler gereğince, çocukların işe alınma yaş sınırını oluşturan 15 yaş konusunda sözleşmeci devletlerin yasal düzenlemeler getirmesi beklenmektedir. Bir başka deyişle 15 yaşından küçüklerin çalışmasını yasaklayan iç hukuk düzenlemelerinin yokluğu ya da eksikliği, sözleşmeci devletlerin Şart'a uygun davranmadıkları biçiminde yorumlanmaktadır. Çocukların çalışmasına ilişkin istisnalar korunma ilkesine uygun nitelik taşımalıdır. Hükümet Komitesine göre, "hafif işler", tarımsal işleri, evde yapılan işleri ve hizmet sektöründeki tüm işleri kapsayacak biçimde yasal metinlerle belirlenmelidir (Demir, 1993: 49). Türkiye Avrupa Sosyal Şartını onaylamış ancak 7. Maddenin sözü edilen birinci fıkrasına çekince koymuştur. Şart, tehlikeli ve sağlığa zararlı işlerde çalışacak gençlerin işe alınmasında asgarî yaş sınırının daha da yükseltilmesini öngörmüştür (Madde 7/2). Bu hükmü yorumlayan Bağımsız Uzmanlar Komitesine göre, bu düzenlemeye konu

olan işler, gençlerin iş kazası tehlikesi ile karşılaşma olasılığı yüksek, aşırı yorgunluğa yol açabilecek, sağlık ve gelişmeleri üzerinde olumsuz etkiler doğurma olasılığı fazla nitelikteki işlerdir (Demir, 1993: 52). Şart'ta tehlikeli ve sağlığa zararlı işlerde çalışacak gençlerin işe alınmalarındaki asgarî yaş sınırının yükseltilmesi gereği üzerinde durulmakla birlikte bunun ne olacağına ilişkin bir bilgi sunulmamaktadır. Öte yandan tehlikeli ve zararlı işlerin belirlenmesinde sektör esas alınmamaktadır. Bağımsız Uzmanlar Komitesine göre, ticaret, ulaştırma, otelcilik ve lokantacılık sektörlerindeki işler de tehlikeli ve zararlı özellikler taşıyabilir, dolayısıyla işe alınma yaş sınırının yükseltilmesi bu sektörleri de kapsamalıdır (Demir, 1993: 52).

Türkiye tarafından da onaylanan, "Gemilerde 15 yaşından küçük çocukların çalıştırılamayacağına" ilişkin 58 sayılı ILO sözleşmesi ve "18 yaşından küçüklerin trimci ve ateşçi olarak gemilerde çalıştırılmamasını öngören" 15 sayılı ILO sözleşmesi gemilerde çalışma konusunda asgari bir yaş sınırı getirmektedir. ILO sözleşmeleri arasında Türkiye tarafından da 1997 yılında onaylanan 138 sayılı sözleşme, asgarî çalışma yaşı konusunda tekdüzen bir uygulamaya gidilmesinin adımını atmakta, istihdama kabulde asgarî yaş sınırını 15 olarak belirlemektedir. Bununla birlikte sözleşmeyi onaylayan üye devletlere, çocuk çalıştırılmasını ortadan kaldırmayı güvence altına alan ve asgarî çalışma yaşını çocukların bedensel ve ruhsal gelişmesini sağlayıcı şekilde yükseltmeyi amaçlayan bir ulusal politika izleme yükümlülüğü getirmektedir. Yine ILO'nun, istihdama kabulde asgarî yaş hakkında birçok özgül sektöre ilişkin tavsiye kararları vardır. Türkiye çocuk işçiliğinin kabul edilemez türlerini belirleyen 182 sayılı sözleşmeyi de onaylamıştır.

Avrupa Sosyal Şartı ve ILO sözleşmelerinde işe alınmada asgarî sınır olarak 15 yaş kabul edilmekle birlikte öngörülen

istisnalar bakımından esnek bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Türk Hukuk Sisteminde yaş alt sınırına ilişkin farklı tanım ve uygulamalara rastlamak mümkündür. Küçük çocukların çalıştırılmasını engellemeyi amaçlayan alt sınır, Umumi Hıfzısıhha Kanunu, İş Kanunu ve Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kanunu'nda farklılıklar göstermektedir. Umumi Hıfzısıhha Kanunu'na göre 12 yaşından küçük çocukların fabrika, imalathane gibi işyerlerinde ve maden işlerinde (173/1), 18 yaşından küçük çocukların ise bar, kabare, dans salonları, kahve, gazino ve hamamlarda çalıştırılması yasaktır. Bu yasa 12-16 yaşları arasındaki çocukların ruh ve beden sağlıklarına aykırı olduğu için çalıştırılamayacakları işlerin belirlenmesini İş Kanunu'na bırakmaktadır. İş Kanunu 16 yaşından küçük çocukların ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılamayacaklarını hükme bağlamıştır (madde 78). Hangi işlerin ağır ve tehlikeli işler olduğu ve 16-18 yaşları arasındaki çocukların hangi tür işlerde çalışabilecekleri, 1973 yılında çıkan Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü'nde belirlenmiştir. Tüzük 16 yaşından küçük çocukların ağır ve tehlikeli işlerde çalışamayacakları kuralına bazı istisnalar getirmiştir. Örneğin, meslek okullarını ve bakanlıkça yeterliliği kabul edilmiş kursları bitirip o işi meslek edinen 16 yaşından küçük çocukların tüzüğe ek cetvelde yer alan ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılması mümkündür. Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu da bu yasanın kapsamına giren işlerde 14 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını engellemektedir. Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu kapsamına girmeyen hallerde, İş Kanunu'nun 67. maddesine göre çocuklar 15 yaşından önce çalıştırılamazlar. 16.08.1997 tarih ve 4306 sayılı İlköğretim Kanunu'na göre ise en az çalışma yaşı 14'tür. Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu, "gazino, bar, kafeşantan vb. içki kullanılan yerlerde, banyo, hamam ve plajlarda, 21 yaşından küçük kadın ve erkeklerin" çalıştırılmasını (Madde 12/1, 2); İş Kanu-

nu "maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde 18 yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılmalarını" yasaklamıştır (Madde 68).

Avrupa Sosyal Şartının 7. Maddesinin 3. Paragrafı, "zorunlu eğitim yükümlülüğü" bulunan çocukların eğitimden tam olarak yararlanmalarını engelleyen işlerde çalıştırılmalarını yasaklamayı amaçlamaktadır. Benzer bir düzenleme ILO'nun 60 sayılı sözleşmesinde yer almış ve 138 sayılı sözleşmede de yeniden ele alınmıştır. Sözleşmeci devletler, uygulamada zorunlu eğitim ile bir mesleksel etkinliğin tümüyle birbirine karışmasını önlemek için önlemler almamışlarsa, salt okula devamlılığın sağlanması Şart'ın gereklerine yerine getirmek anlamına gelmeyecektir (Demir, 1993: 53). Ayrıca sözleşmeci devletler, zorunlu eğitim süresi dışında kalan sürelerde çocukların ancak ulusal mevzuatın öngördüğü hafif işlerde çalışmasını sağlayacak özel önlemler almak durumundadırlar. Üçüncü olarak, zorunlu eğitim yükümlülüğü bulunan gençlerin ücretli çalışmasında günlük, haftalık iş süreleri uygun bir biçimde sınırlandırılmalıdır (Demir, 1993: 54). Bağımsız Uzmanlar Komitesine göre, yaz tatilinde 14-15 yaşlarındaki çocukların günde 7, haftada 35 saate kadar, sanayi dışındaki hafif işlerde çalışmaları olanaklıdır (Demir, 1993: 53).

Türkiye'de zorunlu eğitimin süresinin 8 yıla çıkartılması ile, çocukların asgarî çalışma yaşlarının 14'e çekileceği varsayılmaktadır. İş Kanunu'nun 67/3. Maddesi, okula gidenlerin iş saatlerinin, okul saatlerine engel olmayacak biçimde düzenlenmesini ve ders saatlerinin iş sürelerinden sayılmalarını öngörmektedir. Avrupa Sosyal Şartının 7. Maddesi'nin 4. Paragrafı ile, 16 yaşından küçüklerin gelişim gereklerinin, özellikle mesleksel eğitim gereksinimlerinin karşılanması için iş sürelerinin kısaltılması amaçlanmaktadır.

Türkiye'de çocukların çalışma sürelerine ilişkin düzenlemeler, İş Kanunu ve Çıraklık ve Meslek Eğitim Kanunu'nda belirlenmiştir. İş Kanunu'nun 67/3. Maddesi çalışan çocuklardan okula gidenlerin iş saatlerinin okul saatlerine engel olmayacak şekilde düzenlenmesini ve ders saatlerinin 7.5 saatlik çalışma süresine dahil sayılacağını belirler. Ancak zorunlu ya da mesleksel eğitim görmeyen 16 yaşından küçük çocuklar için iş süresi bakımından herhangi bir sınırlandırma -hafif işlerde çalıştırılsalar bile- öngörülmüş değildir. Oysa Avrupa Sosyal Şartı'nda böyle bir sınırlandırma, mesleksel eğitim için olduğu kadar 16 yaşından küçüklerin gelişimi bakımından da gerekli görülmüştür. Türkiye'de 12-14 yaş arası çalışan çocukların fiilen çalıştıkları haftalık iş süresi de Şart'la uyumsuzdur. Okula gitmeyenler için bir çalışma saati sınırlaması (69. Maddedeki "gece çalıştırılamayacaklarına" dair hükmün dışında) yoktur.

Ücrete ilişkin olarak, Avrupa Sosyal Şartı 7/5. Maddesinde genç çalışanların ve çırakların adil bir ücret ve diğer uygun ödeneklerden yararlanma hakkını tanıma yükümlülüğü getirir. Bağımsız Uzmanlar Komitesi, uygulamada yetişkin işçinin asgarî ücretine kıyasla 18 yaşındaki bir işçiye % 47.5 ve 15 yaşındaki bir işçiye % 65 oranında indirim yapılmasını aşırı bularak, Şart'ın gerekleriyle bağdaşmadığı sonucuna varmıştır. Bağımsız Uzmanlar Komitesi'ne göre, çıraklık süresinin belirli bir süreyi örneğin 4 yılı aşması durumunda çırakların adil bir ödenekten yararlanmaları güçleşmektedir (Demir, 1993: 57). Türkiye'de, anayasanın 55/2. maddesi çalışanların işe uygun adil ücret ve uygun yardım almaları için gerekli önlemlerin alınmasından söz etmekte; Asgari Ücret Yönetmeliği'nin 2. Maddesinde "asgarî ücretin belirlenmesinde, 5/1 madde hükmü saklı kalmak üzere yaş ve cinsiyet farkı gözetilmez" denmekte, sözkonusu 5/1 maddede ise "ücretin işçilerin 16 yaşını doldurmuş olup olma-

dığına göre ayrı ayrı saptanacağı" belirtilmektedir. Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kanunu'nun 25. Maddesi, mesleki eğitim öğrencisi, aday çırak ve çıraklara yaşına uygun asgari ücretin % 30'undan aşağı ücret ödeyemeyeceğini hüküm altına almaktadır. Bu yönüyle mevzuat ve uygulamanın Avrupa Sosyal Şartı ile uyumlu olduğu söylenebilir. Ancak çalışan çocuklarla ilgili asgarî ücret uygulaması eşit işe eşit ücret ilkesine aykırıdır. Üretim kapasitesine göre değil de yaş ve cinsiyet ayrımına göre belirlenen bu ücret sistemi anayasaya da aykırıdır (Engin, 2000: 51).

Avrupa Sosyal Şartı'nın 7/7. Maddesi "18 yaşın altındaki çalışan kişilere yılda en az üç haftalık ücretli izin hakkı" tanıma yükümlülüğü getirmektedir. Türkiye bu bölüme de çekince koymuştur. 18 ve daha küçük yaştaki işçilere verilecek yıllık ücretli iznin 18 günden az olamayacağını öngören İş Kanunu'nun (Madde 49/3), Şart'la uyum içinde olduğu söylenebilir. İş Kanunu içine girmeyen işlerde ise, aynı sonuca varma olanağı yoktur (Demir, 1993: 59).

Avrupa Sosyal Şartı 7/8. Maddesi, onaylayan devletlere, 18 yaşın altındaki kişilerin ulusal yasalar ve düzenlemelerle belirlenen işler dışında, gece çalıştırılmalarını yasaklamayı öngörmektedir. ILO'nun 6, 79 ve 90 sayılı sözleşmeleri ile 14 ve 80 sayılı tavsiye kararları doğrudan, 20, 76, 83, 93 ve 109 sayılı sözleşmeler ile 70 ve 153 sayılı tavsiye kararları ise dolaylı olarak, çocukların gece çalıştırılmalarını sınırlandırmaya çalışmaktadır. Türkiye henüz bu sözleşmeleri onaylamamıştır. İş Kanunu'nun 69/1. Maddesi "sanayie ait işlerde" 18 yaşını doldurmamış erkek çocuklar (ve her yaştaki kadınların) gece çalıştırılmasını yasaklamıştır. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 174. Maddesi'ne göre ise, sanayi dışındaki işlerde, İş Kanunu'nun kapsamına girsin ya da girmesin 16 yaşından küçüklerin gece çalıştırılmaları yasaklanmıştır.

Avrupa Sosyal Şartı'nın 7/9. Maddesi ulusal yasa ve düzen-

lemelerle belirlenen işlerde çalışan 18 yaşın altındaki kişilere sürekli sağlık kontrolü sağlama yükümlülüğü getirmektedir. ILO'nun 15, 16, 77, 78 ve 124 sayılı sözleşmeleri ile 70 ve 79 sayılı tavsiye kararları çalışan çocukların sağlık yoklamasından geçirilmesini istemektedir. 4 sayılı tavsiye kararı bazı kurşun işlerinde, 13 sayılı sözleşme sınai boya işlerinde, 115 sayılı sözleşme 16 yaşından küçüklerin radyasyon işlerinde, 127 sayılı sözleşme ağır yük işlerinde, 136 sayılı sözleşme benzenle çalışılan işlerde çocuk işçilerin çalıştırılmasını yasaklamayı öngörmektedir. İş Kanunu, 18 yaşından küçük çocukların herhangi bir işe alınmadan önce doktor muayenesinden geçmesini zorunlu kılmıştır. 18 yaşını doldurıncaya kadar an az altı ayda bir bu muayene tekrarlanarak çocuğun işe devamında bir sakınca olup olmadığı saptanmaktadır (Madde 80).

Avrupa Sosyal Şartı'nın 7/10. Maddesi, çocukların ve genç işçilerin, çalışmalarına doğrudan ya da dolaylı olarak bağlı fiziksel ve ahlâksal tehlikelere karşı özel bir biçimde korunmasını amaçlar. Bağımsız Uzmanlar Komitesi'ne göre, zorunlu öğretime başlama yaşı ile ergenlik yaşı arasındaki çocuk ve genç işçilerin fiziksel ve ruhsal sağlığını özel bir biçimde korumaya yönelmiş önlemler, aile çevresi, okul ve toplumda olduğu kadar, işyeriyle de ilgili olmalıdır. Uyuşturucu kullanımı, alkol düşkünlüğü ve genç suçluluğu ile ilgili olarak da önlemler alınması gerektiği üzerinde durulmaktadır (Demir, 1993: 61). Anayasanın 58/2. Maddesi'nin "Devlet gençleri alkol düşkünlüğünden, uyuşturucu maddelerden, suçluluk, kumar vb. kötü alışkanlıklardan ve cehaletten korumak için gerekli tedbirleri alır" hükmüne rağmen, Şart'ın bu paragrafı Türkiye tarafından onaylanmamıştır.

Aktarılan yasal çerçeveyle ilgili şunu belirlemek gerekir ki, çocukların korunması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesiyle ilgili uluslararası sözleşmeler ve yasal mevzuat çocukla-

rın çalıştırılacağı ön kabulüne dayanmakta, çocuk emeğinin ucuz işgücü olarak kullanımını varsayarak ona yasal çerçeve oluşturmaktadır. Üstelik yasal düzenlemeler tamamen çalışma ilişkileri içerisinde yer alan çocuk üzerinden tasarlanmaktadır; sözgelimi sokakta çalışan çocuklara dönük herhangi bir düzenleme ve kurumsallaşma sözkonusu bile değildir.

Türkiye'de yürütülen çalışmalar

Bu bölümde, Türkiye'deki çocuk işçiliğiyle ilgili kurum ve kuruluşlar ile bunlar tarafından yürütülen çalışmalar ele alınmıştır.

ILO-IPEC kapsamında yürütülen çalışmalar

ILO, çocuk işçiliği konusunu 1992-1993 yıllarından itibaren dünya ölçeğinde gözetilmesi gereken bir konu olarak belirlemiş ve "Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Uluslararası Programı"nı (International Programme of on the Elimination of Child Labour-IPEC) başlatmıştır. Türkiye, 1992 yılında Brezilya, Hindistan, Endonezya, Kenya, Tayland ile birlikte bu programın ilk başlatıldığı ülkelerden olmuştur. Programa katılan ülkelerde çalışan çocukların korunması amacıyla gerçekleştirilen ulusal düzeydeki çalışmalar kamu, gönüllü kuruluşlar ve ilgili diğer gruplar (işçi sendikaları, iş müfettişleri, işveren örgütleri, eğiticiler, basın, aileler, çocuklar ve diğerleri) tarafından yürütülmektedir. ILO/IPEC'in uzun vadeli hedefi, çocuk işçiliğine son verilmesi, kısa ve orta vadeli hedefi ise çocukların korunması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesidir. Öncelik, "en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği" olarak belirlemiştir (ILO, 2002).

IPEC Program Belgesi'nde programdan yararlanması hedeflenen kitleler şunlardır:

• Örgütlü ve marjinal sanayi üretim sektörlerinde (fabrikalar, sanayi kuruluşları, el sanatları vb.) çalışan çocuklar,

• Tarımda örgütlü marjinal sektörde çalışan çocuklar,

• Lokanta, çöp toplama gibi ticaret ve hizmet sektörlerinde çalışan çocuklar.

Yine Program Belgesine göre bu kategoriler arasında özellikle şunlara öncelik verileceği belirtilmektedir:

• Fabrikalarda, küçük işletmelerde veya tarımda tehlikeli koşullarda çalışan çocuklar,

• Tarım, endüstri veya hizmet sektörlerinde zorla çalıştırılan çocuklar,

• Aile desteği olmadan sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar.

Türkiye'de Eylül 1996'da imzalanan anlaşmayla 2001 yılı sonuna kadar uzatılan IPEC programı 1992 yılından bu yana ikişer yıllık dönemler halinde sürdürülmektedir. 1992-1993 yıllarındaki birinci faaliyet döneminde IPEC stratejisi, çocuk işçiliği sorununun nedenleriyle birlikte incelenerek derinlemesine anlaşılması, politika oluşturanların duyarlılığının artırılması, öncelikli alanların belirlenerek küçük ölçekli ve esnek eylem programlarının oluşturulması ve konunun sosyo-ekonomik politika, program ve bütçeler içinde yer almasının sağlanması olmuştur. 1994-1995 döneminde, artan duyarlılık ve edinilen tecrübeye dayanarak önceki dönemde gerçekleştirilen eylem programları geliştirilmiştir. 1996-1997 döneminde, DİE'nin çocuk işçiliği araştırması ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı iş müfettişlerinin 7 bölgede yürüttüğü en yüksek riske sahip sektörler araştırmasına dayandırılan çocuk işçiliğiyle mücadele stratejileri üzerinde çalışılmıştır. 1998-1999 döneminde çocuk işçiliği sorununun çok nedenli doğasına öncelikli önem verilmiş; çalışan çocukların fiziksel güvenliği, eğitsel, psiko-sosyal, bilişsel ve kültürel ihtiyaçları ve bunları etkileme

durumunda bulunan gruplar (aileler, işverenler, öğretmenler, iş müfettişleri, polis, yerel otoriteler, hükümette politika oluşturanlar ve sivil toplum kuruluşları) hedeflenmiştir. 2000-2001 döneminde ise Türkiye'nin 8. Beş Yıllık Kalkınma Programı'nın ilgili maddeleriyle uyumlu olarak Türkiye'de çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik ulusal bir strateji geliştirilmesine ön ayak olacak model projeler geliştirilmesi hedeflenmiştir.

1992'den beri IPEC programı çerçevesinde yapılan işler arasında, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bünyesinde bir bir "Çalışan Çocuklar Bölümü"nün kurulması vardır. Bu Bölüm, çocuk işçiliğiyle ilgili programların koordinasyonu, yeni program fikirleri geliştirme, çocuk işçiliği konusunda seçilmiş bir grup müfettişin eğitimi ve mevzuatın iyileştirilmesinden sorumludur.

ILO Türkiye Temsilciliği, Marmara Deprem Bölgesinde Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi ve Çalışan Çocukların Rehabilitasyonu Projesi çerçevesinde geliştirdiği iki proje aracılığıyla bölgede çalışan veya çalışma hayatına atılma riski taşıyan 6-14 yaş grubu çocuklara hizmet götürmeye başlamıştır. Bu çerçevede üç adet "Çalışan Çocuklar Merkezi" oluşturulmuştur. Bu arada Milli Eğitim Bakanlığı'nın, 15 yaşın altındaki çocukların yerinin çalışma hayatı değil okul olması gereğinden hareketle çocuk işçiliğinin önlenmesi konusunu plan ve programlarına dahil etmesi sağlanmıştır. DİE tarafından çocuk işçiliği konusundaki önemli istatistikleri toplamak amacıyla ulusal hane halkı araştırması yapılmış 6-14 yaş grubu çocuklar 1994 ve 1999 yıllarında gerçekleştirilen çocuk işgücü anketleriyle incelenmiştir.

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu da (Türk-İş) 1993 yılından bu yana ILO/IPEC çerçevesinde Eylem Programları yürütmektedir. Bünyesinde bir Çocuk İşçiliği Birimi kuran Türk-İş İstanbul'da deri sektöründeki küçük öl-

çekli işletmelerde duyarlılık artırma çalışmaları yapmış ve 1997 yılında bölgesel ve ulusal düzeyde altı farklı bölgede Çocuk İşçiliğine Karşı Eylem Komiteleri oluşturmuştur. IPEC ve UNICEF'in birleştirilen kaynaklarından da yararlanarak, Çocuk İşçiliğine Karşı Çok Yönlü Eylem Programı ile oluşturulan Bölge ve İl Eylem Komiteleri (Ankara, İstanbul, Bursa, Adana, İzmir) ve bunlara bağlı sendika üyeleri harekete geçirilerek ülkenin beş ayrı bölgesinde yaşları 9-15 arasında değişen 250 çocuk ve 125 aileye yaygın eğitim verilmiştir. Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu da (DİSK), çocuk işçiliğine karşı mücadelede benzer eylem programları başlatmışlardır. Üç işçi konfederasyonu çocuk işçiliğine karşı ortak hareket etmeye başlamış, 23 Nisan 2000'de çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini kapsayan 182 nolu sözleşmenin onaylanması ve uygulanması için Ulusal Yürüyüş düzenlemişlerdir. Milli Eğitim Bakanlığı ve üç işçi konfederasyonu arasında 6-14 yaş grubu çocukların çalışma yaşamından uzaklaştırılarak Yatılı Bölge Okulları (YBO) ve Pansiyonlu İlköğretim Okulları'na (PİO) yerleştirilmeleri konusunda bir işbirliği protokolü oluşturulması için anlaşmaya varılmıştır. Programın hedef grubu, sokakta çalışan, okula devam etmek isteyen ve aileleriyle ilişkilerini sürdüren çocuklar ve onların aileleridir. Proje sonunda, ilgili kurumların çocuk işçiliğiyle mücadele kapasitelerinin artırılması, seçilmiş YİBO ve PİO'larda toplam 125 öğretmenin eğitilmesi, seçilmiş illerde (Adana, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Gaziantep) en tehlikeli koşullarda sokakta çalışan 15 yaşın altında 1600 çocuğun belirlenerek çalışma yaşamından uzaklaştırılması ve ilköğretim sistemine yerleştirilmesi, aynı zamanda 1600 ailenin duyarlılığının artırılarak sosyal hizmetlerden yararlandırılmaları hedeflenmektedir.

ILO'nun Kendi İşini Kur (KİK) Programı yoluyla Çalışan Çocukların Ailelerinin Gelir Getirici Etkinlikler Katılımını Sağlayarak Çocuk İşçiliğinin Sonlandırılması Projesi'ni, Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) ve Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu (TESK) ortaklaşa yürütmektedirler.

Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, çalışan çocuklara yönelik olarak, çalışan çocukların çalıştıkları ortamların geliştirilmesi ve onlara sağlık hizmeti götürmeye dönük bir çalışma modeli geliştirmiştir. "Fişek Modeli" olarak adlandırılan bu çalışma, 4 ildeki (Ankara, İstanbul, İzmir, Denizli) 5 uygulama merkezinde yürütülmektedir. Bu yaklaşım, çalışan çocuk sorununun, ülkenin ekonomik ve sosyal politikalarından ve koşullarından soyutlanamayacağını, bu konudaki dönüşümlerin bugünden yarına gerçekleştirilemeyeceğini saptarken, halihazırda çalışan çocukların ivedilikle müdahale gereksiniminde olmalarından hareket etmektedir (www.fisek.org.tr, 2002).

Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin işbirliğiyle gerçekleştirilen "Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi" Projesi ile Ankara Sıhhiye Çok Katlı Otoparkı içinde donanımlı bir çalışan çocuklar merkezi kurulmuş, sokakta çalışan çocukları okula yönlendirme, sağlık ve sosyal hizmetlerin sunumu, psiko-sosyal destek ve eğitsel destek hizmetleri sunulmuştur.

Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, Diyarbakır Valiliği, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile ortaklaşa yürütülen Diyarbakır Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi Projesi, IPEC'in mali katkısı asgari düzeyde olmak üzere, Ankara'daki sokak çocuklarıyla ilgili yürütülen programın tekrarı niteliğindedir. Projenin amacı, sağlık, beslenme, eğitim ve psiko-sosyal destek sağlayarak çalışan çocukların yaşam kalitesini iyileştirmektir. Program sistematik ve planlı doğrudan

eylemle, çok küçük yaşlarda oldukça tehlikeli işlerde çalıştırılan 1250 çocuğu ve ailelerini hedef almaktadır.

Ankara'nın çeşitli üniversitelerinde kurulan çocuk işçiliği birimleri yardımıyla öğrencilerin duyarlılığını artırma çalışmaları yapılmaktadır. Bu birimlerden gönüllü öğrenciler çalışan çocuk merkezlerindeki çocuklara eğitim ve sosyal destek sağlamaktadır. Ayrıca, ILO ve UNICEF ile birlikte Emniyet Genel Müdürlüğü Küçükleri Koruma Şubesi'nin sokakta yaşayan ve çalışan çocuklara daha iyi hizmet sunumunu amaçlayan bir eğitim projesi gerçekleştirilmiştir.

IPEC'in Türkiye'de uzun dönemli hedefi, her ikisi de onaylanan 138 ve 182 sayılı sözleşmelerin eksiksiz olarak yaşama geçirilmesine katkıda bulunmak, böylece 15 yaşından küçük çocukların en kötü sayılan işlerde çalıştırılmalarını önlemektir.

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK)

2828 sayılı SHÇEK Kanunu'nun "Korunmaya Muhtaç Çocuk" tanımı, anne veya babası tarafından ihmal edilip, fuhuş, dilencilik, alkollü içkileri veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi sosyal tehlikelere ve kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan ve başıboşluğa sürüklenen çocukları kapsar. SHÇEK korunmaya muhtaç çocuk ve gençlere hizmet götürme sorumluluğuna sahip tek kamu örgütüdür. Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar da kurumun etkinlik alanı içinde bir sosyal hizmet alanı olarak değerlendirilmektedir.

30.10.2001 tarih ve 24539 sayılı Çocuk ve Gençlik Merkezleri Yönetmeliği'nin çıkışına kadar, sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklara yönelik hizmetlerin yasal dayanağı, 1997 yılında çıkan 572 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname

ile 2828 sayılı SHÇEK Kanunu'na eklenen "Çocuk ve Gençlik Merkezleri" tanımlamasıydı. Bu merkezler eşler arası anlaşmazlık, ihmal, hastalık, kötü alışkanlık, yoksulluk, terk vb. nedenlerle sokağa düşerek sosyal tehlikeyle karşı karşıya kalan veya sokakta çalışan çocuk ve gençlerin geçici süreyle rehabilitasyonlarını ve topluma yeniden kazandırılmalarını sağlamak amacıyla kurulan yatılı ve gündüzlü sosyal hizmet kuruluşlarıdır. Yönetmelik, merkezlere, bu çocuk ve gençleri bedensel, ruhsal ve duygusal gelişimleri açısından tehlike yaratabilecek risklerden korumak, temel gereksinimlerini gidermelerine yardımcı olmak, gerektiğinde geçici olarak barınmaları için gerekli hizmetleri sunmak veya sunulmasını sağlamak, belirli bir süreç sonunda kendi kendilerine yeterli hale gelmelerini sağlayıcı her türlü sosyal hizmet müdahaleleri ile rehabilite edici mesleki çalışmaları gerçekleştirmek, aile ve topluma yönelik çalışmaları yapmak görevini vermektedir. 2000 yılı Ekim ayı itibariyle 22 Çocuk ve Gençlik Merkezi faal bulunmaktaydı. Bu merkezlerin 5'i İstanbul'da, 3'ü Ankara'da, 2'si İzmir'de, 2'si Antalya'da, birer tanesi de şu kentlerdedir: Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, İçel, Adana, Çorum, Bursa, Van/Çaldıran, Gölcük, Adapazarı. Göç alan illerde kurulduğu görülen merkezler zaman zaman diğer kamu kuruluşları, belediyeler ve sivil toplum örgütleriyle işbirliği içinde çalışmaktadır. Örneğin İzmir, İstanbul Kadıköy Yeldeğirmeni, Antalya, Bursa merkezleri belediyelerle, Van/Çaldıran'daki merkez ise Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği ve Çaldıran Kaymakamlığı'yla yapılan protokollere dayalı olarak hizmet vermektedir.

1999 yılı verilerine göre 11 Çocuk ve Gençlik Merkezi aracılığıyla 3414 çocuğa hizmet verilmiş, 317 çocuk sosyal yardımla, 419 çocuk aile görüşmeleri sonucu ailelerinin yanına döndürülmüş, 231 çocuk okula başlatılmış, 522 çocuğun okul devamlılığı sağlanmış, 7 çocuk korunma altı-

na alınarak çocuk yuvası ve yetiştirme yurtlarına yerleştirilmiş, madde bağımlısı 18 çocuk tedavi amacıyla sağlık kuruluşlarına havale edilmiş, 161 çocuk ve genç sokak ortamından uzaklaştırılarak korumalı bir işe yerleştirilmişti. 2000 yılında Ağustos itibariyle hizmetten yararlanan çocuk sayısı 7416 idi. Bu çocuklardan okula başlatılanların sayısı 444, okula devam eden 581, aile yanına dönen 550, işe yerleştirilen 200, sosyal yardım alan 457, korunma altına alınan 33, madde bağımlılığı tedavisi alan ise 56'dır (SHÇEK, 2001).

SHÇEK, birçok kurumla işbirliğine dayalı projeler geliştirmektedir. 1999'da Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Vakfı ile 1999'da imzalanan işbirliği protokolü ile sokakta yaşayan/çalışan 12-18 yaş grubu çocukların çıraklık ve yaygın eğitim kapsamında uygun işlere yerleştirilerek bir mesleğe yönlendirilmeleri amaçlanmaktadır. DİE ve UNICEF ile işbirliği yaparak İstanbul, İzmir, Diyarbakır, Şanlıurfa, Adana ve İçel'de bu çocuklarla ilgili "Katılımcı Eylem Araştırması" gerçekleştirmiştir. ILO ve Çalışma Bakanlığı ile birlikte Yalova, Gölcük, Adapazarı'nda "Marmara Deprem Bölgesi'nde Çalışan Çocukların Rehabilitasyonu ve Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Projesi"ni sürdürmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü ile 1994'te imzalanan işbirliği protokolü doğrultusunda, 6 ilde Küçükleri Koruma Şube Müdürlükleri'nde sosyal hizmet uzmanı görevlendirilmesi ve hedef gruplarındaki çocuklara hizmet götürmek amacıyla "Çocuk Konuk Evi" açılması öngörülmüştür.

Sokakta çalıştırılan çocukların ailelerine dönük sosyal hizmet çalışmaları ve sosyal desteklere rağmen ailelerin çocukları sokakta çalıştırmayı devam ettirmesi halinde, Türk Ceza Kanunu'nun 477-478 ve 526. maddeleri uyarınca velâyeti kötüye kullanmaları nedeniyle suç duyurusunda bulunulmaktadır.

Yerel yönetimler

Yürürlükte olan 14.4.1930 tarihli 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'nda sosyal hizmetlere ilişkin birtakım düzenlemeler vardır (Madde 17, 18, 34, 57, 69), ancak yetersizdir. Son dönemde bazı yerel yönetimler gerek projeler bazında uluslararası örgütlerin desteğiyle gerekse kamu kurumlarıyla protokol yaparak sokakta çalışan/yaşayan çocuklara dönük çalışmalara destek vermektedirler.

Sokak çocuklarına ilişkin ilk yerel yönetim çalışması, Ankara Büyükşehir Belediyesi ile ILO/IPEC arasında 4.12.1992 tarihinde imzalanan protokolle başlatılan, Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Pilot Projesidir. Proje 18.3.1997 yılına kadar protokol yenilenerek devam etmiş, o tarihten itibaren ILO desteği olmaksızın Ankara Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı, Aile ve Çocuk Hizmetleri Şube Müdürlüğüne bağlı bir birim olarak hizmet vermektedir. Projenin amacı, Ankara sokaklarında çalışan çocukların eliminasyonu, bu doğrultuda sokakta çalışan çocuklar için tekrarlanabilir ve harcama yapılabilir programlar hazırlanmasında ve uygulanmasında Ankara Büyükşehir Belediyesi'ni güçlendirmek, meslekî eğitim temin ederek çocukları temel eğitim sistemine yöneltmek, Ankara'da sokakta çalışan çocukların koşullarını iyileştirmektir. 1993 yılında sokakta çalışan çocuklar için Sıhhiye Otoparkının içinde "Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi" açılmıştır. Hizmetler merkezî düzeyde üç dereceli olarak şöyle sınıflandırılabilir: Temel hizmetler; ilk yardım/sağlık, beslenme, oyun, sosyal faaliyet, spor; psiko-sosyal destek, eğitim. İkinci derece hizmetler; Meslek edindirme, kalıcı işe yerleştirme, eğitime yönlendirme, okul destek programları, aile ziyaretleri, meslekî yönlendirme, sokağın tehlikeleri konusunda çocukların uyarılması,

çıraklık programına yönlendirme. Üçüncü derece hizmetler: Çocuk işçiliği ile ilgili kamuoyu oluşturulması, ilgili kişi ve kuruluşların eğitimi ve koordinasyonu, çocukların iş hayatından çekilmesiyle ilgili proje ve politikaların üretilmesi, çocukların okula yönlendirilmeleri (Özyanık, 1998: 116-119). Saha çalışmalarında ise sosyal hizmet uzmanları çocukların yoğun olarak çalıştığı parklar, hastane, cami önleri, trafiğin yoğun olduğu kavşaklar, şehir merkezlerinde yayalara ayrılmış belli başlı cadde ve sokaklar, gar, terminal ve pazar alanlarında bu çocuklarla ilk bağlantıları kurduktan sonra çalıştıkları yerlerde sürekli ziyaret ederek onlarla güven ilişkisi geliştirilmekte, çocuğun çevresindeki işveren, esnaf, zabıta memuru vb. diğer kişilerle de ilişki sürdürülmektedir (İlik, Türkmen 1994a: 19).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996 yılında "Sokak Çocuklarının Korunması ve Topluma Kazandırılması" projesini başlatmıştır. Projenin kısa dönemli hedefleri; sokak çocuklarının yoğun olduğu bölgelerde (Taksim-Tarlabaşı ve Kadıköy-Bostancı) hizmet istasyonları oluşturarak sağlık, beslenme, temizlik, bakım, psiko-sosyal destek ve eğitim hizmetleri vermektir. Uzun dönemli hedef ise sokak çocuklarının barınma ihtiyaçları da dahil olmak üzere tüm rehabilitasyon servislerinin yer alacağı bir "Sokak Çocukları Köyü" inşa edilmesidir. Planlanan hizmetlerin öncelikle sokak çocuklarının yoğun olarak bulunduğu, başlatılması ve bu bölgelerde hizmet istasyonlarının kurulması hedeflenmiştir.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 1998 yılında Sokak Çocukları Projesi kapsamında sokakta çalışan/yaşayan çocuklara hizmet vermek üzere "Güvenevi" ve "İlkadım Evi" açılmıştır. Sokağa yeni gelmiş, uçucu ve uyuşturucu madde alışkanlığı kazanmamış veya bu alışkanlığından arınmak için bir çaba içinde olan 16 yaş altındaki erkek çocuk-

lar Güvenevi'ne yöneltilmektedir. Burada beslenme, temizlik, giyim ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması, çocukların ailesiyle diyalog kurularak mümkünse çocuğun aileye teslim edilmesi, mümkün değilse çocuğun sınırlı bir süre (3 ay) Güvenevi'nde barınması, bu süre içinde çocuğun eğitime ve çalışma yaşamına yönlendirilmesi amaçlanmaktadır. İlkadım Evi'nde ise, aile bütçesine katkıda bulunmak için sokakta çalışan 18 yaşın altındaki çocukların, sokağın tehlikelerinden korunması, beslenme, sağlık, eğitim, giyim ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmaktadır. Sosyal hizmet uzmanları, her iki merkezin ilgi alanı içine giren çocuklarla sokaklarda iletişim kurmakta, uçucu maddelerden kaynaklanan yanmalar, zehirlenmeler, sokakta karşılaştıkları şiddet sonucu yaralanmalar durumunda hastane bakımlarını sağlamakta, kullandıkları maddelerle ilgili bilgi vermekte ve tedavi için ikna etmektedirler. Polis, zabıta ve gönüllülerin de eğitimini kapsayan eğitim etkinliklerinin yanısıra Gaziantep halkının katılımını sağlamak amacıyla dernek kurmaya girişilerek projenin uzun vadeli olarak kalıcılaşmasına çalışılmıştır.

Sivil toplum örgütleri

Türkiye'de bu konuda çalışan 21 dernek vardır (Polat, 2002: 58). En etkin çalışmaları yürütenler, Türkiye Sokak Çocukları Vakfı ve Umut Çocukları Derneği'dir. 1996 yılında kurulan Türkiye Sokak Çocukları Vakfı'nın amacı, "terk ve ihmal edilmeleri ya da başka sebeplerle sokağa düşen kötü alışkanlıklara veya suçluluğa itilme, davranış bozuklukları tehlikesine maruz kalan çocukları, koruma, barındırma, eğitme, sağlık, tedavi, rehabilite iş ve üretime katılımını sağlayarak topluma yeniden kazandırmaktır".

Vakfın "Sokak Çalışması", sosyal hizmet uzmanları ve gö-

nüllülerden oluşan bir ekip tarafından yürütülmektedir. Bu ekip üzerinde vakfın adı ve telefon numarası yazılı bir minibüsle belirli günlerde, belirlenen pilot bölgelere (Kadıköy, Üsküdar, Haydarpaşa, Bostancı, Taksim, Bakırköy ve Eminönü) düzenli olarak gitmektedir. Bazı günlerde diğer semtlerde de gözlemler yapılmaktadır. Sokak çalışmalarında çocukların kendi kararlarını verecek muhakeme yeteneklerini kazanmalarına yardımcı olunmaya çalışılmakta, genel toplum yaşamıyla ilgili bilgiler verilmekte, gerekli durumlarda müdahale ve yönlendirme yapılmaktadır. Çocukların giyecek, yiyecek, battaniye, temizlik gibi ihtiyaçları belirlenmekte ve bir sonraki ziyarette giderilmektedir. Fiziksel olarak hırpalanmış ya da hastalanmış çocuklar tedavi ettirilmektedir. Uçucu madde bağımlısı çocuklar kabul ettikleri takdirde tedavi altına alınmaktadır.

Vakıf, kurulduğu yıl, sokak çalışmasında ilişki kurulan ve buraya gelme fikrini benimseyen 8-16 yaşları arasındaki çocukların alındığı "İlkadım Evi"ni açmıştır. İlkadım evine gelen çocuklar sağlık taramasından geçirildikten sonra ihtiyacı olanlar sağlık kurumlarında tedavi ettirilmektedir. Çocuklara psiko-sosyal destek, eğitim ve sosyo kültürel etkinlikler sunulmaktadır. İstekli çocuklardan seçilenlerin alındığı "Uyum Merkezi"nde ise mümkün olduğunca ev ortamı oluşturulmaya çalışılmakta, çocukların temel ihtiyaçları karşılanırken psiko-sosyal gelişimleri izlenmekte, isteyen çocukların öğrenimlerine devam etmeleri sağlanmakta, çeşitli nedenlerle okula gidemeyenler dışarıdan okul bitirmelere hazırlanmakta, aynı zamanda yaş ve ilgilerine uygun bir mesleğe yönlendirilmekte, çeşitli sosyal faaliyetlerle desteklenmektedirler. İstanbul-Taksim'de faaliyetini sürdüren "Çocuk Lokali", haftanın altı günü eğitim ağırlıklı hizmet vermenin yanısıra çocukların beslenme, banyo ve giysi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Dünyada

ve Türkiye'de sokak çocuklarının yaşamlarını aktaran, vakıf çalışmalarına katılan çocukların resimlerini, yazılarını yayımlayan aylık *Adım Gazetesi*, vakfa gelir de sağlamaktadır. Sokak Çocukları Vakfı evlerin ve lokalin sayısını artırmayı, evlere geçişi sağlayacak bir çocuk köyü kurmayı, evlere alınmayan çocuklara eğitim vererek iş-meslek sahibi olabilmelerini sağlayacak çeşitli kursların düzenlenebildiği, bünyesinde kütüphane ve lokalin bulunduğu bir merkez açmayı planlamaktadır.

1996 yılında kurulan Umut Çocukları Derneği'nin amacı; "Aile ortamından kopmuş, sokaklarda yaşayan, sorunlu, maddi ve manevi yardıma gereksinimi olan, kötü koşullarda bulunan, evinden kaçmış, madde (tiner, bali, esrar, eroin, alkol vb.) bağımlısı çocuk ve gençlerin bu olumsuz davranış ve alışkanlıklarından arındırılıp topluma ve ailelerine kazandırmaktır". Bu amaçla özel ve tüzel kuruluşlarla işbirliği yapmaya, madde bağımlısı olanları sağlıklarına kavuşturmak amacıyla özel bir merkezin oluşumuna öncülük etmeye, sokakta çalışan ve yaşayan çocuk ve gençlerin barınma, sağlık, eğitim, gereksinimlerini karşılamaya yönelmişlerdir (Umut Çocukları, 2002). Haftanın belirli günlerinde derneğe ait minibüslerle İstanbul'un pilot bölgelerinde sokağa çıkarak yürüttükleri "Sokak Çalışması" ile çocuk ve gençlerin sağlık problemlerine, beslenmelerine, banyo ve temizlik ihtiyaçlarına yardımcı olmak, giysi temininde bulunmak amacıyla onlarla ilişki kurmaya çalışmakta, çocukları tedavi merkezlerine, ailelerine ya da "Umut Evi"ne yönlendirmeye çaba harcamaktadırlar. 1996 yılında Avcılar'da kiraladıkları "Umut Evi" otuz kişi kapasiteli olmakla birlikte sayı zaman zaman kırka kadar ulaşmaktadır. 5 Ekim 1998'de Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı bir arazi üzerine kurulan "Bakırköy Umut Evi"nde barındırılan çocuklara gönüllü kişilerin de katkılarıyla okuma yazma ve eği-

tim takviyesi ve sosyal etkinlik imkânları sağlanmaktadır. Uçucu madde bağımlısı çocukların Umut Evlerine alınmadan önce bağımlılık tedavileri yaptırılmakta, misafir edilecek çocukların tümü sağlık taramasından geçirilmektedir. Dernek sağlıklı yaşamaya başlayan, çalışma hayatına atılan ya da evlenen gençlerin ev kurmalarına yardımcı olmakta, ev eşyası, giyecek, yiyecek temini, bir süre için kira desteği sağlamaktadır. Derneğin Dünya Bankası ile ortaklaşa gerçekleştirerek 3 Temmuz 2000'de faaliyete geçirdiği "Dolapdere Çamaşırhanesi"nde sokakta yaşayan çocukların beden ve kıyafet temizliği, saç kesimi, sağlık taraması yapılmakta, ayrıca günde bir yemek verilmektedir. Umut Çocukları Derneğinin UNICEF'in desteğiyle kurduğu bir mum atölyesi ve Lionsların desteğiyle kurulan bir galoş atölyesi üretime geçmiştir. Derneğin Revir Projesi, Gezici Sağlık Otobüsü Projesi, Sokak Kızları Umut Evi Projesi, İlk Adım İstasyonu Projesi, Kamuoyu Oluşturma Projesi, Çocuk Sığınma Evi Projesi (evinden ilk defa kaçan çocukların henüz sokağa ve bağımlılık yapacak maddelere alışmadan geçici olarak barındığı evler), Gece Barınağı, Gazete Projesi, Marangozluk Atölyesi ve Sera Projesi gibi tasarıları vardır (www.umutcocuklari.org.tr, 2002).

Çocuk Şube Müdürlüğü

Emniyet Müdürlüğü bünyesindeki Çocuk Şube Müdürlüğü, 18 Şubat 1967'de Valilik oluru ile Çocuk Bürosu adıyla başladığı faaliyetine, 20 Şubat 1980 tarihinde İçişleri Bakanlığı'nın verdiği onay ile "Çocuk Şube Müdürlüğü" adı altında devam etmekteydi. 4 Aralık 1995'te bu birimin adı Küçükleri Koruma Şube Müdürlüğü olarak değişti. Bu şube 5 Ekim 1995'te yapılan bir değişiklikle Asayiş Şubesi'nden ayrılarak bağımsız bir şube haline getirilmiştir. Başlangıç-

ta 19 büyük ilde (Adana, Ankara, Bursa, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Hatay, İzmir, İstanbul, Kayseri, Konya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Samsun, Sivas, Şanlıurfa) Küçükleri Koruma Şubeleri kurulmuştur. 13 Nisan 2001 tarihinde Küçükleri Koruma Şubesi, Çocuk Şube Müdürlüğü adı altında yeniden yapılandırılmıştır. Bu birimin görev alanı, korunmaya muhtaç olan, ihmal ve istismara maruz kalan, evden veya kurumdan kaçan, mülteci, refakatsiz, sokakta yaşayan, sokakta çalıştırılan, oturduğu yeri haber vermekten aciz, hakkında koruma, ıslah ve/veya tedavi tedbiri alınan, suça maruz kalan, suç işlediği şüphesi altında bulunan, kimliği tespit edilemeyen 0-18 yaş arası çocuklara yönelik polise düşen hizmetleri yürütmek şeklinde tanımlanmıştır.

13 Nisan 2001 tarihli yeni yönetmelik gereği, Çocuk Şube Müdürlüğü'nün Sosyal Hizmet Büro/Kısım Amirliği, korunmaya muhtaç olan, ihmal ve istismara maruz kaldığı ihbar edilen, buluntu, evden veya bulunduğu kurum ya da kuruluştan kaçan, suça maruz kalan, mülteci, refakatsiz, sokakta yaşayan, sokakta çalıştırılan, oturduğu yeri haber vermekten aciz ve hakkında ıslah ve/veya tedavi tedbiri alınan çocuğun, kanunî mümessiline veya İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğü'ne teslim edilmesine kadar çocuk bakım ünitesinde muhafazasını sağlamakla görevlidir. Görevin kapsamı, çocuğun kanuni mümessiline rehberlik hizmetlerinde bulunmayı, şubede işlemleri sürdürülen çocuğun boş zamanının değerlendirilmesi için sosyal kültürel ve eğitici nitelikte faaliyetler yapmayı, muhafaza altındaki çocuğun zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak, çalışan çocukların işyeri şartları ya da işverenden kaynaklanan ihmal ve istismar saptandığında Bölge Çalışma Müdürlüğüne bilgi vermeyi içerecek kadar geniştir. Suç Önleme Büro/Kısım Amirliği ise, korunmaya muhtaç olduğundan şüphe duyulan, ih-

mal ve istismara maruz kaldığı ihbar edilen, bulunan, evden veya bulunduğu kurum ya da kuruluştan kaçan, suça maruz kalan, mülteci, refakatsiz, sokakta yaşayan, sokakta çalıştırılan ve oturduğu yeri haber vermekten aciz çocukların kimlik tespitlerini yapmak, kanunî mümessillerini araştırmak ve işlemleri yürütmek, ayrıca çocuğa karşı ve çocuk tarafından suç işlenmesini önleyici denetimler ve çalışmalar yapmakla görevlidir. Kayıp Çocuklar Büro/Kısım Amirliği, evden veya bulunduğu kuruluştan kaçan, bulunan, sokakta yaşayan, kaybolduğu yakınları ve kurumu tarafından haber verilen çocuklarla ilgili hizmet vermekte ve kayıtlar tutmaktadır. Bu şube, işlevini evden kaçan çocukların evlerine iadesiyle ya da devletin bu işle görevli kurumlarına teslim edilmesiyle sınırlı görmekte; bu işlevi de her zaman yeterince sistematik ve profesyonel biçimde yerine getirememektedir. Burada çalışanlar ne sayıca ne de konuya ilişkin özel eğitimleri açısından yeterli düzeydedirler (Atauz, 1990; Özcan, 1998). Emniyet Genel Müdürlüğü ile SHÇEK arasında, uzman personel istihdam edilebilmesi için işbirliği öngören bir protokol imzalanmıştır (4.5.1994). Bu protokolde, çocuk biriminde işlemleri yürütülen çocukların geçici olarak barınma, beslenme, oyun, sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla "Çocuk Konuk Evi" açılabilmesi de öngörülmüştür.

Çocuk Şube Müdürlüğü İstatistikleri incelendiğinde (son 10 yıllık süreç) özellikle başıboş çocuk (sokakta çalışan) ve madde bağımlısı (sokakta yaşayan) olarak adlandırılan çocukların sayısındaki artış dikkat çekmektedir. Bu çocukların büyük bir bölümü (% 72) şube tarafından aileye teslim edilirken, geri kalanlar sosyal hizmet kuruluşlarınca bakım ve koruma altına alınmıştır (Çocuk Şube Müdürlüğü, 2001).

Şube, çocukların barınak, yiyecek, hijyen ve giyim gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli maddî olanaklardan

yoksundur. Kayıtlar sistematik ve ayrıntılı biçimde tutulamamaktadır. Çalışan personel çocuklara iyi niyetle yardımcı olmaya çalışsa da polis bünyesindeki çocuk büroları zaten birçok ülkede sokak çocukları olgusuyla mücadele edebilecek bir kurum olarak görülmemektedir (Atauz, 1990: 9). Hatta bazı ülkelerde, bu kuruluşlar çocukların rehabilitasyonuna yönelik çalışmalarında çok baskıcı bir tutum sergiledikleri için bu uygulama terk edilmiş; polisin etkinliği ancak krize müdahale durumuyla sınırlanmıştır.

Çocuk mahkemeleri

Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 37. Maddesi şu hükmü içerir: "Hiçbir çocuk, işkenceye, zalimce davranışlara ya da cezaya yasa dışı tutuklamaya tabi tutulmayacak ve keyfî biçimde özgürlüğünden yoksun bırakılmayacaktır. 18 yaşından küçük olanlara, idam ya da salıverme koşulu bulunmayan ömür boyu hapis cezası verilmeyecektir. Özgürlüğünden yoksun bırakılan her hangi bir çocuk, kendi yüksek yararı aksini gerektirmedikçe yetişkinlerden ayrı tutulacaktır. Gözetim altında tutulan çocuğa hukuki ve diğer gerekli yardımlar sağlanacak, çocuk ailesiyle temas edecektir." 1982 Anayasası da 19/2. Maddesi'nde "... bir küçüğün gözetim altında ıslahı veya yetkili mercii önüne çıkarılması için verilen bir kararın yerine getirilmesi"nin özgürlükten yoksun bırakma nedeni olabileceğini belirtmiştir.

Türkiye'de bugünkü çocuk adalet sistemini belirleyen başlıca yasa 2253 sayılı Çocuk Mahkemelerinin Kuruluş Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanundur. Çocuk Hakları Sözleşmesi ve Medeni Kanuna göre reşit olma yaşı kural olarak 18 iken, 2253 sayılı yasaya göre bir çocuğun Çocuk Mahkemeleri'nde yargılanabilmesi için suçu işledi-

ğinde 15 yaşından küçük olması gerekmektedir. Dolayısıyla 15-18 yaşları arasındaki çocuklar yetişkinler gibi genel mahkemelerde yargılanmaktadır.

Çocuk Mahkemeleri'nce hürriyeti bağlayıcı cezaya çarptırılan çocukların cezaları çocuk ıslah kurumlarında yerine getirilir. Bu kurumlar Türkiye'nin yalnızca dört ilinde vardır: Ankara, İzmir ve Elazığ'da çocuk ıslahevi, Sinop'ta çocuk cezaevi. Türkiye'de çocuk ıslah kurumlarının, bürokratik örgütsel yapı modeli, çağdaş tretman amacı olan yeniden toplumsallaştırmayı gerçekleştirmek için uygun değildir. "Islah ederek topluma kazandırmak" yerine "ceza verip topluma yabancılaştırma" yaklaşımı egemendir. Bu yapı yerini bireylerin psiko-sosyal gereksinimlerini karşılayan ve bu yolla onların tutum ve davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan "insan ilişkileri" modeline bırakmadıkça suç işleyen çocuğun yeniden toplumsallaşmasını sağlamak mümkün olmayacaktır (Uluğtekin, 1994).

Özel olarak çocuklarla ilgili alanlarda yetiştirilmiş yargıçların ve savcıların bulunmayışı, yargıç sayısının azlığı, Çocuk Mahkemeleri'nin ıslah kurumları çerçevesinde anılan dört il dışında da faaliyete geçmesini önleyen engellerden biridir. Çocukların mahkemeye elleri kelepçeli getirilmeleri, nezaret süresi boyunca yetişkinlerle aynı yerde tutulmaları, çocuk mahkemelerince uygulanan usullerin en olumsuz yanları arasındadır. Bir başka önemli sorun, geçmişte suçlu bulunup hüküm giyen bir çocuğun sicilinin zamanında silinememesidir. Ayrıca yargıçlar ellerindeki yetkiyi bu alanda kullanabilecek durumda değildir (Atauz, 1990: 9).

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 40. Maddesi şöyle der: "Yasalara aykırı iş yapan çocuk saygınlık değer ve anlayışını geliştiren yaş durumunu gözeten ve toplumla yeniden bütünleşmesini hedefleyen tarzda muamele görme hakkına sahiptir. Çocuğa temel güvencelerin yanı sıra savunma-

sı için hukukî ve diğer tür yardım sağlanacaktır. Mümkün olan her durumda adli kovuşturmadan ve kurumlara yerleştirme yolundan kaçınılmalıdır."

Anayasanın 19. Maddesi de, "Yakalanan ve tutuklanan kişinin soruşturmanın kapsam ve konusunun açığa çıkmasının sakıncalarının gerektiği kesin zorunluluk dışında yakınlarına derhal bildirilir" hükmünü içerir. Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu'nun 107. Maddesi keza benzer bir hüküm getirir. Bu hükümler her ne kadar Çocuk Hakları Sözleşmesi hükmüne benzer görünse de "soruşturma kapsam ve konusunun açığa çıkması" ile ilgili istisna, özellikle "devlete karşı işlenen suçlarda" esas olmaktadır. 2253 sayılı Çocuk Mahkemeleri Yasası'nın 6/3. Maddesi, "Olağanüstü haller, sıkıyönetim ve savaş hali ile askerî mahkemelerin görevine giren suçlar ve Anayasa'nın 143. Maddesi'nin birinci fıkrasında sayılan suçlara dair hükümler" bu yasa kapsamı dışında tutulmuştur. Anayasa'nın 143/1 maddesi, yetişkin ve çocuk ayrımı yapmaksızın fıkrada belirtilen suçları işleyenlerin Devlet Güvenlik Mahkemelerinde yargılanacağı hükmünü getirir. Çocukları etnik, siyasî açıdan ve işledikleri suç türüne göre ayıran bu hüküm, 2253 sayılı yasanın en büyük zaafıdır. Yasa, bir yandan yaşa göre özel koruma tedbirlerine başvururken, devlete karşı işlenen suçlar sözkonusu olduğunda sanığı çocuk olarak görmeme gibi garip bir paradoksu bünyesinde barındırmaktadır. Yani çocuğun çıkarı karşısında her koşul altında devletin çıkarı tercih edilmektedir. Bu nedenle çocuk tutuklular Devlet Güvenlik Mahkemesi görev alanına giren suçlarla ilgili olarak büyüklerle beraber yargılanmakta, büyüklerin tutulduğu ceza ve tutukevlerinde tutulmaktadır. 2253 sayılı kanunun 6/3 maddesi ivedilikle kaldırılmalı, çocukların Devlet Güvenlik Mahkemeleri Sıkıyönetim Mahkemeleri tarafından yargılanmaları engellenmelidir (Kırdök, 1995: 406).

Çocuk Hakları Sözleşmesi, devletleri, silahlı çatışma, işkence, ihmal, kötü muamele ve sömürü mağduru çocukların sağlıklarına kavuşturulmaları ve toplumla bütünleşmelerini sağlama amacıyla uygun önlemleri almakla yükümlü kılmıştır (Madde 39). Türkiye'de Anayasa'nın 42/A Maddesi her ne kadar "özel eğitime muhtaç" kişilerin eğitiminden, 61. Madde de "sakat ve korunmaya muhtaç" çocukların topluma kazandırılması için her türlü tedbirin alınacağından bahsetse de, sözleşme bunlardan öte bizzat devlet tarafından mağdur edilen çocukların rehabilitasyonuna işaret etmektedir. Gerek anayasada gerekse diğer yasalarda buna uygun bir düzenleme bulunmamaktadır. Devlet tarafından mağdur edilen çocukların yeniden uyumlandırılması, uygun koşullar 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu'nda yapılacak düzenlemeyle sağlanabilir. Ancak Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 39. Maddesi'nin hayata geçirilebilmesi için bu tür kurumların devletten mutlak suretle bağımsız olması, sivil kişi ve örgütler tarafından yönetilmesi zorunludur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Dünyada 15 yaşından küçük yaklaşık 400 milyon kadar çocuk çalıştırılmaktadır. Ekonomik etkinliği olan çocukların % 98'i üçüncü dünya ülkelerinde yaşamaktadır. 10-14 yaş arasındaki çocukların % 11'i üretimde yer almaktadır. üçüncü dünya ülkelerinde ise ILO'nun verilerine göre 10-14 yaş grubu arasındaki çocukların dörtte biri çalıştırılmaktadır (Derrien, 1994: 12). Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1999 verilerine göre, Türkiye'de 6-17 yaşları arasındaki 16 milyon 88 bin çocuktan 1 milyon 635 bini (% 10.2) ailelerinin geçimini sağlamak ya da buna katkıda bulunmak için çalışmaktadır. Ancak bunların büyük ölçüde enformel sektör çalışanları olduğu düşünüldüğünde, çalışan çocuk sayısının resmî istatistiklere tam olarak yansıtılmamış olduğu söylenebilir. Üstelik yasal düzenlemeler tamamen çalışma ilişkileri içerisinde bulunan çocuğu tanımlamaktadır, sokakta çalışan çocukları kapsayıcı herhangi bir düzenleme zaten sözkonusu değildir.

UNICEF'in sokakta bulunan çocukları aileyle ilişki ve sokağı kullanım temelinde tanımlayarak tümünü "sokak ço-

cukları" üst başlığı altında değerlendirdiğini; oysa sokakta çalışan çocuk gruplarıyla sokakta yaşayan çocuk gruplarının, sokakta bulunma nedenleri, bulunma süreleri, yaşam tarzları, aileleri ve diğer insanlarla kurdukları ilişkilerin son derece farklı olduğunu belirtmiştik. Bu nedenle bu araştırmada sokakta çalışan çocuk kategorisinin, "sokak çocuğu" kavramının etki alanının dışında bağımsız bir kavram olarak kullanıldığını yineleyelim.

Araştırmada aynı zamanda daha önce denenmemiş bir yol izlenerek, sokakta çalışan çocukların tek bir kategori altında değerlendirilmesinin de görüş açısını daraltıcı olabileceği düşüncesinden hareketle, iş tercihlerine göre sınıflandırılmaları yoluna gidilmiştir.

Türkiye'de sokakta çalışan çocuklar ve ailelerine yönelik çalışmalar nicel araştırmalar olup, elde edilen veriler mevcut çocuk ve ailelerin nitel durumlarına ilişkin veriler sunmakta yetersiz kalmaktadır. O nedenle bu araştırmada, alana ilişkin derinlemesine çözümlemelerin eksikliğini giderme çabası da güdülmüştür.

Araştırmanın amacı

Bu araştırmanın amacı, yoksulluk eksenli çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilebilecek olan, ancak sokağı çalışma amacıyla kullanan ve özgünlüğünü buradan alan, Ankara'da iş tercihlerine göre ayrıştırabileceğimiz dört çocuk grubunu incelemektir. Çocuk işçiliğiyle mücadele dinamiğinden hareketle, çocukların çalışma nedenleri, sosyo-demografik özellikleri, aile yapıları, çalışma koşulları ve sokakta çalışmalarından kaynaklanan riskler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu arada her grubun özgün koşullarına ve diğerlerinden farklılaşan özelliklerine de bakılmıştır. Kuşkusuz bu dört çalışma grubuyla belirlenen kategorilerin sokakta çalışan çocukların tü-

münü temsil ettiği düşünülmemelidir. Bu sınıflandırma tercihi, daha çok sokaktaki gözlemler ve çocuklarla yapılan ön görüşmelere bağlı olarak belirlenmiştir.

Sözü geçen bu dört grup şunlardır: Çöp toplayıcılar; ayakkabı boyacıları; yiyecek madde satıcıları ve kâğıt mendil, çiçek, yara bantı satanlar, cam silenler vb. Son anılan gruptakiler, yaptıkları işin herhangi bir özelleşmiş talebi gerektirmemesi itibarıyla diğer gruplardan da belirgin biçimde ayrılmaktadır. "Yiyecek madde satıcıları" grubu, Ankara'daki somut duruma bağlı olarak, simit satıcılarından oluşmuştur. Çöp toplayıcı çocukların ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesi özellikle önemlidir. Çünkü sokakta çalışan çocuklarla ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalarda çöp toplayıcı çocuklar ihmal edilmiştir. Böylelikle bu çocuklar varolan hizmet modellerinin de büyük ölçüde hedefi dışında kalmışlardır. Oysa çöp toplama işi de tıpkı ayakkabı boyacılığı gibi bir çocuk işçiliği "sektörü"dür. Ayrıca bu iş, sokaklarda yapılıyor olmakla beraber piyasa koşullarında, bir işverene bağlı çalışma şeklinde örgütlenmektedir.

Araştırmanın sayıltıları

Bu araştırmada:

- Gerekçesi ne olursa olsun çocukların gelişimleri açısından tehlikeli çalışma koşulları, çalışma ortamı ve çalışma ilişkileri içerisinde olmalarının ve sömürülmelerinin desteklenemeyeceği, çocukların çalışma nedenlerinin toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel nedenler üzerine temellendiği;
- Son on yıllarda izlenen neo-liberal iktisadî politikaların yoksulluğu derinleştirdiği ve bunun yapısal olarak dezavantajlı grupları (kadınlar, çocuklar, göçmenler) doğrudan etkilediği;

• Türkiye'de sokakta çalışan çocuklar sorununun, 1990'lı yıllar boyunca yaşanan zorunlu göç sonrası çocukların gerek sayıca artması gerekse kişisel gelişimlerini engelleyecek türde iş çeşitlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte yaşandığı;

• Sokakta bulunan çocukların oldukça heterojen bir grup olup, nicel anlamda en büyük grubu oluşturan sokakta çalışan çocukların, yaptıkları işlere göre farklılaştığı ve her grubun kendi içinde özgün dinamiklere ve diğerlerinden ayrışan özelliklere sahip olduğu;

• Sokakta çalışan çocuk gruplarını hedefleyen mevcut hizmet modellerinin tüm sokakta çalışan çocukları homojen bir kitle olarak değerlendirdiği, bunun ise farklı gruplara uygun alternatif hizmetler geliştirme olanağını ortadan kaldırdığı...

varsayımlarından yola çıkılmıştır.

Araştırmanın sınırları

Bu araştırmada "sokakta çalışan çocuklar" olarak, Ankara sokaklarında çöp toplayarak, ayakkabı boyayarak, simit, kâğıt mendil, gül, vb. satarak ailesinin geçimine katkıda bulunmak veya kendi masraflarını karşılamak için günün bir bölümünde sokakta çalışan, gecenin erken veya geç saatlerinde evine dönen, dolayısıyla ailesiyle ilişkisini bir biçimde sürdüren çocuklar incelenmiştir.

Avrupa Sokak Çocukları İlişki Ağı, 1997 tüzük toplantısında 18 yaşın altında olup sokaklarda ihmal ve istismar gibi zor koşullarda yaşayan ve çalışan, bu yüzden özel koruma ve yardım gerektiren çocukları "sokak çocuğu" olarak tanımlanmıştır. Bu araştırmanın örnekleminde de 18 yaş, bir sınırlama oluşturmuştur. Öte yandan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na göre 12 yaşın altında bulunan çocukların çalıştırılmaları yasaktır. Bu yasağa rağmen çalıştırılmaları ne-

deniyle 12 yaşın altındaki çocuklara ulaşmaya, araştırmada ayrıca önem verilmiştir.

Araştırmacının Ankara örneğindeki sınıflandırma tercihi, daha çok sokaktaki gözlemleri ve çocuklarla yapılan ön görüşmeleriyle belirlenmiştir. Seçilen dört grubun da özgün koşulları olduğu ve gruplar arası farklılıklar bulunduğu varsayımından yola çıkılmıştır. Bu araştırma iş çeşitliliği gözönüne alınarak örneğin İstanbul'da yapılmış olsaydı grup sayısının artması beklenirdi. Ankara'nın koşulları gözönüne alındığında, sokakta çalışan çocuklar arasında sözü geçen dört grupta yığılma olduğu söylenebilir.

Araştırma alanı

Çok doğaldır ki Türkiye'de sokakta çalışan çocuklarla ilgili yapılan bir araştırma metropolleri hedeflemek durumundadır. İstanbul, Ankara, İzmir'i hedeflerken, aynı zamanda ülkenin doğusunu ve güneydoğusunu da gözönüne almak zorundadır. Son dönem göçlerle birlikte Adana, Mersin, Diyarbakır, Urfa gibi kent merkezleri sokakta çalışan çocuklar sorununun çok yoğun yaşandığı yerleşimlerdir. Konuya ilişkin sınırlı sayıdaki araştırma içinde, öncü diyebileceğimiz birkaç çalışma dışında Ankara örneğinin fazla çalışılmamış olması ve son 10 seneye ilişkin Ankara'ya ilişkin veri bulunmaması araştırma alanının seçilmesinde etken olmuştur.

Bu alandaki tüm araştırmalarda kullanılan "sokak çocuğu" tipolojisinden, sınanabilir bir çerçeve olarak bu araştırmada da yararlanılmıştır. Ancak kuramsal bölümde de gözden geçirilen bu araştırmalarda, belirlenen üç kategori (aileleriyle sürekli ilişkisi olan, zaman zaman ilişki kuran ve hiç ilişkisi olmayan çocuklar) üzerinden bir sınıflandırmaya gitmek yerine daha önce yapılan araştırmalarda denenmemiş bir yol izlenerek sokakta *çalışan* çocuklar ekseninden hareket edilmiş

bunlar yaptıkları iş esasına göre sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Bu grupların özgün iç dinamiklerinin belirlenmesi ve gruplar arası farklılıklara ulaşılması hedeflenmiştir. Veriler sadece sözü geçen dört grup üzerinden derlenmiş, örneklem büyüklüğü her gruptan 20'şer çocuk olmak üzere 80 çocuk olarak belirlenmiştir. Örneklem oluşturulurken, sokakta çalışan çocukların yoğunlaştığı yerler odak grup görüşmeleri sonucunda saptanmıştır. Değişik kategoriler için örneklem alınırken "Kartopu Örnekleme Yöntemi" kullanılmıştır. Sokakta çalışan çocukların ailelerine, ulaşabilen çocuklar üzerinden ulaşılabilmiştir. Görüşme yapılan tüm çocuklar içinde Ankara'da aile ile düzenli ilişkisini sürdüren tek grup olan, kâğıt mendil, çiçek vb. satıcısı çocukların ailelerine ulaşılmış ve 10 aileyle görüşme yapılmıştır.

Bu yönüyle araştırma niteliksel bir araştırma olup, seçilen örneklem büyüklüğünün evrene genellenmesi gibi bir kaygısı bulunmamaktadır. Örneklem büyüklüğü (80), araştırmacının ulaşılan bilgilerdeki doygunluk noktasını oluşturmuştur. Araştırmada nicel veriler özellikle kullanılmamış, sorunun derinlemesine incelenmesi yoluyla seçilen gruplar açısından bir genellenebilirlik olanağı yaratılabilmiştir.

Veri toplama süreci

Araştırmada çocuklara ilişkin bilgilenmede üç temel araştırma tekniği uygulanmıştır.

1. Derinlemesine görüşmeler,
2. Odak grup görüşmeleri,
3. Vaka incelemesi.

Bu amaçla sokakta çalışıyor olmaları önkoşuluyla 80 çocuğa ulaşılmıştır. İncelenen çocuk grupları: Ayakkabı boyacıları, simit satıcıları, seyyar satıcılar (kâğıt mendil, çiçek, yara bantı, kalem vb. satıcıları) ve çöp toplayıcılardır.

Çerçeve sorular, dört ayrı grupta toplanan çocuklarla yapılan odak grup görüşmelerinden sonra geliştirilmiştir. Bu sorular, görüşmeler sırasında derlenen bilgilerin sistemleştirilmesi açısından yararlı olmuştur. Odak grup görüşmeleri, yarı yapılandırılmış biçimde gerçekleştirilmiştir. Bilgiler, çocukların çalışma nedenleri, sosyo-demografik özellikleri, aile yapıları, çalışma koşulları ve sokakta çalışmaya ilişkin riskler ekseninde derlenmiştir.

Sokakta çalışan çocuklarla yapılan görüşmeler Mayıs 2000-Aralık 2000 tarihleri arasında 8 aylık sürede yürütülmüş, veriler yarı yapılandırılmış bir görüşme formu yoluyla derinlemesine mülâkatlar yoluyla toplanmıştır. İlişki kurulan her çocukla farklı zaman dilimleri içerisinde ortalama iki ilâ üç kez görüşme yapılmış, kimi çocuklarla görüşme sayısı dörde çıkmıştır. Görüşmeler için çocukların çalıştıkları mekânlar seçilmiş, 8 ay hemen hemen gün boyunca çocuklarla birlikte sokakta zaman geçirilmiştir. Çalışmalar Ulus, Kızılay ve Bakanlıklar'ı içeren bir hat üzerinde daha çok Gençlik Parkı, Kurtuluş Parkı, Abdi İpekçi Parkı, Sakarya Caddesi, Konur Sokağı, Karanfil Sokağı, Güven Park, Yüksel Caddesi, Tunalı Hilmi Caddesi'nde gerçekleştirilmiştir. Bu hat ve bu mekânlar, Ankara'da çocukların en yoğun çalıştıkları yerlerdir.

Çocuklarla çalışma, farklı iletişim becerilerini zorunlu kılar. Sağlıklı bilgilere ulaşmak, yakın bir dostluk ve güven ortamını gerektirir. Araştırmacının sosyal hizmet uzmanı olması, iletişim kanallarının açılması ve sokakta çalışmanın güçlüklerinin aşılmasında kolaylıklar sağlamıştır. Görüşmeler esnasında araştırmacı mutlaka kendisini tanıtmış, yapmak isteği işi anlatarak çocukların sorularına açık yanıtlar vermiştir. Sorulara açık ve net yanıtlar çocuklarla güven ilişkisinin kurulmasında önem taşımıştır. Güven ilişkisinin kurulmasında ve çocukların kabulünü sağlamada bir diğer

önemli etmen, araştırmacının zaman zaman onlarla Kürtçe iletişim kurmasıdır.

Ankara sokaklarında kâğıt mendil, gül, yara bantı, kalem vb. satan 20 çocukla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Sokakta çalışan çocuklar içinde en hareketli ve yaş ortalaması en düşük grup olan kâğıt mendil vb. satıcılarıyla ilişki aynı zamanda ticarî bir boyutu da içermiştir. Kuşkusuz bu çocuklar ne olursa olsun para kazanmak durumundadır ve zamanın akılcı kullanımı onlar için yaşamsaldır. Bu nedenle araştırmacı, çocukların sattığı ürünlerden her seferinde mutlaka satın almıştır. Böylesi ticarî bir gereklilik ayakkabı boyacılarıyla ya da çöp toplayıcılarıyla ilişkide sözkonusu değildir; onlarla kurulan ilişki farklı iletişim becerilerini gerekli kılmıştır. Bu gruptaki çocuklarla kurulan ilişki, onlardan bir kısmının ailelerine ulaşma olanağı yaratmış, 10 aileye ev ziyaretlerinde bulunulmuştur. Ev ziyaretleri, aileleri ve çocukları doğal ortamlarında tanıma ve gözlemleme olanağı yaratmıştır.

Ankara sokaklarında çöp toplayan yaklaşık 40 çocuğa ulaşılmış, içlerinden 20'ye yakınıyla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler, farklı gruplar için farklı zaman dilimlerinin ve mekânlarının kullanılmasını gerekli kılmıştır. Örneğin çöp toplayıcı çocuklarla görüşmelerin saat 21.00'den sonra yapılmasının (çoğu zaman bu görüşmeler gecenin ilerleyen saatlerine kadar devam etmiştir) nedeni, iş pratiği nedeniyledir. Bu çocuklar bütün gün topladıkları çöpleri gece saat 21-22 dolaylarında belli mekânlarda toplarlar. Bu mekânlar aynı zamanda buluşma ve çöp ardiyelerine giden kamyonları bekleme yerleridir. Gün boyu topladıkları çöpleri saat 21 gibi bu mekânlara bırakıp, yeniden sokak aralarına dağılarak çöp toplamaya devam ederler ve bu işlem geceyarısında sonra saat 1'e, 2'ye kadar devam eder. Araştırmacı, sokaktaki gözlemleri ve bazılarıy-

la yaptığı görüşmeler sonucunda, çocukların buluşma yerlerine ulaşabilme imkânını bulmuştur. Bu mekânlarda çocukların büyük bir bölümüyle tanışma fırsatı bulmuş, aynı zamanda derinlemesine görüşmeler için çocuklara aynı mekânda çeşitli defalar ulaşabilme imkânı yakalamıştır. Çöp toplama işlemi sürekli dolaşmayı gerektirdiğinden, veri toplamada belli mekânların kullanılması araştırmacıya büyük kolaylık sağlamıştır.

Ankara sokaklarında ayakkabı boyama işinde çalışan yaklaşık 30 çocuğa ulaşılmış, içlerinden 20 çocukla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Ayakkabı boyacıları yaptıkları iş gereği belli mekânlarda olmaları nedeniyle bu grup çocukla neredeyse bütün gün birlikte olma olanağı yakalanmış hatta beraber yemek yendiği de olmuştur (genellikle bir simit). Dolayısıyla çocukların birbirleriyle, sokakta çalışan diğer çocuklarla, müşterileriyle, zabıta ve polisle kurduğu ilişkiler yakından gözlemlenebilmiştir. Birlikte söylenen türküler, bu çocuklarla kurulan ilişkide önemli iletişim araçlarından birisi olmuştur. (Çocuklar türküleri gerçek bir türkücü edâsıyla söylemiştir; hepsinin sesinin güzel oluşu dikkat çekicidir. Bu arada birkaç kaset bile doldurulmuştur!)

Ankara sokaklarında simit satan 20 çocukla derinlemesine mülâkatlar yapılmış, simit satıcılarıyla da genellikle akşam saatlerinde görüşülebilmiştir. Bunun nedeni bütün gün dolaşıyor olmaları ve ancak akşam saatlerinde (mesai bitiminde) satış yapmak üzere Kızılay'ı tercih etmeleridir. Bu grup çocukla görüşmeler genellikle saat 17.00'den sonra Güven Park ve Kumrular Sokağı civarında yapılmıştır.

Görüşmelerde, çocukları itebileceği düşünüldüğünden kâğıt kalem kullanmak özellikle tercih edilmemiş, çocukların izni alınarak ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Kayıt cihazı görüşme yapılan tüm çocukları cezbetmiş, hemen hep-

si konuştuktan sonra defalarca seslerini dinlemek istemiştir. Araştırmada katılımcı gözlem tekniği de kullanılmıştır.

Veriler, araştırmacının çok uzun süreyle farklı ortamlarda çocuklarla birlikte olması, onların işleriyle ilgilenmesi, küçük isteklerini yerine getirmesi, günün büyük bölümünü onlarla geçirmesi, onları çok dikkatle ve ilgiyle izlemesi gibi iletişimi ve güven duygusunu geliştiren çabalarla sağlanmıştır.

Verilerin çözümlenmesi

Verilerin toplanmasından sonra, kaset kayıtları araştırmacı tarafından çözümlenmiş ve görüşme yapılan her bir çocuk için vaka dosyaları açılarak veriler bilgisayar ortamına taşınmıştır. Gizlilik ilkesi gereği, gerçek isimler yerine takma isimler kullanılmıştır.

Çocuklarla çalışmanın yarattığı güçlük kendisini en fazla kaset kayıtlarının çözümlenmesi alanında hisssettirmiş, oldukça dağınık, birbirinden kopuk ve gelişigüzel anlatımların derlenip toparlanması gerekmiştir. Çocuklar için açılan her dosyada yer alan anlatımlar, araştırmanın amaçları doğrultusunda yeniden derlenmiş ve gruplandırılmıştır. İş tercihlerine göre sınıflandırılan dört grup için, önce gruplar ayrı ayrı değerlendirilmiş, daha sonra gruplar arası karşılaştırmalara gidilmiştir.

Araştırmacı etno-kültürel ve sosyolojik araştırmalarda seçilen bir yöntem olan, araştırmacıyı "insanların kalemi" kabul eden anlayışı benimsemiştir. Bu araştırmada da çocukların anlatımları, hem böyle bir metodolojik tercih nedeniyle hem de aynı anlatımların başka araştırmacılara yeni yorumlar geliştirme olanağı yaratabileceği düşüncesiyle doğrudan aktarılmıştır.

Ankara sokaklarında çalışan çocukların sosyo-demografik özellikleri

Yaş

Kâğıt mendil, gül, yara bantı vb. satarak, "belli bir talebi gerektirmeyen bir iş" yapmakta olan çocuklar, -özellikle satışı doğrudan üstlenen çocuklar dikkate alındığında-, yaş ortalaması en küçük gruptur. Görüşülen çocuklar arasında yalnızca biri 14 yaşında diğeri 13 yaşında, diğerleri daha küçüktür. Bu "büyükler" de diğer kardeşlerini koruma adına sokakta bulunmaktadırlar. Satışı doğrudan üslenen çocukların yaş ortalaması oldukça düşüktür; 7-11 arasında değişmektedir. Beş yaşındaki iki çocuğa bile ulaşılmıştır. Yapılan işin herhangi bir beceriyi gerektirmemesinin bunda etkili olduğu düşünülebilir. Ayakkabı boyacılarının yaşları 10-16 yaş arasında değişmekle birlikte sıklıkla 13-15 yaş aralığında toplanmışlardır. Çöp toplayan çocukların yaşları 11 ile 15 arasında değişmekle birlikte yığılma 13-15 aralığında-

dır. Simit satıcısı çocukların ise yaşları 11-15 arasında değişmektedir. Benzer çalışmalarda da sokakta çalışan çocukların çalışma yaşlarının genellikle gelişme dönemlerine denk geldiği belirlenmiştir (Institute of Social Research and Development 1990, UNICEF 1988, Tyler, Echeverry ve Zea 1986, Rizzini 1996, Atauz 1990; 1997, Küntay 1993, İlik ve Türkmen 1994a; 1994b).

Araştırma bulguları, fiziksel çaba ve fazla hareketlilik gerektiren işlerin (simit satma, ayakkabı boyama, atık toplama vb.) daha büyük çocuklar tarafından yapıldığını göstermektedir. Bu grup için yaş ortalaması 13-15'tir. Fiziksel çaba gerektirmeyen ve herhangi bir talebe dayalı olmayan işler ise daha küçük yaştaki çocuklar tarafından tercih edilmektedir. Bu grupta yaş ortalaması 7-11'dir. Benzer bulgulara Karatay'ın (1999a) çalışmasında da ulaşılmış ve bu grupta 8-10 yaş aralığının ağırlıklı olduğu belirlenmiştir. En küçük yaş grubuna mensup olan, kâğıt mendil, çiçek vb. satıcılığı yapan çocuklar, aynı zamanda varolan hizmet modellerinin temel hedef kitlesini oluşturur. Asgarî çalışma yaşının Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na göre 12 olduğu düşünülürse aslında bu çocukların tamamen sokaklardan çekilmeleri gereklidir. Bu grup, sokakta çalışan çocuklar için geliştirilen merkezlerle özellikle ve âcilen ilişkilendirmeli; öte yandan, onların sokaktan tamamen çekilmelerini hedefleyen yardım sistemlerinin geçici ve düzensiz olduğu düşünüldüğünde, varolan hizmet modelleri, ailenin yaşam koşullarını iyileştirici destek sistemlerinin geliştirilmesine yönelik bir bakış açısıyla dönüştürülmelidir.

Mendil, çiçek, yara bantı satıcılığı gibi işler kız çocuklarının tercih ettikleri işlerdir. Zaten bu grubun yaş ortalamasının düşüklüğünde, bu işi daha küçük yaştaki kız çocuklarının yürütmesinin payı vardır. Zira bu gruptaki erkek ve kız çocukları karşılaştırıldığında kız çocuklarının yaş ortalama-

sının erkek çocuklara göre daha küçük olduğu görülür. Bu durum, kız çocuklarının yaşlarının büyümesiyle birlikte ailelerin koruma içgüdüsüyle onları dışarıda çalışmaktan alıkoyma isteğiyle ilişkilendirilebileceği gibi, kız çocuklarının yaşları büyüdükçe sokaktaki başka iş alanlarına yönelme ihtimaliyle de ilişkilendirilebilir.

Araştırma bulguları özellikle satıcılık işini üstlenen çocukların sokakta çalışırken sıklıkla bir yetişkinin gözetiminde olduklarını, bu yetişkinin de yaşça büyük bir ağabey ya da bir akraba çocuğu olduğunu göstermiştir. Sokakta genellikle kardeşlerini çalıştıran ve kollayan Aysel'in (13 yaş, kâğıt mendil satıcısı), "ben çalışmıyorum kardeşlerime bir şey olmaması için onlara bakıyorum, onları koruyorum" ifadesi bu gerçekliği özetler.

Oysa bu tarz bir koruma biçimi ayakkabı boyacıları, çöp toplayıcılar ya da simit satıcılarında gözlenmemiştir. Ancak bu gruplar içinde de hemşehriliğe dayalı bir koruma ve kollama mekanizmasının varolduğu gözlenir. Örneğin çöp toplayıcıların hepsinin Hakkârili ya da ayakkabı boyacılarının Haymanalı olması, simit satıcılarının Çorumluluğu, yapılan iş üzerinden kurulan bir iktidarı pekiştirirken, hemşehri gruplarına, kentin zaten dar olan emek piyasasını kendileri lehine koruma olanağı sağlamaktadır.

Cinsiyet

Kız çocuklarının en fazla mendil, sakız, çiçek vb. satan grupta yığıldıkları görülmüştür. Bu gruptan görüşülen çocukların % 50'si kızlardan oluşmaktadır. Ayakkabı boyama, simit satma, çöp toplama işleriyse tamamen erkeklerin çalışma alanıdır. Görüşülen tüm çöp toplayan çocuklar, tüm ayakkabı boyacıları, tüm simit vb. yiyecek satanlar, erkektir. Nitekim başka araştırmaların sonuçları da sokaklardaki bas-

kın unsurun erkek çocuklar olduğunu göstermektedir (Pallana B.E ve H. Simab 1994, IPER 1991, Phillp 1994, Rizzini 1995, Black 1993, Atauz 1990; 1997, Yılmaz 1998, Karatay 1999a; 1999b).

Zikredilen Güney Asya ve Latin Amerika'yla ilgili çalışmalarda sokakta bulunan çocukların büyük ölçüde erkek olduğu tespitine karşılık Kuzey Amerika'da evden kaçan çocukların yarıdan fazlası kız çocuklarıdır (Miller, 1980). Kuzey Amerika'yla ilgili bir çalışmada (Brennan, Huizinga ve Elliott 1978) sokaklardaki kız çocuklarının erkeklerle eşit oranda olduğu saptanmıştır. Araştırmacılar, genelde sokaklardaki kız çocuklarının oranının Amerika Birleşik Devletleri'nde üçüncü dünya ülkelerinde olduğundan daha yüksek olduğunu bulmuşlardır (Tyler, 1991). Elbette Güney Asya ve Latin Amerika'da kız çocuklarının sokakta bulunma koşulları Kuzey Amerika'dakiyle aynı değildir.

Bu çalışmada da tıpkı İstanbul örneğinde olduğu gibi (Karatay, 1999a; 1999b, Küntay, 1993) kız çocuklarının kentin belirli bölgelerinde yığıldıkları görülmüştür. Kızılay, Bakanlıklar ve Tunalı Hilmi Caddesi gibi kentin en işlek mekânlarında yığılmaktadırlar. Bu durum, kız çocuklarının sokakta çalışmasının tüm bölgelere ve sokakta yapılan tüm işlere genellenebilir olmadığını göstermektedir.

Eğitim durumu

Çocuğun çalışması, okullaşmasına her zaman engel olmayabilir. Ancak çoğu zaman çalışmak çocuk için eğitimin önüne geçer. Boidin'e (1995) göre, çalışan çocuk, daha baştan, onu çalışmaya zorlayan ekonomik ve ailesel baskı ile öğrenme isteği ve gereksinimi arasında parçalanmakta, kıt zamanı bu iki etkinlik arasında paylaştırma mücadelesi çetinleşmekte, sonuçta çoğunlukla okuldan vazgeçilmektedir.

Sokakta çalışan çocuk gruplarının eğitime yönelmeleri ve eğitimden beklentileri arasında önemli farklar olduğu görülür. Görüşülen çöp toplayıcı çocukların tümü, ailelerini Hakkâri'de, Van'da, Adana'da bırakıp çalışmak için Ankara'ya gelmişlerdi. Bir kısmının okul bağı devam ediyordu, okullar tatil olunca geçici olarak gelmişlerdi ancak ailelerine ve okullarına döndüklerinde de çalışmaya bir başka biçimiyle (ayakkabı boyayarak, meyve bahçelerinde çalışarak vb.) devam edeceklerdi. Okullu grubun büyük bir bölümünün ilkokul beşinci sınıfı henüz bitirmiş ve orta birinci ya da orta ikinci sınıfa geçtiği görülmüştür. Görüşülen çocuklar içinde ortaokulu bitirmiş hiçbir çocuk bulunmamaktadır. Görüşülen çocuklardan iki kardeş parasız yatılı okulda okumaktadır. Veriler, çalışmaya, en azından bir başka şehirde çalışmaya başlamanın daha çok ilkokul sonrasına denk geldiğini göstermiştir.

Çocukların bir kısmı ekonomik yetersizlikler nedeniyle okullarını bırakmak zorunda kalmış, çöp toplama işini sürekli yapan çocuklardır. Bu çocukların da hemen hepsinin ilkokulu bitirdikten sonra eğitimi bırakarak çalışmaya yöneldiği görülmüştür. İçlerinden ikisi ortaokul öğrencisiyken ekonomik yetersizlikler nedeniyle okulu bırakmışlardır.

Nasip (14 yaş, çöp toplayıcı): "Orta birinci sınıfa geçtim. Adana'ya döndüğümde okula devam edeceğim. Ankara'ya gelmeden önce çalıştığım fabrikada çalışacağım."

İlhan (11 yaş, çöp toplayıcı): Bu sene orta birinci sınıfa geçmiş, okullar kapanınca Ankara'ya çalışmaya gelmiş, kazandığı parayı hem okul için biriktiriyor, hem de eve gönderiyor. Çalışmaya nasıl başladığını, çok yetersiz Türkçesiyle şöyle anlatıyor: "Biz hep akrabayız, dedik gidek çalışak."

Kâğıt mendil, yara bantı, gül vb. satan grup, sokakta çalışan çocuklar içinde yaş ortalaması en düşük grup olduğu için, aralarında henüz okula başlamamış olanlar bulunduğu gibi birinci sınıf öğrencilerine de çok sayıda rastlanmıştır. Yaşça daha büyük olanlarda ise kız çocuklarının ilkokulu bitirdikten sonra eğitime devam etmedikleri görülmüştür. Görüşülen kız çocuklarından sadece biri orta 1. sınıfa devam etmektedir. Görüşülen grup içinde sadece bir erkek çocuğu orta 3. sınıfa, iki çocuk ise orta 1. sınıfa geçtiğini belirtmiştir. Çocuklar okula devam edememelerini genellikle yoksullukla açıklamaktadırlar.

> **Aysel (13 yaş, kâğıt mendil satıcısı): "Ben okulu beşten bıraktım, geçim sıkıntımız vardı, olmadı, ben de okulu bıraktım."**

Bununla birlikte "öğrencilik", sokakta çalışan çocuklar için hayli önem taşımaktadır. Kâğıt mendil satıcısı bir grup çocukla yapılan görüşme esnasında, içlerinde okula devam edenlerin öğrenciliklerini vurgulamaktan keyif duymuşlar, arkadaşlarının bir "öğrenci pasosu" olduğunu kıvançla belirtmişlerdir.

Araştırmamızın bulgularına bakılırsa, sokakta çalışan çocuk grupları arasında eğitimden en kopuk grubu ayakkabı boyacıları oluşturmaktadır. Özellikle Haymanalı ayakkabı boyacıları içinde görüşmeler sırasında okula devam eden bulunmamaktadır. Görüşülen çocukların hepsi okullarını bırakarak çalışmaya başlamışlardır. İçlerinde henüz ilkokulu bitirmeden ayrılanlar da vardır. Sadece Erzurumlu olduğunu belirten Kadir aynı zamanda ilkokul 3. sınıf öğrencisidir ve 12 yaşındaki ağabeyiyle birlikte ayakkabı boyacılığı yaparak ev geçindirmeye çalışmaktadır.

Ayakkabı boyacılarının eğitim sürecinden bu denli kopuk

olmalarının nedeni eğitimi algılayışları ve içinde bulundukları sosyo-kültürel yapıda saklıdır. Haymanalı ayakkabı boyacılarının içinde bulundukları toplumsal yapıda eğitim değerli değildir ve çocukların hemen hiçbiri ilkokuldan sonra eğitime devam etmemektedir. Örneğin; ilkokul dördüncü sınıfta okulunu bırakan ve yaklaşık iki aydır sokaklarda ayakkabı boyacılığı yapan Uğur (9 yaş) bunun nedenini şöyle açıklamıştır: "Öğretmenler iyi değildi, bizi dövüyorlardı, ben de onun için okulu bıraktım." İlkokulu bitirdikten sonra okula devam etmemiş olan Adnan, kendi okumamasının nedenini, "köylerinde hiç kimsenin okumaması" olarak göstermektedir. "Okulu beşte bıraktım. Hayat şartları bizi okulu bırakmaya itti. Biz kardeşimle birlikte ayakkabı boyamak zorundayız" diyen Hüseyin, ekonomik koşulların çocukların okulu bırakmalarında ve çalışmaya başlamalarında ana etken olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır.

Okullaşma açısından karşılaştırıldığında, çöp toplayıcı grubun, simit satıcılarının ve kâğıt mendil vb. satan grubun büyük ölçüde eğitimin içinde yer aldığı, yalnızca ayakkabı boyacılarının eğitimden tamamen uzak olduğu görülmüştür. Bunun yanısıra eğitime verilen değer ve eğitimden beklenti düzeyinin çöp toplayıcı grupta diğer gruplarda olmadığı kadar yüksek olması dikkat çekicidir.

Simit satan Çorumlu çocukların hemen hemen tamamı okul tatil olduktan sonra Çorum'dan Ankara'ya çalışmaya gelmişlerdir. Yöneldikleri ilk iş, kaçınılmaz olarak, zaten Ankara sokaklarında sadece Çorumluların yaptığı simit satma işidir. Dolayısıyla simit satan çocuklar da, Ankara'ya çöp toplamaya gelen birçok çocuk gibi, çalışmaya okulların tatil olmasından sonra başlamıştır. Ankara'da yaşayan ve simit satma işinde sürekli olan çocukların ise çoğunlukla okullarını bıraktığı gözlenmiştir. Görüşme yapılan Çorumlu simit satıcısı çocuklar genellikle ilkokul çağındadır.

Çocukların çalışma nedenleri

Sokakta çalışan çocukların çalışma nedenleri elbette yoksulluk ve göç süreçlerinden bağımsız düşünülemez. Çocukların çalışma nedenlerine ya da yaptıkları işi nasıl algıladıklarına ilişkin anlatımları, sürecin değerlendirilebilmesi açısından önemlidir. Türkiye'de sokakta çalışan çocuklar sorununa ve bunda yoksulluk ve göçün belirleyicisi etkisine anlamlı bir açıklama getirebilmek için, kuşkusuz, bu çocukların neden başka işlerde değil de sokaklarda çalıştıklarına ilişkin açıklamaları da bu anlatımlarda bulabilmemiz gerekir. "Neden sokakta çalışıyorlar?" sorusunun cevabı, zorunlu göçün yarattığı gerek demografik ve çevresel gerek siyasal, sosyal ve ekonomik altüst oluş ve tahribatta aranmalıdır. Ankara'ya çöp toplamaya gelen çocukların anlatımları ilişkiyi şöyle ifade ediyor:

> Mahir (13 yaş): "Van'da iş yok, bu yüzden şehirlere dağılıyoruz. Kimimiz Ankara'da, kimimiz İstanbul'da, Adana'da."
>
> Zeki (15 yaş): "İnsanlar geçiyorlar, zoruma gidiyor çöpte çalışmak, biz de utanıyoruz bu işi yapmaktan ama mecburuz. Hakkâri'de nerede çalışırsan çalış veriyorlar 10-15 milyon aylık, bu işi yapmaktan utanıyoruz ama ne yapalım."
>
> Metin (14 yaş): "Çalışmak iyi ama çöpte sürünmek hoş değil."
>
> Nasip (14 yaş): "Tarlalarımızı, eşyalarımızı orda bıraktık, biz şimdi çöpte sürünüyoruz, bu işi hoşumuza gittiği için yapmıyoruz biz de ana baba çocuğuyuz, ne yapalım fakirlik çok zor."

"İstemli ya da zorunlu hangi koşullar altında yapılmış olursa olsun, uzun süreli göç olayında, yaşamın sürekliliğinden bir daha kolayına bağlanamayan büyük kopuşlar vardır. Ruhbilimsel yönden göç olgusunun asıl belirleyici yanını bu büyük kopuşlar ve yeniden bağlanamayışlar oluşturmaktadır" (Teber, 1993). Çöp toplayıcı çocuklar, görüşme yapılan tüm gruplar içinde Türkçe konuşma güçlüğünü en fazla çeken gruptur. Çocukların anlatımları, çöpte çalışmanın bütün ağırlığıyla yüklü olduğu kadar, geçmişe duyulan özlem ve yeniye duyulan öfkeyle birleşmiştir.

Salih (13 yaş): "Hakkâri'de iş yok ki çalışalım, geçinmek için çalışmak zorundayız yoksa geçinemeyiz. Bu iş bizim de hoşumuza gitmiyor ama mecburuz yapmaya."

Faruk (15 yaş): "Ben de istiyorum dershaneye gideyim, derslerime çalışayım, ama yapamıyorum işte, çalışmasam okula gidemeyeceğim, yoksa ben neden bu çöplere geleyim, Van'dan buraya, bu çöplere geleyim?"

Tarık (13 yaş): "Yaptığım işi sevmiyorum ama mecburum okul harçlığımı çıkartmak için çalışmaya."

Naim (11 yaş): "Biz de çöpte çalışmak istemiyoruz ancak mecburuz. Ben okul tatil olunca geldim, açılınca geri döneceğim."

Sürecin arka planında zorunlu göç olgusu gayet belirgindir. Görüşülen çöp toplayıcı çocukların hepsi Hakkârili, 1994 yılında boşaltılan Ördekli köyündendir. Çoğu buradan Hakkâri Merkez, Van ve Adana'ya göçmüştür. Görüşülen çöp toplayıcı çocukların çoğu genellikle bu üç merkezden Ankara'ya çalışmak için gelmiştir. Bir çocuk, 1994 yılın-

da yaşadıklarını ve Hakkâri'nin Ördekli köyünden başlayan zorunlu göçün hikâyesi şöyle anlatıyor:

> Salih (13 yaş): "Biz korucuyduk o zaman, akrabalarımızı amcalarımızı, dayılarımızı öldürdüler. Ama korucu olmayı biz seçmedik, ya korucu olursunuz ya da gidersiniz dediler, biz de mecbur kaldık korucu olmaya. İki-üç sene koruculuk yaptık, sonra çatışma çıktı, askerler bizi örgüte yardım etmekle suçladılar, köyümüzü yaktılar, köyü boşaltın dediler. Biz mecbur kaldık köyü boşaltmaya. Sonra Van'a göç ettik. Hamallık yaptık. Geçinemeyince ben de Ankara'ya çöpe geldim. Üç-dört senedir Ankara'da çöp topluyorum."

Üç-dört aydır Ankara'da çöp toplayan bir diğeri, "okuyorum ben, okullar açılınca Van'a dönüp okuluma devam edeceğim" diyor. Köyden neden ayrıldıkları sorusunun yanıtını ise şöyle veriyor:

> Faruk (15 yaş): "Göç ettik biz, orda bırakmadılar, köyü boşalttılar, köyü boşaltın dediler." Onlar da evlerini ve tek geçim kaynakları olan tarlalarını bırakıp Van'a göç etmişler. "Çok zor oldu. Her bir şeyimiz orda kaldı, eşyalarımız orda kaldı. Bırakmadılar ki orda kalalım, dediler gidin, onlara ekmek veriyorsunuz dediler, biz de mecbur kaldık göçmeye. Köyden 30 hane ayrıldı. Köyden ayrıldıktan sonra Hakkâri'ye gittik. Orda iki ay kirada kaldık sonra da Van'a göç ettik."

> Tarık'ın (13 yaş) tanıklığı: "Askerleri vurdular, askerler dediler siz vurdunuz, dediler biz de sizi öldüreceğiz, bu köyü terk etmezseniz köyünüzü yakarız dediler. Köyümüzü yaktılar, boşaltmamızı istediler. Biz de o yüzden boşalttık.

Bundan 3-4 ay önce gelin eşyalarınızı alın dediler. Gitsek artık nasıl buluruz eşyalarımızı?"

Nasip (14 yaş): "Askerler köylerimizi yaktılar, boşalttılar. Tarlalarımız orda kaldı. Hayvanlarımızı aldık ama çok ucuza verdik. Çoğu koyunların parasını vermedi. Köyleri, terörist var boşaltacaksınız dediler askerler, biz ne yapabiliriz? Boşaltacaksınız dediler biz de çıktık. Ya korucu olacaksınız ya da sizi kovacağız dediler. Zaten koruculuktan ayda 5-6 milyon veriyorlardı. Şu anda Adana'da Kürtler çok. Hakkâri, Mardin, Van'dan göç var, köyler boşalınca her biri bir tarafa dağıldı."

"... göç ile sürgün karıştırılmamalıdır. Kimi göç eder, kimi ise sürgüne gider. Bazen de kişi kendi kendisini sürgüne yollar. Sürgün; göçün zorunlu halidir. Zorun olduğu her yerde reddediş, karşı çıkış ve sahiplenmeme mutlaka vardır. O yüzden zorunlu göçmenlere biraz daha başka bakmak lâzım. Onların hikâyeleri çok daha farklıdır." (Kahraman, 2000: 42). Zorunlu göçmenler, isteğe bağlı ya da "ekonomik göçmen"lerden farklıdırlar. Çünkü genellikle genç erkekleri ya da tekil genç aileleri harekete geçiren gönüllü göçün aksine, tüm bir köy ya da mezra nüfusu apansız, kendi istekleri dışında ve ön hazırlıkları, nereye gidecekleri hakkında bir ön kararları olmaksızın, apar topar yerleşimlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle yerel destek ağları çözülmüş, geçim faaliyetleri kesintiye uğramıştır. Topraklarını, hayvanlarını, konutlarını, genellikle bir daha hiç bulmamak üzere geride burakmışlardır. Göç ettikleri yerlerde yaşamlarını sağlayacak iktisadî-toplumsal güvencelerden yoksun olmanın yanısıra, kendilerini karşılamaya pek de gönüllü olmayan, yabancısı oldukları bir kültürün içine itilmişlerdir (Özbudun, 2000: 51). Ya-

ni Cernea'nın (1993: 3) deyimiyle ortada "itim" vardır ama "çekim" yoktur.

İncelediğimiz sorunun nedenleri konusundaki bulgularımız, diğer benzer araştırmalarla (Karatay 1999a, 1999b, Atauz, 1997; Ural, 2000: 3) örtüşmektedir. Türkiye'de sokakta çalışan çocuklar sorunu, aile değerlerinde çözülmeden ziyade, büyük kentlere hazırlıksız ve istem dışı nedenlerle göç eden insan kitlelerinin kent imkânları içinde istihdam edilememesinin bir sonucudur. Olağan dışı göç, aile yapısında değer farklılaşmasını da ortaya çıkarmaktadır.

Görüşme yapılan kâğıt mendil, çiçek, yara bantı vb. satıcısı çocukların da hepsi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinden göçle gelen ailelerin çocuklarıdır. Bu gruptakilerin göçü ortalama olarak son 10-15 senelik süre içinde gerçekleşmiştir. İçlerinden sadece birisi, cevşen satan bir çocuk, Eskişehirli olduğunu söylemiştir. Diğerleri çoğunlukla Diyarbakır, Mardin, Hakkâri, Siirt, Şırnak, Batman ve Ağrı'dandır. Türkiye'de konuya ilişkin başka çalışmalar da (Atauz 1990, Atauz 1997, Karatay 1999a, 1999b; Ural, 2000) sokakta çalışan çocukların geldikleri bölgelerin çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğuna işaret etmektedir.

Celal (14 yaş): "Ben Diyarbakır-Bismilliyim ama Ankara'da doğdum. 15 sene önce savaş yüzünden Ankara'ya gelmişiz, şimdi Altındağ'da oturuyoruz."

Aysel (13 yaş): "Biz Mardin'den geldik. Ben bir yaşındayken Ankara'ya gelmişiz. Savaş yüzünden geldik. Hem de ailelerimiz arasında büyük bir kavga olmuş. Ondan sonra da Ankara'ya göç etmişler."

Yasemin (7 yaş): "Ohoo çok oluyoo biz geleli."

Yasemin neden göç ettiklerinin sebebini söylemekten ısrarla kaçınmıştır. Sadece "işte" demekle yetinmiştir. Yaşı daha küçük olanlarda buna benzer ifadelerle sık sık karşılaşılmıştır. Bunun yaşanan durumu açıklayamama ya da algılayamama olduğu kadar bir korku ifadesi olduğu da düşünülebilir. Daha sonra Yasemin'in ailesi ile yapılan görüşmede ailenin henüz üç sene önce Diyarbakır'dan göç ettiği öğrenilmiştir.

> **Cemal (5 yaş) nerelisin sorusunu "Altındağ'dan" diye cevaplayabilmiş, ancak ablasının yardımıyla Diyarbakırlı olduğunu söyleyebilmiştir. Memleketine duyduğu özlemi ve orayı görme isteğini hem ifadelerindeki hem de gözlerindeki heyecana bakarak bulmak mümkündür. "Abla abla, biz okullar kapanınca Batman'a gideceğiz."**

Yaşanan olağanüstü göçün nedeni, çocuklarca ifade edildiği şekliyle, düşük yoğunluklu savaş ve buna bağlı olarak koruculuğu kabul etmemekten kaynaklanan baskılar, can güvenliği korkusu, köy-mezraların güvenlik gerekçesiyle boşaltılması, köylerin yakılmasıdır. Temmuz 1995'te basına da yansıyan resmî verilere göre, en çok Mardin, Tunceli, Bingöl, Diyarbakır, Bitlis, Şırnak illerinin köyleri ve mezraları boşaltılmıştır (Pelda, 2000: 22).

Sokaklarda kâğıt mendil, çiçek vb. satan çocukları çöp toplayıcı çocuklardan ayıran bir özellik, bu çocukların göç sürecini tüm aşamalarında aileleri ile birlikte yaşamaları ve halen aileleriyle birlikte bulunmalarıdır. Oysa çöp toplayan çocuklar aşamalı bir süreç yaşamıştır. Çocuklar köy-mezra boşaltmaya bağlı kitlesel göçün ilk aşamasına aileleriyle birlikte katılmıştır. Yönü Hakkâri, Van, Adana gibi kent merkezleri olan göçün sonraki aşamasında ise çocuklar bu yerleşim alanlarına "tutunamama" ve "süregelen yoksulluk" ne-

deniyle ailelerini geride bırakarak çalışmak amacıyla Ankara, İstanbul gibi metropollere yönelmişlerdir.

Ankara'da ayakkabı boyama işini genellikle Haymanalılar ve Erzurumlular yapmaktadır. Görüşülen boyacı çocukların hemen tamamı Haymanalıdır. İçlerinden sadece birkaçı Erzurumludur. Ayakkabı boyacılarını ve simit satıcılarını diğer iki gruptan ayıran özellik ise onların zorunlu göçe maruz kalmamış olmalarıdır. Çocukların tamamı ekonomik koşulların dayatmasıyla Ankara'ya çalışmaya gelmişlerdir, bu da "istem dışı her göçün" aslında "zora dayalı" olduğu anlamına gelmektedir. Gerek ayakkabı boyacıları gerekse simit satıcıları aileleriyle ilişkilerini aralıklı olarak sürdürmektedirler. Çünkü çalışma amacıyla ailelerini bırakarak Ankara'ya gelmişlerdir. Aileleriyle sürekli birarada olanların sayısı bu gruplar içinde düşüktür. Görüşme yapılan çocuklar içinde sadece birkaçı, ekonomik güçlük nedeniyle, Erzurum'dan aileleriyle birlikte göç etmiştir. Genellikle çocuklar akraba yanlarında ya da arkadaşlarıyla birlikte tuttukları bekâr evlerinde birlikte kalmaktadırlar. Simit satıcılarının tamamı Çorumludur. Daha önce belirtildiği gibi, Ankara'daki simit fırınlarını ve simit dağıtım işini Çorumlular elinde bulundurmaktadır.

Çalışma nedenleri açısından ilk bakışta gruplar arasında belirgin bir farklılık görünmemektedir. Çocukların hepsi de ekonomik sıkıntı nedeniyle çalışmaya başladıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla kazançlarının tümünü ailelerine vermektedirler. Ancak burada üzerinde durulması gereken konu yoksulluğun oluşum sürecidir. Bu süreç gruplara göre farklılaşan dinamikleri içermektedir. Ayakkabı boyacıları ve simit satıcılarında salt ekonomik bir zorlayıcılık ve zorunluluk etkendir; çöp toplayıcı ve kâğıt mendil vb. satıcı çocuklar ise yaşadıkları zorunlu göç süreciyle bağlantılı bir yoksullaşma sürecinden gelmektedirler. Çocukların anlatımla-

rına da yansıyan, ailelerin tarlalarından, hayvanlarından, evlerinden, işlerinden, geçmiş birikimlerinden, kısacası her türlü geçinme olanaklarından zorla uzaklaştırıldığı bir göç süreci sözkonusudur.

Burada vurgulanması gereken bir diğer eğilim, ailede sokakta çalışan bir çocuk varsa genellikle süreç içinde diğerlerinin de bu sürece dahil olmalarıdır. Görüşülen çocukların hemen hepsinin sokakta çalışan iki ya da üç kardeşi bulunmaktadır. Bu süreç akrabalık ilişkileri açısından da benzer biçimde işlemektedir. Yapılan görüşme ve ev ziyaretlerinde bu ailelerin çoğunlukla akraba veya aynı köyden insanlar yani hemşehri oldukları görülmüştür. Bu durum klasik göç süreçlerindeki aşamalılık tasvirine uygundur. Kente gelen öncü kişi veya aileler buraya yerleştikten sonra ailelerinin diğer fertlerini veya akrabalarını çağırmıştır. Bu yakınlık, eğer kente önce gelen grup içinde sokakta çocuk çalıştıran aileler varsa yeni gelen ailelerin de sokağa çocuk verme sürecini hızlandırmaktadır. Görüşülen çocukların bir kısmının aralarında akrabalık bağının olması bu durumun bir sonucudur. Ancak sokağa sürekli çocuk veren ailelerin varlığı, bunun tüm aileleri kapsayan genel bir sonuç olduğunu göstermez. Çocukların anlatımları çalışmaya nasıl başladıklarının ipuçlarını vermektedir.

> Aysel (13 yaş): "Çalışmaya kendi isteğim için başladım. Biz Ankara'ya yeni geldiğimizde teyzemin kızı sokakta çalışıyordu. Kâğıt mendil satıyordu, ben de ona özendim. Anneme dedim, ben de çalışayım. Onlar da bir şey demediler. Ben de çalışmaya başladım."

> Yasemin (7 yaş): "Biz kendimiz başladık. İlk önce ben geldim sonra kardeşim geldi. Ben anneme bir kere dedim, ben de onlarla gideyim. O gün göndermedi. Ertesi gün de-

di, gidecen mi, ben de dedim he. Benim ailem fakirdi. Benim akrabalarımın çocukları çalışıyordu, ben de merak ettim onlarla gittim, sonra da çalışmaya başladım."

Alev (11 yaş), neden çalışmaya başladığını olanca çocuk saflığıyla şöyle açıklıyor: "Abla ben bisiklet almak için çalışıyorum, kumbaramda biriktireceğim, bisiklet alacağım."

Çocukların niçin çalışmaya başladıklarının cevabı makro düzeyde aslında bilinmektedir. Çocuklar ailelerinin yoksulluğu nedeniyle, ailelerinin isteğiyle ya da "durumdan vazife çıkararak" bizzat kendi kararlarıyla çalışmaya başlamaktadırlar.

Murat (15 yaş): "Bir yandan çalışmamı ailem istedi bir yandan da ben istedim. O yüzden okulu da bıraktım. Ben orta üçte Bursa'da okuyordum. Orta üçe kadar okudum. Ondan sonra istifa!"

Ayakkabı boyacılarının büyük ölçüde ekonomik koşulların dayatmasıyla çalışmaya başladıkları belirtilmişti. Ayakkabı boyacıları arasında özellikle Haymanalı grupta diğer gruplardan belirgin biçimde farklılık gösteren özellik, eğitimin değer görmemesi ve sosyo-kültürel değerler sistemidir.

Görüşmeler esnasında, çocukların çoğu ailelerine ekonomik yönden yardımcı olmak amacıyla çalışmaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Oysa aslında ailenin geçimini önemli ölçüde doğrudan üstlenmiş durumdadırlar. Çocukların bu yaşta çalışmaya başlamaları ailelerini ve kendilerini bir an önce para kazanmaya iten ekonomik baskıların bir göstergesidir. Karatay (1999b) da benzer biçimde çocukların büyük bir kesiminin çalışma nedenlerini "ekmek parası" söylemiyle açıkladıklarını tespit etmektedir. Aileye katkı sağlamak ve okul harçlığını çıkartmak, ikinci ve üçüncü sırayı almaktadır.

Aile açısından çocuk çalıştırılmasının temel nedeni yoksulluktur. Genellikle hane halkının temel ihtiyaçlarını karşılamak için bu yola başvurmaktadırlar. Ana babaları işsiz veya sosyal güvenlikten yoksun çocuklar, ailelerinin yaşam mücadelesine katkıda bulunmak için çalışmak zorundadırlar.

Ankara sokaklarında çalışan çocukların aile yapıları

Şimdi Ankara sokaklarında çalışan çocukların aile yapılarını, aile bütünlüğü, ailenin sosyo-ekonomik durumu ve konut koşulları bakımından ele alacağız.

Aile bütünlüğü

Türkiye'de aile yapısının başka açılardan benzerlik kurulabilen ülkelerden, örneğin Latin Amerika ülkelerinden farklılaştığı ve görece güçlü bir yapıya sahip olduğu, slogan düzeyinde hep tekrarlanan bir iddiadır. Buna rağmen, özellikle 1990'larda yaşanan zorunlu göçün ailelerin çalışma, yaşam ve değer sistemlerinde önemli bir dönüşüme neden olduğu söylenebilir. Sokakta çalışan çocukların önemli bir bölümü aileleriyle birlikte zorunlu göçün mağdurlarıdır ve bizzat bu durum da ailelerin yaşam ve değerler sisteminde, aile bütünlüğünde doğrudan bir dönüşüme yol açmıştır.

Görüşülen çocukların hemen tamamının anne babası hayattadır. Ancak ebeveylerin hayatta olmaları, diğer araştırmalarda iddia edildiği biçimiyle (İlik ve Türkmen 1994a, Karataş ve Ulutaş 1994, Karatay 1999a; 1999b) aile bütünlüğünün korunduğu anlamına gelmemelidir. Zira çocukların çalıştırılmasının arkasında, hazırlıksız ve istem dışı göç sürecini yaşayan ebeveynin geldikleri yeni mekânların gereklerine ve niteliklerine uygun iş olanağı bulamayışı ya da

tamamen işsizlikle karşı karşıya kalışı ve süregelen yoksulluk vardır. Yaşanan bu sürecin, kâğıt mendil, çiçek vb. satıcısı çocuklarda, aileleriyle birlikte yaşamalarına rağmen aile değerlerinde çözülmeye neden olduğu görülür. Çöp toplayıcılar örneğinde ise çocukların çalışmak amacıyla aileden ayrılarak metropollere gitmesiyle ailenin bütünlüğü sarsılmıştır. Ekonomik koşulların dayatmasıyla evlerinden uzaklaşmak durumunda kalan ayakkabı boyacıları ve simit satıcılarında da, geçici ve düzensiz aile ilişkileri nedeniyle aile bütünlüğü zedelenmiştir.

İncelenen çocuk grupları içinde aileleriyle düzenli ilişkileri olan, en azından her iş gününün sonunda evlerine dönen tek grup, kâğıt mendil, çiçek vb. satıcılarıdır. Grup, bu özelliğiyle, sokakta çalışan diğer çocuk gruplarından farklılaşmaktadır. Ancak bu durum, ailenin tüm "normal" işlevlerini yerine getirdiği anlamına gelmemelidir. Çocukların sokaklarda çalışıyor olmalarının aile tarafından bir sorun olarak değil bir çözüm olarak görülmesi, yani bu durumun "normal" sayılması, başlıbaşına bir sorundur.

Çöp toplayıcılar zorunlu göçle geldikleri yerlerden arkadaşları olan diğer çocuklarla toplu olarak çöp ardiyelerinde barınırken, ayakkabı boyacıları ve simit satıcıları bekâr evlerinde ve akraba yanında kalmaktadır. Bu akraba, genellikle bir ağabey ya da amcadır. Görüşme yapılan ayakkabı boyacılarının büyük bir bölümünün ailesi Haymana'da, çöp toplayıcıların aileleri çoğunlukla Hakkâri Merkez, Adana ve Van'da, simit satıcılarının aileleri ise Çorum'dadır. Ayakkabı boyacılarının ve simit satıcılarının sadece birkaçının ebeveynlerinden birisi ya da her ikisi yanındadır. Ebeveynden sadece birinin çocuğun yanında olması durumunda bu genellikle babadır; anne ve çalışmayan diğer kardeşler ise çocukların göçle ayrıldıkları yerleşim yerlerindedirler.

Ailenin sosyo-ekonomik durumu

Sokakta çalışan çocukların tamamının alt sosyo-ekonomik düzeydeki, düzenli geliri olmayan ailelere mensup oldukları görülmüştür. Kuşkusuz yoksulluk çocuklarını sokakta çalıştıran bütün ailelerin gerçeğidir, bu yönüyle sokakta çocuk çalıştırılmasını yoksulluk eksenli çocuk emeğinin bir parçası olarak değerlendirmek gerektiği açıktır.

Bu çocuklar arasında kalabalık aileler ve çok kardeşlilik yaygındır. Özellikle tamamına yakınını Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelenlerin oluşturduğu grupların hane halkı sayısı diğer gruplardakinden daha büyüktür.

Ayakkabı boyacılarının babalarının tamamı işsizdir. İş buldukları oranda geçici işlerle uğraşmaktadırlar. Aralarında en yaygın iş inşaat işçiliğidir. Çalıştıkları dönemde pazarcılık yapan ya da gazinolarda çalışan babalara da rastlamak mümkündür. Tıpkı çocuklar gibi babalarının da iş tercihlerinde, belirli işlerin belirli grupların tekelinde olmasına yol açan bölgecilik/hemşehrilik etkeni egemendir. Örneğin Haymanalı ayakkabı boyacılarının babaları ağırlıkla pazarcılık yapmakta ve gazinolarda çalışmaktadır. Eğitim bakımından, babalar ve anneler arasında ilkokulu bitiren hemen hemen yoktur ancak babaların okuryazarlık oranı annelerle kıyaslandığında yüksektir. Şimdi de çocukların anlatımlarına kulak verelim.

> Kadir (10 yaş) ve ailesi Erzurum'dan bir sene önce teyzesinin rahatsızlığı nedeniyle Ankara'ya göç etmişler: "Babam çalışmıyor. Annem de evde. İlkokulu bitirmiş, annemin okuma yazması yok, babamın okuma yazması var. Biz altı kardeşiz. Ben ikinciyim. Ağabeyim 12 yaşında 5. sınıf öğrencisi, benim küçüğüm 9 yaşında birinci sınıf öğrencisi, diğerleri küçükler, şimdi evdeler. Benle ağbim (12 yaşın-

da) evi geçindiriyoruz. O da boyacılık yapıyor. Bir senedir çalışıyor. Babam iş bulamadığı için çalışmıyor. Ulus'da Kızılay'da çalışıyorum. Sokakta arkadaşlarım var. Ama onlar ayakkabı boyacıları. Karnım acıkınca bir tane simit alıp yiyorum. Kazandığım parayı babama veriyorum Evimiz kira, 15 milyon veriyoruz."

Murat (15 yaş): "Babam işsiz, iş arıyor ama bulamıyor. İnşaatta çalışırken beli tutuldu, yürüyemez hale geldi. Ama şimdi daha iyi iş arıyor. Annem ev hanımı. İkisinin de okuması yazması var. Biz beş kardeşiz, üçü çalışıyor. Birisi pastanede, ikisi ayakkabı boyuyor, iki ablam evli." Murat diğer çocukların anlatımlarında da zaman zaman yer alan bir gerçeklik üzerinde duruyor: "İş yapamadığım zamanlarda babamdan dayak yiyorum."

Hüseyin (15 yaş): "Biz iki kardeş Yüksel'de ayakkabı boyuyoruz. Kardeşimi yeni getirmeye başladım. Burada ablamın yanında kalıyoruz. Annem, babam Haymana'dalar, çiftçilik yapıyorlar. Toplam 70-80 dönüm tarlamız var, pancar ekiyoruz. Ben ilkokulu bitirdikten sonra ekonomik şartlar yüzünden okuyamadım. 4-5 senedir çalışıyorum. Gazinoda çalıştım, lokantada çalıştım, simit sattım, şimdi de ayakkabı boyuyorum. Beş kardeşim var. Kardeşlerimin ikisi evden ayrı, birisi asker, diğeri cezaevinde."

Selami (15 yaş): "Babam işsiz olduğu için biz Van'dan göç ettik. Babam inşaatta çalışırken hastalandı, 2-3 ay işe gidemedi. Şu an da işe gitmiyor. Kahveden eve, evden kahveye gidiyor. Kumar da oynuyor. Parayı benden alıyor, kumara yatırıyor. Annem midesinden hasta, parasızlıktan doktora götüremedik. 14 yaşında bir kardeşim var, o çalışmıyor, serserilik yapıyor. Evi ben geçindiriyorum."

Vedat (14 yaş) oldukça çekingen bir çocuk. Görüşme esnasında göz göze temas kurmaktan çekindi, başı öne eğik, neredeyse yüzünü saklayarak konuştu. Ağabeyi ve babasıyla Yenidoğan'da oturuyor. Annesi ve diğer beş kardeşi köydeler, baba Ankara'ya çalışmaya gelmiş. Sıklıkla inşaatlarda olmak üzere bulduğu her işte çalışıyor. Vedat, "Beş gündür sokaklarda, aç susuz yatıyorum. Babam eve para götürmediğim için beni dövdü, zaten her zaman beni dövüyor. Ben de evden kaçtım" diyor. Bu, sıklıkla yinelenen bir durum. Vedat her evden kaçtığında babası onu tekrar dövüyor; o da şiddete maruz kaldığı için yeniden kaçıyor. "Şimdi Yenidoğan'da bir parkın içinde yatıyorum. Bazen de mezarlıkta kalıyorum. Gecelerin yargıcı olacağım." Vedat'ın hikâyesinde de görüldüğü gibi çocukların evden kaçmasındaki temel sebeplerden birisi ailede yaşanan ihmal ve istismardır. Vedat görüşülen çocuklar arasında halen sokakta bulunan (beş gündür) tek çocuktu ve bunun temel sebebi babanın şiddetine maruz kalmasıydı. Vedat'ın çekingen tavrıyla kendisi hakkında bilgi vermeyi kesince sözü arkadaşları aldılar. Selami, Vedat'a ilişkin şu aktarımlarda bulundu:

"Babası evden kovdu, o da kaçtı. Sinirli olduğu için konuşmak istemiyor. Para kazanamadığı için babası dövdü. Şimdi eve gitmiyor. Beş gündür sokakta, parklarda yatıyor. Parkta geziyordum, babamgiller de Van'a gitmişlerdi. İki üç gün bende kaldı, sonra eve döndüğünde babası yine dövdü. Ben niye çocuğu dövüyorsun? diye karıştım. Para kazanamıyor, dedi. Biz de kazanamıyoruz, bizi babamız dövüyor mu? Dedim, onu seversen o da seni sever. Oğlum üzülme o şerefsiz babanı bir gün döveceğim. Biz bu çocukla altı sene sırtımızda kömür taşıdık şimdi şu hale bak."

Vedat sokakta kaldığı beş günü şöyle özetledi: "Sokakta çok dövdüler. Benim babam her gün beni döver. Sokakta yatıyorum, Yenidoğan'daki parkın içinde yatıyorum. Beş gün oldu. Para götürsem babam içeri sokar. Para götürmediğim için eve almıyor. Dışarıda yatıyoruz, aç susuz beş gündür." Açlık olduğu yerde beklemez ki? Vedat ne yapıyordu açlık karşısında? Selami: "Vedat param yok karnım aç diyor, çocuk açlıktan ölüyor, vermezlerse ellerinden alıp kaçıyor. Parasızlıktan bazen Sakarya'da dileniyor. Ama bu da arsız, parasını atariye yatırıyor! Babasından, kardeşinden para çalıyor."

Hepsi aynı gibi görünebiliyor bize, öyle değil mi? Oysa dinlediğinizde apayrı yaşamlar, apayrı hikâyeler çıkıyor karşımıza. Bunlardan birisi de Recep'inki. Recep de diğerleri gibi okulu bırakmış. İlkokul beşinci sınıftan ayrılmış. Henüz 14 yaşında ama kendisine saldıran balicileri bıçakladığı için 10 gün Ulucanlar cezaevinde koğuşta kalmış. Cezaevinin nasıl olduğunu sorusunu "boyadan iyiydi" diye cevaplıyor. Çalışmak zorunda olmaması hoşuna gitmiş. Bu arada köyünü, annesini, babasını, koyunlarını çok özlediğini, beş aydır onları görmediğini söylemeden edemiyor: "Babam çoban, okuma yazması var, annemin okuma yazması yok. Ben burada köylülerimle birlikte kalıyorum. Aynı evde yedi kişi kalıyoruz. Biz üç kişi boyacılık yapıyoruz. İki çocuk da gazinoda çalışıyor."

Uğur (9 yaş) annesiyle Yenidoğan'da kalıyor. Yaklaşık altı aydır Ankara'da yaşıyorlar. Geliş nedenlerinin işsizlik olduğunu vurguluyor: "Babam daha önce Ankara'da gazinoda çalışıyordu, dükkân kapanınca işsiz kaldı. Şimdi Haymana'da üç kardeşimle birlikte pancar tarlasında çalışıyor." Uğur'un söylediğine göre köydeki işler bittiğinde

Ankara'ya geri dönecek. Uğur kuaförde çalışmak istediğini, okuyacağını söylüyor. Okulu bıraktığını hatırlatınca ise gülümsüyor.

İlkay (11 yaş) yaklaşık 1-1.5 senedir babasıyla birlikte Ankara'da yaşıyor. İki küçük kardeşi ve annesi Haymana'dalar. Onu Ankara'ya babasının getirdiğini söylüyor. Babası köyde pazarcılık yapıyormuş, Ankara'da ise bir gazinoda şeflik yapıyor. Babası dayısının yanında, İlkay ise teyzesinin dört kişiden oluşan ailesinin yanında kalıyor. Teyzesinin iki çocuğundan birisi de gazinoda çalışıyor.

Adnan (15 yaş) dört senedir Ankara'da, çalışmak için geldiğini söylüyor. Onun da ailesi Haymana'da. Adnan onları görmek için ayda bir köyüne gidiyor. Dört kardeşten iki ağabey gazinoda çalışıyor, bir küçük kız kardeşi daha var. Adnan bir ağabeyiyle birlikte Cebeci'de yengesinin evinde kalıyor.

Bu anlatımlar, pek çok çalışmada (İlik ve Türkmen 1994a, Karataş ve Ulutaş1994, Karatay 1999a; 1999b) ortaya konan, sokakta çalışan çocukların aile bütünlüğünün korunduğu ailelere mensup oldukları iddiasının açıkta bıraktığı bir noktayı işaret etmektedir. Nitel bir değerlendirme, özellikle ailelerinin yanından ayrılarak çalışma amacıyla kente göç eden çocuklar açısından, sosyo-ekonomik koşulların dayatmasıyla aile ilişkilerinde bütünlüğün zedelendiğini ve süreç içerisinde kopmayı getirebilecek bir ilişkiler sisteminin ortaya çıktığını göstermektedir.

Sokakta çalışan çocuklar arasında önemli bir grubu oluşturmalarına rağmen konuya ilişkin araştırmalarda pek dikkat edilmeyen çöp toplayıcı çocuklar, gerek göç etme biçimleri gerekse bu göç etme biçiminden kaynaklanan sosyo-ekonomik profilleri ve çalışma koşulları açısından özgün

bir konumdadırlar. Çöp toplayıcı çocukların tamamı aileleriyle birlikte göç ettikleri şehirlerden ayrılarak, bu defa ailelerini de geride bırakarak, çalışmak için metropollere gelmişlerdir. Yoksulluk bu ailelerin de yaşamının genel karakteridir; maruz kaldıkları zorunlu göçün ardından yoksullaşma artarak devam etmiştir. Araştırma bulguları, geleneksel geçim kaynaklarından koparıldıktan sonra kentin gereklerine uygun iş olanağı da yaratamayan bu ailelerin, büyük tarımsal alanlarda bulabildikleri oranda mevsimlik işçi olarak çalışmaya başladıklarını göstermiştir. Bu sırada yine çocuklarıyla birliktedirler. Ancak bu küçük bir azınlığın bulabildiği bir olanaktır. Sokakta çalışan çocukların birçoğunun geçmişte bu türden işleri yaptıkları da belirlenmiştir. Ancak ebeveynlerin büyük bir bölümü işsizdir. Çöp toplayıcı çocukların büyük bir bölümü ya ailenin çalışan tek bireyidir ya da pamuk tarlalarında, meyve bahçelerinde mevsimlik çalışan babaya destek olacak parayı kazanmak için büyük kente gelmişlerdir. Dolayısıyla kazançlarının büyük bölümünü evlerine göndermektedirler. Bir kısmı kardeşlerini de beraberinde getirmiştir. Çocukların birçoğu akrabadır ve Ankara'da çöp işini örgütleyen Hakkârililerle aynı köydendir. Dolayısıyla bir kısmı işverenleriyle akrabadır. Burada sözü yine çocuklara bırakalım.

Şefik (12 yaş): "Bir ay önce kardeşimle birlikte Hakkâri'den Ankara'ya çalışmaya geldim. Ankara'ya ilk gelişim. Köyümüz boşaltılınca Hakkâri'ye göç etmek zorunda kaldık. Ankara'ya okul paramı biriktirmek için geldim. Ağabeyim de (15 yaşında) çöp topluyor. Babam Hakkâri'de sebze bahçelerinde sebze topluyor."

Nasip (14 yaş): "Ailem şu an da Adana'da, üç kardeşim de Adana'da çalışıyor. Ailem 1986 yılında çatışmalar yüzün-

den Adana'ya göç etmek zorunda kalmış. Babam Adana'da ırgatlık yapıyor. Meyve bahçelerinde çalışıyor. Annem ev hanımı."

İlhan (11 yaş): "Ailem Van'da. Hakkâri'den 1994 yılında köyümüz boşaltılınca Van'a göç ettik. Ben çalışmak amacıyla Ankara'ya geldim. Yaklaşık 4-5 aydır çalışıyorum. Okuyordum ben. Şu anda ağabeyim için çalışıyorum. Türközü'nde ardiyelerin içinde 10 kişi kalıyoruz. Hepimiz akrabayız. Benim dört kardeşim var. Babam 2-3 senedir tarlalarda ırgatlık yapıyor. Daha önce köydeyken tarlalarımız vardı. Ama köyler boşaltılınca tarlalarımız da orada kaldı."

Metin (14 yaş): "Biz 1994'te köylerimiz boşaltılınca Adana'ya göç etmek zorunda kaldık. Ben 5-6 senedir çalışıyorum. Babam işsiz, 3 erkek 3 kız kardeşim var, kardeşimle (12 yaşında) birlikte Ankara'ya çöpe geldik. Babam artık çok yaşlandığı (72 yaşında) için çalışamıyor, biz iki kardeş evi geçindiriyoruz."

Yunus (13 yaş): "Ailem Van'da. Köyümüz boşaltılınca Van'a göç ettik. Babam (68 yaşında) yaşlandığı için çalışamıyor. Rastgelirse koyun alıp satıyor. Beş kardeşim var. En büyükleri olduğum için sadece ben çalışıyorum. Ankara'ya geleli birkaç ay oldu."

Fuat (15 yaş): "Babam yaşlanmış, oturuyor. Bizim âdetimiz değil ki annemiz çalışsın. Dört erkek, altı kız kardeşim var. Kardeşimle birlikte çalışıyoruz."

Naim (11 yaş): "Ailem şu an da Adana'da. Biz Hakkâri'den göç ettik. Ankara'ya geleli bir ay olmuş, bir aydır çöp topluyorum. 3 kız, 2 erkek kardeşim var. Babam Adana'da pa-

muk tarlalarında çalışıyor. Ağabeyim de 5-6 aydır Ankara'da çöp topluyor."

Salih (13 yaş): "Ailem Hakkâri'de. Ben yaz tatillerinde Ankara'ya çöp toplamaya geliyorum. Babam inşaatlarda çalışıyor. Annem ev hanımı. Altı kardeşim var. Birisi seyyar satıcılık yapıyor. Amcamın yanında çalışıyorum."

Tarık (13 yaş): "Ailem Adana'da. Dokuz kardeşiz. İki kardeşim ve babam çalışıyor. Babam Adana'da sebze topluyor."

"Her göç yıkılmış ya da gerçekleşmemiş bazı hayallerin üzerine kurulmuş bir ütopyadır. Uygulamaya teşebbüs edilmemiş ütopyaya ütopya demek bile haksızlık olur. Gerçek, ütopyaların kurulmasının çok yoğun fakat, gerçekleşme şanslarının çok zayıf olduğunu kafamıza vura vura gösterse dahi bu böyle..." (Kahraman, 2000: 42).

Sokakta kâğıt mendil, çiçek vb. satıcılığı yapan çocukların, diğer gruplardan farklı olarak Ankara'da aileleriyle birlikte yaşadıklarını söylemiştik. Dolayısıyla bu çocukların aileleriyle ilişkileri süreklidir, her iş gününün sonunda evlerine dönmektedirler. Araştırma kapsamında bu gruptaki çocukların aileleriyle de görüşmelere gidilmiş, bu girişimde sadece annelere ulaşılabilmiştir. Annelerden edinilen bilgiler de ailelerin sosyo-ekonomik yapılarına ilişkin anlamlı bilgiler sunmuştur. Görüşmeler ev ziyaretleriyle yapılmıştır.

Sokakta çalışan çocuklardan birinin annesi eşinin iş durumunu şöyle açıklamıştı: "Eşim çalışıyor... şimdi demem ki ben işsizdir... diyemem... iş buldukça çalışıyor. Ama bir gün çalışşa beş gün iş yok. İnşaatta çalışıyor." Görüşülen çocuk-

ların hiçbirinin babasının düzenli bir işi yoktur ve hemen hepsi iş buldukları oranda günübirlik olarak inşaatlarda çalışmaktadır.

Görüşülen çocuklardan sadece birisi babasının Bentderesi'nde meyve sattığını belirtmiştir. Anneler genellikle 30'lu yaşlardadır ve hiçbirisi çalışmamaktadır. Dolayısıyla kadınların eve parasal desteği yoktur. Bu ailelerin hepsi çok çocukludur. Görüşülen annelerin çocuk sayıları ortalamaları 6'dır. Bir kadın 9 çocuğa sahip olduğunu belirtmiştir. Önce çocuk sayısını saklamış, bunu çok fazla çocuğa sahip olmaktan utanmasıyla açıklamıştır. Bu ailenin çocuklarından biri ağır hasta (kanser), biri de özürlüdür.

Ailelerin eğitim düzeyi düşüktür. Babaların bir kısmı okuryazar, küçük bir bölümü ilkokul mezunudur. Annelerin ise çoğu okuryazar değildir. Zorunlu göçle kente gelmiş kadınların büyük bir kısmı Türkçe konuşmakta zorlanmaktadır.

Konut koşulları temel ihtiyaçlar açısından yetersizdir. Yerleşim mekânı olarak genellikle ucuz konut alanları olmaları nedeniyle Altındağ, Samanpazarı, Hamamönü'nün derme çatma yapıları seçilmiştir. Hemen hepsi bir oda, biraradan oluşan evlerde oturmakta, evlerde hemen hiç eşya bulunmamaktadır. Evlerin içinde su bulunmamakta, elektrik kaçak kullanılmaktadır. Gittiğim ev ziyaretlerinin birisinde çocuklar beni tanıdıkları için büyük bir coşkuyla yanıma yaklaşmışlar, ellerimden tutarak içeri almışlar ve ailelerinin bahsetmekten çekindiği bir şeyi bir ikrammışçasına söyleyivermişlerdi: "Abla, abla, gel bak bizde 'Med TV' var."

Herhangi bir sosyal sigorta kuruluşuna bağlı olmamakla birlikte birçoğu yeşil kart uygulamasından yararlanmaktadır. "Hiçbir sosyal güvencemiz yok. Ben şimdi hastalansam hastanede altından kalkamam." Sürekli bir gelir güvencesi olmadığından, çocukların kazandığı para ailenin yaşamı-

nı idame ettirmesi için önemlidir. Aileler çocuklarını yoksulluktan doğan ihtiyaç nedeniyle çalıştırdıklarını belirtmişlerdir: "Bizi çocuklarımızı çalıştırıyoruz diye hor görüyorlar, ama biz çocuklarımız için canımızı veririz." ... "Çocuklar üç gün işe gitmeseler, ben evde ekmek bulamam." ... "Çocukların okul masraflarını karşılayamıyoruz. Öğretmen diyor, bir gün zeytin getirsin bir gün peynir getirsin. Ben nasıl karşılayayım?"...

"Bazı kişiler hor görüyor. Bazı kişiler şöyle diyor: Annesizdir, babasızdır. Ben şimdi isterim ki ben sakat olayım ama çocuğuma zarar gelmesin, parmağına bir iğne batmasın, bir şey gelmesin çocuğumun başına. Yani ben istiyorum ki kör olayım çocuğumun başına bir şey gelmesin. Yemin ederim benim ömrümden ömür gitsin, çocuklarıma bir şey gelmesin, bir kaza gelmesin."

Bu ifadeler iki karşıt duyguyu içeriyor. Yoksulluğun ve yoksunluğun dayanılmazlığı karşısındaki çaresizlikle beraber sorunun çözümsüzlüğü karşısında duyulan öfke. Bu karşıtlığın iki kutbu birbirini besliyor. İstihdam olanaklarının yetersiz olduğu koşullarda ailenin günlük yaşam stratejileri geliştirmekten başka çaresi kalmamıştır. Annenin çalışmadığı, babanın geçici iş bulabildiği bu koşullarda ailenin geçimini neredeyse doğrudan doğruya çocuklar üstlenmişlerdir. Sözkonusu iki karşıt duygu çocuklarla yapılan görüşmelerde de belirgindi. Çocukların, özellikle sokaktaki sıradan insanlara, onların anlamazlığına, kimi zaman Kızılay gibi yardım kurumlarına ya da zabıta gibi resmî kurumların temsilcilerine duydukları tepkilerde olduğu gibi...

"Çocuk Esirgeme'den çocuklara 6 ay yardım bağladılar. Dediler, siz çocuklarınızı çalıştırmazsanız biz bu parayı size her ay vereceğiz. Çocuklara okul masrafı yapsınlar, dediler. Son 6-7 aydır yardımı kestiler. Biz de devamlı verecekler zannetmiştik. Devamlı verselerdi çocukların okul

masraflarını karşılardık. Bize söz vermişlerdi, bize devamlı vereceklerdi, biz de çocukları çalışmaya göndermeyecektik. Daha sonra bana geldiler, dediler, benim beyim onlara İstanbul'a gideceğini söylemiş, ama ben buradayım dedim, o zaman niye gelmedin, gel yeniden yardımı başlatalım dediler. Eğer çocukları çalıştırmazsam Çocuk Esirgeme çocukların okul masraflarını karşılayacak." Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nca, çocukları sokaklardan çekebilmenin bir aracı olarak yürütülmekte olan nakdî yardım hizmetinin, -kurumsallaşmış aile destek sistemlerinin yokluğunda-, sürekliliği olmayan ve düzensiz ödeme biçimi nedeniyle yetersiz kaldığını burada da görüyoruz.

Görüşülen ailelerin hemen hemen tamamı, Diyarbakır ve Mardin'den göç etmişlerdir. İçlerinden bir aile hariç (3 yıl), 1980'li yılların ikinci yarısı ilâ 1990'lı yıllarda Ankara'ya gelmişlerdir. Süregelen çatışmalar, bundan kaynaklanan baskı ortamı, işsizlik ve yoksulluk bu ailelerin göç etmelerine neden olmuştur. Ailelerin yakın akrabaları da bu göç sürecine katılmıştır. Köyleri boşaltılan akrabalarının daha çok İstanbul'a yerleştiklerini ifade etmişlerdir. İstanbul'a göç eden grubun çocukları da işgücü piyasasında yerlerini almışlardır. Kadınların 1994 yılında yaşananlara ilişkin aktarımları da önemlidir:

"Bizim komşularımız vardı, onlar da Diyarbakırlıydı, onların köylerini boşalttılar, onlar da Ankara'ya bu yüzden gelmişler. Ama şimdi Antalya'ya gittiler. 1994'te bizim akrabalarımız (Diyarbakır-Bismil), köyleri boşaltıldığı için mecbur kaldılar göç etmeye. Onlar da İstanbul'a, Batman'a gittiler. Onların da çocukları Taksim'de, Beyoğlu'nda çalışıyorlar. Bazıları da konfeksiyonda çalışıyormuş."

Acaba büyük kentte yaşamak bu kadınlar için ne ifade etmektedir? Diyarbakır-Bismil'de yaşamakla, Ankara'da yaşamak arasında nasıl bir fark vardır? "Oranın geçimi

burdan daha zordu. İş yoktu. Adamlar işsizdi. Malın mülkün olmadıktan sonra orda da işçisin burda da. Orda malın mülkün, bağın bahçen olsa neyse... O da yok, aha orda da ahır gibi bir yerde oturuyorduk, topraktan, orda da ev bizim değildi."

"Çalışmaya İzmir'e gidiyorduk. Başkalarının tarlalarında yevmiyeyle çalışıyorduk. Benim annem hâlâ çalışıyor."

"Yoksulluk aynı yoksulluk. Bazen burası daha iyi. Burda hiç olmazsa eşim iş bulunca işe gidiyor."

"Diyarbakır'da da zorluk çekiyorduk, işsizlik vardı. Akşama kadar pamuk topluyorduk. 500 bin, 750 bin, 1 milyona pamuk vardı, çapa vardı. Yevmiyesi 500 bin liraya çalışıyorduk. Şimdi 2.5 milyon olmuş. O da peşin para vermiyorlardı, bir aylık fiş veriyorlardı. Çocuklar o zaman da bahçede çapada çalışırlardı. Biz pamukta çalışıyorduk, veriyorlardı. Şimdi de iş olsa giderim. Çocuklar küçük olmasa eve temizliğe giderim."

"Durumumuz iyi olsa belki çocukları göndermeyiz. Ama ben de bilmiyorum, şaşırdım artık. Mesela şimdi sen kendini bizim yerimize koy; sen çocuğunu oraya gönderiyorsun, bilmem, anlatamıyorum, bizim yerimizde olsan üzülmez misin? Bazıları gelip bize laf söylüyor, niye siz çalışmıyorsunuz diye. Küçük çocuklar olmazsa ben çalışırdım. Ama mecburuz. Eşimiz de istemiyor çocukların çalışmalarını, biz gönderiyoruz çocukları."

Kente gelişle birlikte kadının sosyo-ekonomik açıdan daha da işlevsizleştiği söylenebilir. Neredeyse 10-15 yıldır Ankara'da yaşayan bu kadınların oturdukları Altındağ dışında neredeyse Ankara'nın hiçbir semtini görmemiş olmaları, kentte kalınan süreyle kentsel bütünleşme hatta kentlileşme arasında anlamlı bağlar arayan sosyolojik önermeleri geçersiz kılmaktadır.

Peki göçten sonra değerlerde geleneklerde bir değ-

şim yaşanmış mıydı? İçinde bulundukları çevreyi nasıl algılıyorlardı? "Sadece akrabalarımızla ilişkimiz var, onlar da 5-6 ev zaten. Ondan başka kimseyle ilişkimiz yok."

"Burada her türlü insan yaşıyor. Çingeneler var, orospular var. Orospularla ilişkimiz yok. Mesela bir mahalle var, oraya hiç aile girmiyor. Çingeneler de iyiler, Türk komşularımız da var, onlar da bize karşı iyiler, biz de onlara karşı iyiyiz." Genellikle toplumsal dayanışma ağlarının hâlâ korunmasına ve yaygın olarak akrabalarıyla ilişki kurmalarına rağmen içinde bulundukları sisteme uyum çabasını sürdürdükleri de görülmektedir.

Görüşülen kadınlar eşleri hakkında bilgi vermekten kaçınmıştır, bununla birlikte söz aralarında eşlerine ilişkin sitemlerini yakalamak zor olmamıştır. Erkeklerin genellikle kahvede zaman harcamaları, ancak iş buldukları oranda çalışmaları, yakınma konusudur. Aile içi şiddet konusunda yorum yapmaktan kaçınsalar da, bundan söz açıldığında "her evde olur" vb. sözler söylemeleri, aile içi şiddete maruz kaldıklarını göstermektedir. Aile içi şiddetin, çocukların konuşmalarında da yeri vardır. Ali (11 yaş): "Öz babam beni bir dövüyordu ki... rakı içmiş komaya girmiş... Annemi dövüyordu bir defa, beni merdivenden atmış."

Şimdi de sokaklarda her an karşılaştığımız ve kanıksadığımız sokak satıcısı çocukların ailelerine ilişkin aktarımlarına bakalım.

Aysel: "Biz dokuz kardeşiz. İkisi burada duruyor, bir de ben üç. Altısı da evde. Ufağı var büyüğü var. Onlar işe gelmiyorlar, biz evi geçindiriyoruz. Bir tanesi burda. Okuyor, bire gidiyor. Evde de bir tane var, erkek kardeşim, o da dörde gidiyor. Kardeşlerimden birisi de özürlü. Babam inşaatçı, iş olunca çalışıyor, annem ev hanımı." Aysel ile birlikte sokaklarda çalışan Canan henüz beş yaşında, Newroz ise yedi yaşında. Aysel'in "evi biz geçindiriyoruz" sözü, ço-

cukların ailenin gelirine "katkı"dan öte bir sorumluluk üstlendiklerinin ikrarıdır.

Cem (Diyarbakır-Bismilli): "Biz 15 sene önce savaş yüzünden göç ettik." Ailesiyle Altındağ'ın gecekondularında oturan Cem'in aile yapısı Aysel'in aile yapısından farklı değil. Aysel'le aynı zamanda akrabalar. Baba inşaatlarda iş bulduğu oranda günübirlik çalışıyor, anne ev hanımı. Herhangi bir sosyal güvencesi olmayan ailenin sekiz çocuğundan üçü sokaklarda çalışıyor. Cem yedinci çocuk. "Kardeşlerimin üçü okuyor, ikisi evli, üçü çalışıyor ben yedinci çocuğum. Annem ev hanımı, babam inşaatçı. Durumumuz iyi değil, onun için çalışıyorum. Akşam yediden sonra çalışıyorum."

Yasemin (7 yaş): "Babam inşaatta çalışıyor. Annem kardeşime bakıyor. Biz beş kardeşiz. Üç tane evde var, iki tane de burada. Öbürleri küçük." Yasemin ve kardeşi Cemal'in (5 yaş) özgün bir hikâyeleri var. Yaşlarının küçüklüğü durumlarını algılamada ve anlatmada güçlük yaratsa da, kendilerini çalıştıran ailelerine yönelik bir savunma stratejisi geliştirdikleri hemen gözlenebiliyor. Cemal babalarının kahveye gittiğini ve orda içki içtiğini söylerken, Yasemin, Cemal'i yalanlamakta gecikmiyor: "Bu hep yalan söylüyor. Herkese böyle söylüyor, benim babam içki içmiyor."

Sokakta çalışan çocuklar arasında simit satıcılarının diğer gruplardan ayrışan yönleri var. Örneğin, etnik kökene bakıldığında Türk ağırlıklı olan tek grup. İçlerinden yalnızca biri Kürt ve Alevi bir aileye mensup olduğunu bildirmiştir. Göç etme biçimleri ve nedenleri diğer gruplardan farklıdır. Genellikle yaz tatillerinde Çorum'dan Ankara'ya çalışmaya geliyorlar. Elbette yerleşik olarak bu işi sürdürenler de var.

Ali (11 yaş): "Çorum'dan, 5 yaşındayken, deprem nedeniyle evsiz kalıp göç ettik. Ankara'ya çalışmak için geldik.

Annem ev hanımı, babam simit fırınında çalışıyor. Yedi kardeşim var. İki ağabeyim (15 yaşında ve 14 yaşında) Ayrancı'da simit satıyor."

Hidayet (13 yaş): "Ailem Çorum'da. Biz beş kişiyiz. Babam çiftçi, annem ev hanımı. Burada şu anda 3 kardeş çalışıyoruz. Birisi 14 öbürü 18 yaşındalar."

Simit satıcıları, Ankara'da çalıştıkları dönemde akraba yanında ya da arkadaşlarıyla birlikte bekâr evlerinde kalıyorlar. Bu gruptaki çocukların ebeveynlerinin çalışma profillerine bakıldığında, Ankara'da yerleşik olanların tıpkı çocukları gibi simit işinde oldukları, genellikle simit imalathanelerinde ya da satışında çalıştıkları görülür. Çorum'da olanların ise çoğu çiftçilikle uğraşmaktadır. Kalabalık aile örüntüsü diğer gruplar gibi bu grupta da yaygındır. Keza, anne babaların eğitim seviyeleri bu grupta da düşüktür.

Barınma ve konut koşulları

Görüşülen bütün gruplardaki çocukların yetersiz barınma ve konut koşullarında yaşadıkları görülmüştür. Özellikle çöp toplayıcı çocukların ve aileleriyle ikamet eden sokak satıcılarının konut koşulları açısından en kötü durumda oldukları söylenebilir. Çocuklar belirli semtlerde yığılmaktadırlar. Bu semtler elbette ucuz konut alanlarıdır. Genellikle, ayakkabı boyacıları Yenidoğan ve Cebeci'de, kâğıt mendil, gül vb. satıcılarının hemen hepsi Altındağ, Samanpazarı, Hamamönü'nde, simitçiler İncesu'da, çöp toplayan çocuklar Türközü'ndeki çöp ardiyelerinde yaşamaktadırlar.

Türkiye'de ve Ankara'da uzun süredir şehrin çevresindeki boş alanlarda bir gecede inşa edilen yapılar anlamında gecekondulardan söz etmek mümkün değildir. Tutunamayan yoksul ailelerin barınağı artık tam tersine, şehrin merke-

zinde yer alan derme çatma yapılardır. Kentin merkezindeki semtlerin artık kullanılmayan eski evleri yoksulların yeni mekânı olmaktadır. Üstelik onlar artık kendilerinden bir kuşak önce göç ettikleri kentte "tutunmayı" başaranların kiracısıdırlar. Görüşme yapılan kâğıt mendil, gül vb. satıcısı çocuklar ve aileleri ortalama 50 milyon liranın altında kira ödedikleri konutlarda barınmakta, dolayısıyla ucuz konut alanı olan Altındağ, Samanpazarı, Hamamönü gibi semtlerde ikamet etmektedirler. Bu kalabalık ailelerin ve bekâr evlerinde birlikte kalan çocukların yaşadıkları konutlar genellikle sadece iki odalıdır; ya da bir oda birara... Evlerde hemen hemen hiç eşya bulunmamakta, gece üzerinde yatılmak üzere serilen yataklar gündüz evin bir köşesine dizilmektedir. Elektrikli cihaz olarak ise sadece televizyon bulunmaktadır. Beyaz eşya kullanımına rastlanmamıştır. Yemek yapma, ısıtma vb. ihtiyaçlar için küçük tüpler kullanılmaktadır. Hemen hepsinin ısınma sorunu vardır. Banyosu olmayan bu evlerin tuvaletleri de dışarıdadır. Evlerin içinde su bulunmamakta elektrik kaçak kullanılmaktadır.

Ankara sokaklarında çalışan çocuklar arasında, ailesinden bağımsız olarak göç edenler azımsanmayacak orandadır. Görüşülen çöp toplayıcı çocukların tamamı, ayakkabı boyacılarının ve simit satıcılarının tamamına yakınının durumu budur. Bu çocuklar genellikle arkadaş, hemşehri, kardeş gruplarıyla Ankara'ya gelmekte ve bekâr evlerinde kalmaktadırlar. Ancak özellikle çöp toplayıcı çocukların barınma koşulları düşünüldüğünde "bekâr evi" tanımlamasının oldukça lüks olduğunu söylemek gerekir. Barut'un saptaması bu grup çocuğun barınma koşullarını tasvir etmektedir: "Türkiye'de klasik anlamda Amerika ve Güney Afrika benzeri bir gettolaşma sözkonusu değildir. Ancak yoğun göç alan illerde gettolaşma gerçeğini gözler önüne seren mahallelere rastlamak mümkündür. Kapıları gündüz

açılan gece de kapatılan mahalleler sözkonusu. Bizim gettolarımızın klasik anlamda çevresi tel örgüler ve duvarlarla çevrili değil ama, göç sonrası yaşama biçimlerini aynen sürdürmeleriyle kentten farklı mahalle yapıları sözkonusu" (Barut, 2001).

Çöp toplayıcı çocukların hepsi 10-15 hatta 20 kişinin birlikte barındığı evlerde kalıyorlar. Aslında bunlara ev demek güç: Türközü'ndeki çöp ardiyelerinin içine yerleştirilmiş, su, elektrik, banyo ve tuvaletin bulunmadığı tek odalı teneke barakalar. Yetersiz barınma koşulları çocukların sağlıkları açısından her türlü olumsuzluğu içeriyor. Çocukların anlatımlarına göre, Hakkâri'den gelmiş 150-200 kadar çöp toplayıcı çocuk ardiyelerin içindeki teneke barakalarda barınıyorlar. Evlerin kirası genellikle çocukların patron olarak nitelendirdiği kişiler tarafından yıllık olarak ödeniyor. Bazıları ise kiralarını kendileri ödemek zorundalar, bu durumda evde yaşayanlar bu parayı birlikte ödüyorlar. Kiralar 35-40 milyon TL civarında.

Salih (13 yaş): "Hakkârililer, Türközü'nde ardiye açmışlar, 15 tane ardiye var her birinin yanında en az 10 kişi çalışıyor."

Faruk (15 yaş): "Evler sactan yapılmış, teneke evler. Tek odalı. Kiralarını ardiye sahipleri senelik yer parası olarak veriyor. Ardiyeler Türközü'nde pazar yerinin aşağısında. Kışın bu evlerde kalmak çok zor. Sobayla ısınamıyoruz bile."

Şefik (12 yaş), hepsi çöp toplama işinde çalışan ve yaşları 12 ile 22 arasında değişen 13 kişinin barındığı bir evde kalıyor. Bu evde kalanların büyük bölümü Hakkâri'den ve Adana'dan gelmişler. Evin kirası -25 milyon- Şefik'in "patron" olarak adlandırdığı kişi tarafından karşılanıyor. Çocuklar bu adam için çalışıyor, topladıkları çöpleri onun ar-

diyesine satıyorlar. Topladıkları artıklar için kilo üzerinden ücret alıyorlar, ödemeler her ay sonunda yapılıyor. Şefik bu adamla Hakkâri'de tanışmış.

Şefik (12 yaş): "Patronumuz da Hakkârili. Altı-yedi senedir Ankara'da bu işi yapıyor. Hakkâri'ye geldiğinde çalışmak isteyen çocukları kendisi için çalışmaları için Ankara'ya getiriyor. Benim ağabeyim de iki senedir bu işi yapıyor. Kazandığımız parayı eve gönderiyoruz. Kendi ihtiyaçlarımız için biraz ayırıyoruz. Eve yakın bir bakkaldan yiyecek alıyoruz. Yazdırıyoruz, aydan aya aramızda para toplayıp ödüyoruz."

Hasan (13 yaş): "Ardiyelerin içinde kalıyoruz. Evler, tenekeden yapılmış odalar, yedi-sekiz tane böyle ev var, kiramızı kendimiz ödüyoruz. Biz 22 kişi birarada kalıyoruz. Tuvalet, banyo, mutfak yok. Haftada bir patronların evinde banyo yapıyoruz. Kaldığımız odada kendi yemeğimizi yapıyoruz. İçinde eşyamız da var yer yatağı, halı."

Fuat (15 yaş): "Biz, 12 kişi birlikte kalıyoruz. Ayda 100-150 milyon alıyoruz. 50-60 milyon gidiyor, 90 milyon gibi de eve gönderiyoruz. Kirayı, yeme-içme masraflarını ortak karşılıyoruz. Yiyeceklerimizi borç karşılığı alıyoruz bakkala yazdırıyoruz aydan aya ödüyoruz."

Çalıştıkları iş gereği temizliğin çok önemli olduğunu, daha sık yıkanmaları gerektiğini söylediğimde çocuklar bu koşullarda bile ellerinden geleni yaptıklarını anlatmak istercesine yanıt veriyorlar: "Eve döndüğümüzde bidonlarla su taşıyoruz. Ellerimizi, yüzümüzü, bazen de başımızı yıkıyoruz."

Suyun, elektriğin, mutfağın, banyonun, tuvaletin olmadığı bu barakalarda üstelik kira karşılığı ikamet eden çöp toplayıcı çocukların dilleri farklı, yaşam biçimleri kentli yaşam tarzından çok uzaktır. Kurulu dünyalarından, toplumsal, duygusal dokularından koparılmaları, evden uzağa savrulmaları içlerinde onulmaz yaralar açmıştır ve onlar bu yaralara tuz basıp çöpler arasında ekmek kavgası vermek zorundadırlar. Bu çocukların bakışlarındaki ürkeklik, sokakta çalışan diğer çocuk gruplarının hiçbirinde olmadığı kadar belirgindir. "Yabancılıkları" aşikârdır.

Ankara sokaklarında çalışan çocukların çalışma koşulları

Sokakta çalışan çocuklar da diğer çalışan çocuklar gibi riskli koşullar altındadırlar. Bu bölümde sözkonusu koşullar, belirlenen dört ayrı çalışma biçimi (çöp toplayıcılık, kâğıt mendil vb. satışı, ayakkabı boyama, simit satıcılığı) örneğinde değerlendirilecek; çocukların sokakta yaptıkları işler, dönemsel iş değişimleri, çalıştıkları yerler, ilk işe başlama yaşı, çalışma süreleri ve gelirleri ele alınacaktır.

Yaptıkları işler

Bütün dünya kentlerinde sokaklarda çocuklar tarafından yapılan işler arasında önemli çeşitlemelerin olduğuna kuşku yok. Ancak fazla sermaye ve beceri gerektirmeyen, çalışma saatlerini kendilerinin ayarlayabileceği işler, sokakta çalışan çocukların genel tercihidir. Bu çalışmada incelediğimiz grupların bu işleri yeğleme ölçütlerinin birçok zaman kesiştiğini saptadık. Bununla birlikte, örneğin "neden çöp toplamak yerine kâğıt mendil satmıyor?" gibi sorulara ancak her çocuğun kendi cevabıyla karşılık bulunabilir. İş se-

çiminde dört grup açısından ortak özellikler şunlardır: İşin hiç sermaye gerektirmemesi ya da çok az sermaye gerektirmesi; herhangi bir özel beceri gerektirmemesi; iş türlerinin hızlı iş değişimine imkân tanıyacak biçimde örgütsüz oluşu; işin bir süreklilik gerektirmemesi ve eğitimle birlikte sürdürülebilir olması. Sokakta çalışmayı düşünen her çocuk asgari düzeyde sermayeyle işe başlayabilmekte, beceri edinmesi için zamana da ihtiyaç duymamaktadır. Eğer bu arada eğitimini de sürdürüyorsa çalışma saatlerini okul saatleriyle çelişmeyecek biçimde ayarlayabilmektedir. Çeşitli işler arasında geçiş yapmak da güç olmamaktadır.

Kâğıt mendil, gül, yara bantı vb. satan çocuk grubu, yaş ortalaması en küçük gruptur. Satışı doğrudan üstlenen çocukların yaş ortalaması iyice düşüktür. Yapılan işin herhangi bir beceriyi gerektirmemesinin bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Ayakkabı boyacıları, simit satıcıları ve çöp toplayan çocukların ise genellikle yaşça daha büyük olduğu görülmüştür.

Araştırma bulguları, özellikle fiziksel çaba gerektiren işlerin (simit satma, ayakkabı boyama, atık toplama vb.) daha büyük çocuklar tarafından yapıldığını göstermektedir. Daha küçük yaştaki çocukların tercih ettiği işler, fiziksel çaba gerektirmeyen ve genellikle herhangi bir talebe dayalı olmayan işlerdir: Kâğıt mendil, çiçek vb. satma işi gibi.

Sözkonusu grup için çalışma, aynı zamanda çok hızlı hareket etmeyi gerekli kılar. Sokağın tehlikeleri gözönüne alındığında şüphesiz bu kaçınılmazdır. Tehlike anında grup kimliği öne çıkar. Nitekim Cem (14 yaş) ile yaptığımız ilk görüşme, sivil zabıta tehlikesi nedeniyle kesilmişti. Cem sivil zabıtayı görür görmez panik içinde diğer çocuklara -aralarında hep konuştukları gibi- Kürtçe bağırarak kaçmalarını istedi. Çocukların hepsi yakındaki yaya üst geçidine fırladılar ve adeta bir anda yok oldular. Kaçışırlarken, benim ken-

dilerini yeniden nerede bulabileceğim konusunda bilgi vermeyi de ihmal etmediler! Çocuklar gerçek bir "yaşam mücadelesinin" içindeler: Ne olursa olsun satış yapmak, her türlü fırsatı değerlendirmekle yükümlü gibiler. Ancak bu pek çok riski de beraberinde getiriyor.

> Aysel'i (13 yaş) ilk olarak kâğıt mendil satan beş kişilik bir grubun içinde tanıdım. Oldukça rahat tavırları, yıllardır sokakta çalıştığı izlenimine kapılmama neden oldu. Uzun bakımsız saçları arkadan bağlanmıştı. Beline bağladığı cep çantası daha sonra öğrendiğim üzere kardeşlerini çalıştırdığının ve kontrol ettiğinin göstergesi gibiydi. Sanırım paralar, yaşı daha büyük olan Aysel'in bu çantasında toparlanıyordu. Bu "önder" konumuna rağmen o da gruptaki diğer çocuklar gibi bakımsız ve kirliydi. Meraklı ve benimle iletişim kurmaya her zaman hazırdı. Hatta daha sonraki görüşmelerimizde bana sahiplenmeyle karışık bir ilgiyle yaklaştığını hissettim. Büyümeye başlamıştı; saçlarımla oynuyor, çantamdaki kremi kullanmak istiyor, ayakkabılarım ilgisini çekiyordu.

Kâğıt mendil, çiçek, yara bantı satıcılığı gibi işler genellikle kız çocuklarının tercih ettiği işlerdir. Daha küçük yaştaki kız çocukları doğrudan satış işine bakmakta, yaşça daha büyük olanlar ise Aysel örneğindeki gibi kardeşlerinin kontrolünü üstlenmektedir. Bu grup içinde çalışan erkek ve kız çocukları karşılaştırıldığında, kız çocuklarının yaş ortalamasının erkek çocuklarınınkinden daha küçük olduğu görülür. Bu grupta yer alan çocuklar, diğer sokakta çalışan çocuklardan farklı olarak aileleriyle birlikte yaşayan ve her iş gününün sonunda evlerine dönen çocuklardır. Bunun yanında, onların diğer sokakta çalışan çocuklara göre genellikle daha hareketli ve özgür oldukları görülmüştür.

Bu işteki çocuklar genellikle küçük gruplar halinde çalışmaktadır. Birbirine yakın mekânlarda ancak dağınık olarak çalışmaktadırlar. İlk bakışta tek tek, bağımsız davranıyor gibi görünmekle birlikte bir grup içinde yer almaktadırlar. Gruplar genellikle aynı zamanda akrabalık ilişkisi olan çocuklardan oluşmaktadır. Eğer sokağa çocuk veren bir çekirdek aile varsa genellikle bu ailenin çocuklarını diğer akraba çocukları izlemektedir.

> **Yasemin (7 yaş): "Biz Diyarbakır'dan geleli üç sene oldu. Benim akrabalarımın çocukları çalışıyordu. Ben de onlarla birlikte çalışmaya başladım. Üç sene oldu çalışalı. Kâğıt mendil, bir de gül satıyorum. Gülleri akşam satıyoruz. Sakarya'da satıyoruz. Ama bizi sokmuyorlar."**

Grup içi hiyerarşi ve dayanışma oldukça belirgindir. Örneğin görüşülen 5 kişilik bir satıcı grubu 5-14 yaşları arasındaki çocuklardan oluşuyordu. Yaşları 13 ve 14 olan Aysel ve Cem -özellikle Cem- grupta lider konumunda görünüyorlar. Kararları onlar veriyor, küçükleri görevlendirme, aynı zamanda gözetleme ve koruma işlevini de yüklenmiş durumdalar. Yani grup içinde belirli bir işbölümünün varlığından söz etmek mümkün. Bu işbölümünde küçüklerin görevi sadece çalışmak. Yaptığımız görüşmeler sırasında Cem ile Aysel'in grubun en küçüklerini ortamdan uzaklaşıp çalışmaya gitmeye zorlayan tavırları bunu kanıtlıyor. Cem'e neden küçükleri gönderdiğini sorduğumda cevabı "Onlar çalışacaklar" oldu. Gruptakilerden Cemal, kaç yaşında olduğu sorusunu "Bilmiyorum" diye yanıtladı. Ancak yanında bulunan ablasından (7 yaş) Cemal'in beş yaşında olduğunu öğrenebildim.

Oysa bu tarz bir koruma ilişkisi ayakkabı boyacıları, çöp toplayıcılar ya da simit satıcılarında gözlenmemiştir. Bu-

na karşılık bu gruplar içinde de hemşehriliğe dayalı bir koruma kollama mekanizması olduğunu daha önce belirtmiştik. Daha çok hemşehriliğe dayalı bir güç mekanizması, sokaklarda belli işlerin belli grupların tekelinde olmasını getirir. Bu durum, sokakta kâğıt mendil, gül, yara bantı vb. satıcılığı yapan grubun ya da -çöp toplayıcılardan farklı bir grup olan- teneke kutu toplayanların, doğdukları iller bakımından diğer gruplardan farklı olarak homojenlikten uzak bir grup teşkil etmesini de açıklar. Sokakta ilk kez çalışmaya başlayanlar, girilmesi en kolay alana girmeyi tercih etmektedirler.

Aynı biçimde çalışma mekânlarının kullanımı konusunda da belli bir bölgeciliğin ve grup kimliğinin hüküm sürdüğüne kuşku yok. Örneğin çöp toplama işinde Kızılay, Bakanlıklar, Tunalı Hilmi Caddesi gibi mekânlarda Hakkârili çöp toplayıcılar egemen. Çocukların söylediğine göre, Maltepe Hattını ise Çingenelerle paylaşıyorlar. Ayakkabı boyacılığında, Yüksel Caddesi, Sakarya Caddesi, Güvenpark, Tunalı Hilmi Caddesi gibi mekânlarda Haymanalı ayakkabı boyacıları hâkim. Bu alanlara başka grupların girmesine pek izin verilmiyor. Haymanalı ayakkabı boyacıları bu mekânların paylaşımında en fazla Erzurumlu ayakkabı boyacıları ile anlaşmazlık yaşıyorlar. Kâğıt mendil vb. satıcısı çocuklar da Konur Sokak, Kızılay, Sakarya Caddesi gibi belli alanlara diğer grupları sokmama eğilimindeler. Dışarıdan bakıldığında pek fark edilemeyen bu mekânsal güç dinamiği, sokakta iktidarı pekiştirmenin ve yaratılan iktidar alanını ne olursa olsun koruma güdüsünün bir uzantısı.

Sokaklarda çalışan çocukların yaptıkları işlerin hızlı iş değişimlerine olanak tanıyacak biçimde örgütsüz oluşu, onların sokakta birden fazla iş yapabilmelerine olanak sağlamaktadır. Yapılan işler arasında değişen iklim koşullarına, müşterilerin taleplerine ya da çocukların sermaye birikimine bağlı

geçişler olabilmektedir. Çocuklar genellikle tek bir ürün satmakla yetinmemekte, mevsimine ya da günün saatlerine göre sattıkları ürünler farklılaşmaktadır. Örneğin gündüz saatlerinde, kış aylarında kâğıt mendil satarlarken gece saatlerinde ya da özel günlerde bunun yanında çiçek -özellikle gül- satarlar. Araştırma bulguları, aslî iş alanının dışında sokakta ikinci bir iş daha yapma eğiliminin en yaygın olduğu grubun kâğıt mendil vb. satıcıları olduğunu göstermiştir. Ayakkabı boyacılarında ise ikinci bir iş nadiren tespit edilmiştir. Ayakkabı boyacıları zaman zaman ayakkabı boyama malzemesi alamadıklarında, daha az sermaye gerektiren mendil satma işine ya da özellikle yaz aylarında hiç sermaye gerektirmeyen teneke kutu (içecek kutuları) toplama işine girmektedirler. İlk gruptan farklı olarak burada farklı işler eşzamanlı yürütülmemekte, iş değişimindeki esas unsur sermaye birikimi olmaktadır. Çöp toplayıcılarda ve simit satıcılarında ise bu türden iş değiştirmeye hiç rastlanmamıştır. Sözkonusu iki gruptakilerin Ankara dışından sadece bu işleri yapmak için geldikleri düşünüldüğünde bu anlaşılır bir durumdur.

Yine de genel eğilim, çocukların belli bir işe başladıktan sonra onu sürdürmesidir. Bunda kuşkusuz sokaktaki güç dinamiğinin, belli işlerin belirli grupların tekelinde bulunmasının rolünün yanında çocukların belli bir beceri ve alışkanlık kazandıktan sonra mevcut işlerini sürdürmek istemelerinin de payı olsa gerektir.

Çalıştıkları yerler

Ankara'da sokakta çalışan çocuklar genellikle parklar (Güvenpark, Gençlik Parkı, Kurtuluş Parkı, Abdi İpekçi Parkı, Kore Bahçesi, Kuğulu Park, Meclis Parkı), otobüs terminali, camiler (Hacıbayram, Kocatepe ve Maltepe Camileri), pazar yerleri, mezarlıklar (Karşıyaka, Cebeci), simit fırınları, sine-

ma salonları, hastaneler (Büyük Doğumevi, Telsizler Doğumevi, Ankara, Numune, İbni Sina, Hacettepe, SSK ve Tıp Fakültesi hastaneleri), dolmuş ve otobüs durakları (Bentderesi, Ulus Stadyumu, Kızılay Milli Müdafaa Caddesi, Küçük Tiyatro Karşısı), stadyum girişleri, Ankara Kalesi, yaya alt ve üst geçitleri (Meclis, Emniyet Binası, Maltepe, Kızılay, Bakanlıklar, Sakarya), Atatürk Orman Çiftliği, çöp toplama merkezleri, çeşitli kalabalık mekânlar (Sakarya Caddesi, Yüksel Caddesi, Tunalı Hilmi Caddesi, İsmetpaşa Mahalllesi, Yenidoğan, Bağlar, Altındağ, Ulus, Kızılay), anayol kavşakları (Meclis, Kavaklıdere, Dışkapı), Ulus Kapalı Hali, köprüler (Sıhhiye), okul girişleri, kahveler, kavşak noktaları gibi kalabalık mekânlarda çalışmaktadırlar.

Ele alınan gruplar açısından çalışma mekânları spesifik olarak değerlendirildiğinde, belli grupların belli mekânlarda hâkimiyete sahip oldukları görülmüştür. Kızılay, Bakanlıklar, Tunalı Hilmi Caddesi hattının Hakkârili çöp toplayıcıların, Maltepe hattının Çingenelerin, Yüksel Caddesi, Sakarya Caddesi, Güvenpark, Tunalı Hilmi Caddesi gibi mekânların Haymanalı ayakkabı boyacılarının, Konur Sokak, Kızılay, Sakarya Caddesi'nin Doğu ve Güneydoğulu (çoğunlukla Diyarbakır, Mardin, Siirt) mendil, gül vb. satıcılarının, Ayrancı, Bestekâr Sokak, Dedeman Oteli, Tunalı Hilmi Caddesi, Akay Caddesi, Seyranbağları-Akyüz Sokak ve Kızılay'ın Çorumlu simit satıcılarının çalışma mekânı olması gibi...

İşe başlama yaşı

Araştırma bulguları, sokakta çalışan çocukların birçoğunun çalışmaya çok erken yaşlarda başladıklarını göstermiştir. Çalışmaya başlama yaşı ortalaması 8-10 yaş arasındadır. Çocuklar çalışmaya genellikle ilköğretim çağında başlamaktadırlar. Bununla birlikte henüz ilköğretim çağına gelmeden

çalışmaya başlayanlar da azımsanmayacak orandadır. Bu sonuç konuya ilişkin diğer araştırmaların (Salazar 1992, Atauz 1990, Konanç 1988, Atauz 1997, Karatay 1999b) sonuçlarıyla da benzerdir. Bu açıdan araştırmada incelenen gruplar arasında anlamlı bir fark da bulunmamaktadır.

Fuat (15 yaş): "Çalışmaya 10 yaşında başladım. Mağazada çalıştım, İstanbul'da tekstilde çalıştım, marketlerde çalıştım, İstanbul'da bir sene çalıştıktan sonra akrabalarımın çoğu Ankara'da çalıştığı için Ankara'ya çöpe geldim."

İki aydır Ankara'da olan Nevzat (14 yaş): "10 yaşından beri çalışıyorum. Odunculuk yaptım, Adana'da ve Ankara'da boyacılık, kâğıtçılık yaptım. Ankara'da daha fazla para kazandığım için Ankara'ya geldim."

4-5 senedir Ankara'da çöp toplayan bir başka çocuk, çalışmaya 8 yaşında başlamış: "Boyacılık yaptım, simitçilik yaptım, dolmuşta muavinlik yaptım, hızarda çalıştım."

Beşinci sınıf öğrencisi olan Şefik (12 yaş), sekiz yaşından beri çalışıyor: "İki-üç sene boyacılık yaptım, bunun dışında büyük sebze bahçelerinde sebze topladım. Hakkâri'ye döndüğümde okulla birlikte ayakkabı boyacılığını sürdüreceğim."

Çöp toplayan grup içinde, eşzamanlı yürüttükleri ikinci bir iş olmamakla birlikte, bu işi sadece okullar tatil olduğunda yapanların, geldikleri şehirlerde başka işlerde çalıştıkları görülmüştür. Ankara'da bulundukları sürede çöp toplama işinde çalışmakta, döndüklerinde başka işlere yönelmektedirler (genellikle ayakkabı boyacılığı, simitçilik ya da daha çok meyve ve sebze bahçelerinde çalışmak).

Nasip (14 yaş): "İki sene Adana'da kâğıt fabrikasında çalıştım. Eskiden çok veriyorlardı. Günde 10 milyon alıyordum. Şimdi bu ücret 7 milyon TL'ye kadar düşmüş. Bu yüzden iki senedir çöp topluyorum." Özellikle çöp toplayıcı çocukların bu işi tercih etme nedenleri, açıkça, daha fazla para kazanma olanağıdır. Bu grubun zorunlu göç mağdurlarından oluştuğu düşünüldüğünde, daha fazla ve acil paraya gereksinim duydukları gözden kaçırılmamalıdır.

Fevzi (14 yaş): "Önce kasaplık yapıyordum. Adana'da iş vermiyorlar. Ben de buraya çöpe geldim."

Yunus (11 yaş): "Sekiz yaşında simitçilikle çalışmaya başladım. Ondan sonra hep çöp topladım."

Faruk (14 yaş): "Benim ilk senemdir Ankara'da. Daha önce hep Van'da çalıştım. Çalışmaya 10 yaşında başladım, tezgâhta terlik satıyordum, simit satıyordum, boyacılık yapıyordum Ankara'ya geleli bir ay oldu."

Metin (14 yaş): "Çalışmaya yeni başladım. Küçük olduğum için ailem daha önce çöp işinde çalışmamı istemedi. Van'da bazen boyacılık yapıyorum, günde 2-3 milyon kazanıyorum, gece 12'ye 1'e kadar çalışıyorum."

Tarık (13 yaş): "Dört-beş senedir çalışıyorum. Elektrikçide çalıştım, boyacılık yaptım, Adana'da iş olmadığı için buraya geldim."

Çocukların bu yaşlarda çalışmaya başlamaları elbette onları zorlayan ekonomik baskıların bir göstergesidir. İçinde bulundukları ekonomik güçlükler, ailelerin onları çok küçük yaşlarda çalışmaya yöneltmesine neden olmaktadır.

Araştırma bulguları, çöp toplayıcı çocukların hemen hepsinin, diğer gruplarda görülmediği ölçüde, eğitimini sürdürme eğiliminde olduğunu göstermiştir. Birçoğu okullarının açılmasıyla birlikte ailelerinin yanlarına dönmekte, asıl önemlisi gittikleri mekânlarda da çalışma ve eğitimi birlikte yürütmeye çalışmaktadır. Üniversitede okuma isteği, bu grupta, yine diğer gruplarda görülmediği ölçüde fazladır. Çocukların bir kısmı yatılı bölge okullarında okumakta, yazın çalışarak hem okul masraflarını karşıladıkları hem de ailelerini ekonomik olarak desteklemektedirler. Bu sonuçlara bakıldığında, eğitimin bu gruptaki çocuklar ve aileleri için ne olursa olsun önem taşıdığı söylenebilir. Yine bu grupta gözden kaçmaması gereken bir nokta, çocukların iş geçmişlerinde hiç mendil vb. ürünlerin satışıyla uğraşmamış olduklarıdır. Daha önce hep çocuk işçiliği içinde değerlendirilen (ayakkabı boyacılığı gibi) işler yapmışlardır. Oysa diğer gruplar içinde böyle bir duruma rastlanmamıştır. Diğer gruplar (ayakkabı boyacıları, simit satıcıları), iş geçmişlerinde, özellikle ilk çalışma dönemlerinde bu türden satıcılık işleri yapmışlardır.

Alev (11 yaş): "7 yaşından beri çalışıyorum. Yara bantı sattım, mendil sattım, su sattım, kalem sattım, pil sattım."

Yusuf (9 yaş): "Ben 5 yaşından beri çalışıyorum. Hep bunlardan sattım (yara bantını göstererek), su sattım, yara bantı sattım, kalem sattım, pil sattım, her şeyi sattım abla."

Aysel (13 yaş): "Ben 10 senedir sokaklarda çalışıyorum. Daha önceleri gül, kalem, selpak sattım, kuaförde çalıştım. Şimdi geceleri de gül satıyorum. Selpakları X Ticaretten toptan alıyoruz, 10 tanesini 300 bin liradan alıp tanesini 200 bin liradan satıyoruz." Bana neden 100 bin liradan sat-

tıklarını sorunca, uyanık bir havayla "o sanaydı abla" cevabını veriyor.

Henüz ilköğretim birinci sınıf öğrencisi olan Yasemin (7 yaş), "Okuldan gelirken çalışırım, altı buçuktan 11'e kadar çalışırım, tatillerde sabah saat birden sonra çalışırım" diyor ve devam ediyor: "Biz Diyarbakır'dan geleli üç sene oldu. Benim akrabalarımın çocukları çalışıyordu. Ben de onlarla birlikte çalışmaya başladım. Üç sene oldu çalışalı. Selpak mendil, bir de gül satarım. Gülleri akşam satarız. Sakarya'da satıyoruz. Ama bizi sokmuyorlar." Gece çalışmaktan korkup korkmadığını sorduğumda, çocukça bir tavırla "niye korkayım ki" diyor.

Ayakkabı boyacıları da çalışma yaşamına çok erken yaşlarda başlamışlardır. Bu çocuklar, ayakkabı boyamaya başlamadan önce hemen her tür işte çalışmışlardır. Eğitimin bu gruptaki çocuk için önceliğinin olmadığı; çalışmaya çok erken yaşlarda başlamalarının, ekonomik dayatmaların bir sonucu olduğu kadar kültürel yönelimlerinin de bir yansıması olduğu gözlenmiştir.

Murat (15 yaş), 10 senedir çalışıyor. Çalışmaya ekonomik sıkıntı nedeniyle başlamış. Orta üçüncü sınıfta okulu bırakmış. Yapmadığı iş yok gibi. "Şimdi ayakkabı boyacılığı yapıyorum. Gazinoda çalıştım, simitçilik yaptım. Her şeyi yaptım. Tuvaletçilik yaptım, su sattım."

Hüseyin (15 yaş), yaklaşık dört senedir çalışıyor: "11 yaşında çalışmaya başladım. Simit sattım, çay ocağında çalıştım, gazinoda, lokantada çalıştım. Sonra ayakkabı boyamaya başladım. Ankara'da abimin yanında kaldım. Hemen boyacılığa başladım. Sonra dayımın yanında çay ocağında ça-

lışmaya devam ettim. Dayım ölünce orası kapandı. Ben de tekrar ayakkabı boyamaya devam ettim. Bizde ilkokulu bitiren çalışmaya başlar. Herkes sıkıntı içinde, köyde kalmaz. Kimse keyfinden çalışmıyor, herkes sıkıntı içinde." Bu arada Hüseyin'in ilk boya sandığını annesi yapmış!

Selami (15 yaş), maddi olanaksızlıklar yüzünden ilkokul beşinci sınıftan ayrılmış ve çalışmaya başlamış: "Altı senedir çalışıyorum. İlk önce pazarlarda su sattım. Sonra poşet, simit sattım, ayakkabı boyadım." Babası ilk işsiz kaldığı dönemde, kendi kendine "bu böyle olmayacak" demiş ve bir akraba çocuğunun boya sandığını alarak düzenli olarak ayakkabı boyamaya başlamış.

Vedat (14 yaş), altı senedir çalışıyor. Boya sandığını arkadaşı Selami yapmış. Boyacılık dışında gazinoda çalışmış, kömür taşımış. Bir defasında Selami ile birlikte sırtlarında 6-7 ton kömür taşımışlar.

Uğur (9 yaş), okula devam etmiyor. İlkokul dördüncü sınıfta okulunu bırakmış, yaklaşık iki aydır sokaklarda ayakkabı boyuyor. Çalışmaya sabah 9'da başlıyor ve akşam 9'a kadar devam ediyor. Boya yapmayı ağabeylerine bakarak öğrenmiş. Günde 3-3.5 milyon kazanıyor, aldığı paranın tamamını annesine verdiğini söylüyor.

İlkay (11 yaş), beşinci sınıftan terk. Yaklaşık iki senedir çalışıyor. Daha önce kuaförde çalışmış, lokantada çalışmış, büyük bir gazinoda tuvaletçilik yapmış. Şu anda ise ayakkabı boyuyor. O da Uğur gibi ayakkabı boyamayı kendisinden önce bu işlere başlayan ağabeylerinden öğrenmiş. "Biz de bizden sonrakilere öğreteceğiz" diyor. Çalışma sabah 9'da başlıyor akşam 9'a kadar devam ediyor. İş sonrası eve geri

dönüyor. Aldığı parayı babasına veriyor. Bazen de parasını teyzesinin aldığını söylüyor. Günde 3-4 milyon civarında kazanıyor. Pazar günleri tatil yapıyor. Tıpkı Uğur gibi genellikle kendi köylüleriyle beraber. Çalışmaya birlikte başlayıp, birlikte bırakıyorlar.

"Sanki bizim köyde herkes ölmüş, herkes buraya çalışmaya gelmiş." Bu sözlerin sahibi Adnan (14 yaş) dört senedir çalışıyor. Halen ayakkabı boyuyor. Daha önce yaptığı işler: "İki hafta lokantada, iki hafta da kuaförde çalıştım. Onun dışında hep ayakkabı boyadım." Günde 3-4 milyon kazanıyor. Parasını kendisi için harcıyor ve biriktiriyor. Genellikle kışın mendil satıyor, yazları ayakkabı boyuyor; boyacılığın daha kârlı olduğunu düşünüyor.

Recep (11 yaş), okula ancak dördüncü sınıfa kadar devam edebilmiş. O da Ankara'ya çalışmak için gelmiş. Bir senedir çalışıyor. Gazinoda çalışmış, beş ay tamircilik yapmış, onun dışında hep boyacılıkla uğraşmış. Şimdi kış aylarında genellikle kâğıt mendil satıyor, yazın ayakkabı boyuyor. Boyacılıktan günde 3-4 milyon kazanıyor. Kazandığı parayı ablasına veriyor, o da köye gönderiyor.

Çocukların tercihlerinde elbette daha fazla ekonomik getirisi olan işler önceliklidir. Örneğin ayakkabı boyacılarında ve çöp toplayıcılarda bu tercih çok belirgindir. Ancak ayakkabı boyama işi az da olsa bir sermayeyi gerekli kılar. Bu çocuklar sermayesiz kaldıklarında, daha az sermayeyi gerektiren mendil satma veya az önce değindiğimiz teneke kutu (içecek kutuları) toplama gibi -özellikle yaz aylarında- işlere yönelebilmektedirler.

Simit satan grubun diğer gruplarda görülmeyen bir özelliği, aynı zamanda babanın ya da yakın akrabaların yaptığı işi

yürütüyor olmalarıdır. Birçok durumda Çorumlu babalar ya da akrabalar simit fabrikalarında çalışırken çocukları da satışını üstlenmektedir. Bu grup da çalışmaya küçük yaşlarda başlamıştır. Ancak yine diğer gruplardan farklı olarak simit satmaktan başka işlerle uğraşmamışlardır.

Ali (11 yaş), çalışmaya ilk başladığında başında simit tablası taşımakta zorlanmış. Şimdi alıştığını söylüyor. Simidi seyyar sattığı (simit tablasını başında taşıdığı) zaman genellikle Ayrancı, Akay Caddesi, Meşrutiyet Caddesi civarında dolaşıyor. Şu anda camekânda simit sattığı için Sakarya Caddesi civarında mekân tutmuş. "Beş yaşından beri çalışıyorum hep simitçilik yaptım, 1.5 aydır geçici olarak bir akrabanın camekânına bakıyorum."

Ferit (15 yaş): "10 yaşından beri çalışıyorum. 3 sene Istanbul'da çorap fabrikasında çalıştım. Ama sokaklarda sadece simit sattım. Günde 6-7 milyon kazanıyorum. Kazandığım parayı biriktirip babama köye gönderiyorum."

Çalışma süreleri

Sokakta çalışan çocuklar kurumsallaşmamış ve düzenlenmemiş sektörde uzun çalışma süreleriyle ve tehlikeli çalışma koşulları altında çalışmaktadırlar. Her türlü yasal düzenlemenin ve sosyal korumanın dışında kalmaları nedeniyle, birçok zaman, çalışan çocuklar içinde en fazla sömürülmeye açık grubu oluşturmaktadırlar.

Cem (14 yaş): "Çalışmaya okuldan sonra başlarım. Hafta içi akşamdan sonra (saat 19'dan 23-24'e kadar) cumartesi, pazarları öğlen 12-1'de başlarım. Gündüz selpak, gece ise gül satıyorum."

Eğitime devam eden grup için hafta içi çalışma süreleri hafta sonuna oranla daha kısa olmakla birlikte gece çalışma bütün çocuklarda yaygındır. Hemen her çocuk gece 23-24'e kadar sokaklarda çalıştığını söylemektedir.

> Yasemin (7 yaş): "Okuldan sonra akşam altı buçuktan gece 11'e kadar çalışırım. Cumartesi, pazarları öğlen 1'den geceye kadar çalışırım. Günde 1 milyon kazanıyorum. Annem diyor: Sen günde 5 milyon, Cemal de 3 milyon yapsın."

Çocukların eve dönüş saati, Yasemin'in anlatımında da yer aldığı gibi, yeterli para kazanmalarına ve sattıkları malın bitmesine bağlıdır. Bazı çocuklar aileleri tarafından belirlenen parayı kazanamadan eve dönmezler. Araştırma, çalışma koşullarının zorluğuna ve çalışma saatlerinin uzunluğuna rağmen çocukların geç de olsa evlerine döndüğünü göstermiştir.

> Ayşe (11 yaş): "Sabah 9'dan gece 10-11'e kadar çalışıyoruz. Yara bantı satıyorum, bazen de selpak mendil satıyorum." Eğitimden tamamen kopmuş olanlar, Ayşe örneğinde olduğu gibi tüm gün sokaklarda kalmakta, çok uzun süreler çalışmaktadır.

> Özgür (14 yaş): "Sabah yedide kalkıyorum. Yedi buçukta simidi alıyorum. Sekizde dairelerin önünde oluyorum, sekiz buçuk-dokuzda simidim bitiyor. Gidip tekrar alıyorum. Ben 6 senedir çalışıyorum. Otelde çalıştım, lokantada çalıştım ondan sonra hep simitçilik yaptım. Günde 12-13 milyon kazanırım."

Sokakta çalışan çocukların günlük çalışma süreleri yapılan işin türüne, mevsime, okula devam edip etmeme ve okulların açık olup olmama durumuna göre farklılaşır. Ör-

neğin simit satıcıları sabahın erken saatlerinde sokaklara çıkmakta ve elindeki simitler bitinceye değin çalışmaktadır. Ayakkabı boyacıları genellikle tüm gün sokaklarda çalışmakla birlikte, sabah iş saatleri öncesi ile akşam üzeri eve dönüş saatlerini; çöp toplayıcı çocuklar öğleden sonralarını ve akşamleyin belediyenin çöp arabalarının çalışmaya başlamasından önceki saatleri tercih etmektedirler.

Faruk (14 yaş): "Çöplerden naylon, karton, kâğıt, plastik, teneke topluyoruz. Topladıklarımızı Türközü'ndeki ardiyelere satıyoruz. Bu işyeri de çöpleri daha büyük bir fabrikaya satıyor. Çalışmaya öğleden sonra başlıyoruz, gece yarılarına kadar devam ediyoruz."

Naim (11 yaş): "Çöplerden kâğıt, karton, teneke, plastik, naylon, karton topluyoruz. Topladıklarımızı Türközü'ndeki ardiyelere satıyoruz. Çalışmaya öğleden sonra başlıyoruz, gece 1'e, 2'ye kadar devam ediyor. Ardiyelere dönmemiz 3'ü buluyor. Kazandığım paranın birazını eve gönderiyorum, birazını da okul için biriktiriyorum."

Çöp toplayıcı çocuklar için iş öğlen saatlerinde başlamakta, gece saat 1-2'ye kadar devam etmektedir. Görüşülen bir belediye görevlisi, belediyenin Kızılay civarındaki çöpleri saat 21'den sonra toplamaya başladığını, çocukların onlardan önce aynı hattı dolaştığını belirtmiştir. Çocukların belli mekânlarda gün boyu topladıkları çöpler gecenin ilerleyen saatlerinde kamyonlara yüklenip ardiyelere taşınır. Çocuklar bu kamyonları beklemek ve çöplerle birlikte ardiyelere dönmek zorundalar. Şefik'in deyimiyle: "Bir kamyon geliyor, çöpleri ve çocukları kaldıkları ardiyelere götürüyor." Enformel ilişki ağı çöplerin ardiyelerden fabrikalara satımı yoluyla devam ediyor.

Çocukların günlük çalışma süreleri, konuya ilişkin diğer araştırmalarla (Phillips 1994, IPER 1991, Atauz 1990) benzer biçimde, çoğu zaman 10 saat ve üzerindedir. Birçok durumda sabahın çok erken saatlerinde işe başlamakta ya da gecenin ilerleyen saatlerinde evlerine dönmektedirler. Çocukların sokakta geçirdikleri süre kadar bu süreyi hangi ortamlarda ve ağırlıklı olarak günün hangi bölümünde geçirdikleri de önemlidir. Örneğin okul sonrası saat 19-24 arası sokakta çalışan çocukların durumu düşünüldüğünde, sokakta geçirilen süre çok uzun görünmez. Buna karşılık gecenin geç saatlerinde satış yapmaya çalıştıkları barlar, yoğun ve kalabalık mekânlar, çocuklar için özellikle riskli ve tehlikelidir. Çocukların (çöp toplayıcılar, mendil vb. satıcıları, daha az oranda ayakkabı boyacıları) büyük ölçüde gece çalışıyor olmaları bu açıdan kritiktir.

Çocukların çalışma süreleri mevsim değişimlerine göre farklılaşmaktadır. Günlük çalışma süreleri yaz aylarında 11-12 saate varan sürelere çıkabilmektedir. Birçoğu işe sabah saatlerinden (altı buçuk-yedi) gece yarılarına kadar devam etmektedir.

Çocukların çalışma süreleri okula devam edip etmemelerine göre faklılaşmaktadır. Okula devam etmeyenler gün boyu çalışırken okula devam edenler açısından çalışma okul öncesi ya da sonrası başlamaktadır. Görüşme yapılan çocuklardan ayakkabı boyacıları dışındakilerin genellikle eğitimlerini sürdürdükleri tespit edilmiştir. Özellikle yaz tatillerinde Ankara'ya çalışmaya gelen gruplarda (çöp toplayıcılar, simit satıcıları) bu eğilim belirgindir. Ankara'da yerleşik olarak aynı işi yapanlar arasında eğitimini sürdürme eğilimi nispeten düşüktür. Örneğin çöp toplayıcı çocuklardan Ankara'da yerleşik kalanların hiçbirisinin eğitimi devam etmemektedir. Simit satan grup için de aynısı geçerlidir. Mendil vb. satan çocukların da genellikle eğitimini sürdürdüğü, ça-

lışma saatlerinin okul sonrası ve hafta sonlarında yoğunlaştığı görülmüştür. Ancak eğitime devam eden çocuklar genellikle ilkokula devam etmektedir; ortaokula devam eden çocukların sayısı hayli azdır. İlkokul sonrasında okulla bağlantısını hâlâ koruyan çocukların, eğitimlerini, zorunlu eğitimin 8 yıla çıkartılmasının bir sonucu olarak devam ettirdikleri düşünülmektedir. Ancak okul sonrası saatlerini ders çalışmaya ayırmak yerine sokaklarda geçiren çocukların okul başarısı genellikle düşmekte, bu yüzden giderek okuldan kopabilmektedirler.

Gelir

Çocuklar, çalışmalarının sosyal ve ekonomik bir işlevi olduğu için çalışmaktadırlar. Buna rağmen yaptıklar işler sosyal açıdan takdir görmediği gibi, ekonomik açıdan da çocuk emeğini değerinin altında görmeye yönelik belirgin bir eğilim mevcuttur. Genel eğilim, aynı işi yaptıkları yetişkinlere göre daha az ücret almalarıdır (BeQuele, Boyden 1992).

> Aysel (13 yaş, kâğıt mendil satıcısı): "Sokakta toplu olarak çalışmıyoruz. Herkes kendisine, ayrı ayrı çalışır. Mesela benim iki tane kardeşim var burada, ayrı ayrı çalışırlar. Ben çalışmam, onlara bakarım. Kazandıklarımızın birazını kendimize saklıyoruz biraz da annemize veriyoruz. Kardeşlerimin her biri günde 2-3 milyon kazanır, bazen de 4 milyon kazanırlar. Ben kuralları sevmiyorum, bağımsız çalışmayı seviyorum. Üçümüz günde 6-7 milyon kazanırız. Çalışmaya öğle saatleri 1-2 gibi başlar, gece 10-11'e kadar çalışırız."

> Cem (14 yaş, kâğıt mendil satıcısı): "Çalışmaya ailem fakir olduğu için başladım. Günde 5 milyon kazanıyorum. kazandığımın hepsini de aileme veririm."

Ayşe (11 yaş, yara bantı satıyor): "Çalışmak çok yorucu. Günde ancak 10 tane yara bantı satarak 2-3 milyon kazanıyorum. Kendime pantolon almak istiyorum ama daha param yok. Çalışmak yerine maddi durumumuz iyi olsun isterdim."

Yasemin (7 yaş, kâğıt mendil satıcısı): "Günde 1 milyon kazanırım. Annem diyor; sen günde 5 milyon yap, Cemal de 3 milyon yapsın. Biz nasıl yapalım? Paralarımızı hep anneme veririz."

Anılan rakamlar, ancak aileden birkaç çocuk çalıştığı takdirde ailenin geçimine katkıda bulunabilecek bir kaynak sağlayabilir. Sokakta çalışan çocukların çoğunun genellikle asgari ücret düzeyinde bir gelire sahip oldukları söylenebilir. Ancak bunda bir istikrar sözkonusu değildir. Çocuklar kimi zaman aynı işi yapan bir yetişkin kadar kazanmakta, kimi zaman ise eve çok az para götürebilmekte hatta hiç para götürememektedir.

Kadir'in (11 yaş, ayakkabı boyacısı) çalışma saatleri okul sonrası başlıyor. Çalışmaya öğle 1 gibi girişip akşam 8'e kadar çalışıyor. Bir ayakkabıyı 250 bin liraya boyuyor. Günlük kazancı 4 milyon civarında. Kazancını babasına veriyor. Acıkınca sadece bir simit alıyor. Bunun nedenini "fazla para harcamamak" diye açıklıyor.

Mahir (13 yaş, çöp toplayıcısı): "Ne olsa topluyoruz. Karton (kilosu 30 bin TL - y.n.), naylon (kilosu 50 bin TL), bira kutuları, demir (kilosu 15 bin TL), bakır, alüminyum, beyaz kâğıt (kilosu 35 bin TL), plastik (kilosu 35 bin TL), kola tenekeleri (kilosu 125 bin TL), gazete (kilosu 25 bin TL)... Günde 3-4 milyon kazanıyorum."

Faruk (14 yaş): "Çöplerden naylon, karton, kâğıt, plastik, teneke topluyoruz. Topladıklarımızı Türközü'ndeki ardiyelere satıyoruz. Bu işyeri de çöpleri daha büyük bir fabrikaya satıyor. Naylonun kilosu 50 bin, karton 35 bin, teneke kutuların kilosu 300 bin TL.. Günde 2-3 milyon kazanıyorum."

Çöp toplayan çocuklara ödenecek bedel günlük topladıkları çöp üzerinden belirlenmekte ancak aylık olarak ödenir. Çocuklar kendi hesaplarına bağımsız çalışıyor gibi görünmekle birlikte aslında adına çalıştıkları belirli işverenler var; topladıkları atıkları onlar satın alıyor. Sabah ardiyelerde toplanan çöpler tartılıyor, toplanan her ürün için kilo üzerinden ücret belirleniyor. Uzun süredir bu işi yapan çocukların bile günlük gelir ortalaması ancak 7-8 milyon TL civarında. Yeni başlayanların ve yaşça daha küçük olanların ortalamaları ise beş milyonu bulmuyor. Çöp toplayan çocuklar genellikle kazandıkları paraların zorunlu harcamalardan artanını ailelerine gönderiyorlar. Bu durum, çocukların kazandıklarının aileleri için ekonomik destekten öte yaşamsal önem taşıdığını gösteriyor.

Başka araştırmaların (Phillips 1994, Myers 1989, Salazar 1995, İlik ve Türkmen 1994a, Atauz 1997), çocukların gelirlerinin asgari ücretin altında kalma eğilimi konusundaki bulguları bizim araştırmamızda da doğrulanmıştır. Bununla beraber çocukların gelirlerinin yaşlarına ve yaptıkları işlere göre farklılaştığı tespit edilmiştir. Phillips'in (1994) sokakta çalışan çocuk gruplar içinde en fazla kazanan grubun ayakkabı boyacıları olduğunu saptamıştı. Bu araştırmada ise çöp toplayıcı grubun ve simit satıcılarının gelirlerinin diğer gruplara göre daha fazla olduğu saptanmıştır. Sözü geçen iki grubun asgari ücret düzeyinde veya kimi zaman biraz üzerinde kazanmalarına karşılık diğer grupların gelir düzeyi as-

gari ücretin altındadır. Ancak bazı olası yanlış anlamaları gidermek gerekir: Örneğin, çöp toplayıcı çocuklar işleri için kullandıkları arabaları patronlarından borç karşılığı satın almaktadırlar (küçük arabalar için 50 milyon TL, büyük arabalar için 100 milyon TL). Çocukların arabalarına ayda ortalama iki kez zabıta tarafından el konulduğu düşünüldüğünde, bu yüzden bir borç batağına saplandıkları açığa çıkar. Aynı durum ayakkabı boyacıları için de geçerlidir. Boya sandıklarına zabıta tarafından her elkonduğunda çocukların sermayelerine de elkonmuş olmaktadır.

Çocukların yaşları ile kazançları arasında doğrudan bir ilişki saptanabilir. Çöp toplayan çocuklarda, ayakkabı boyacılarında ve simit satanlar arasında yaşça büyük olanların kazançları daha küçük olanlara göre daha yüksektir. İşteki deneyimin ve fiziksel gücün bunda etkili olduğu söylenebilir. Ancak kâğıt mendil, yara bantı vb. satan grup içinde de küçük çocuklar lehine işleyen bir durum sözkonusudur.

Hüseyin (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Ben ablamın yanında kaldığım için kazandığımın hepsini ablama veriyorum. Günde 3-4 milyon civarında kazanıyorum. Bir kutu boya 450 bin, bir kutu cila 450 bin. İki günde bir malzeme almam gerektiği için yalnız malzeme paramı ayırıyorum."

Selami (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Günde 3-4 milyon kazanırım. Paramın hepsini aileme veririm. Günde üç milyon kazanırsam ancak bunun 250 bin'i bana kalır."

Ferit (15 yaş, simit satıcısı): "10 yaşından beri çalışıyorum. Üç sene İstanbul'da çorap fabrikasında çalıştım. Günde 6-7 milyon kazanıyorum. Kazandığım parayı biriktirip babama köye gönderiyorum."

Cemal (5 yaş, kâğıt mendil satıcısı): "Ben 1 milyon yapıyorum" diyor. Kardeşi Yasemin (7 yaş) ile birlikte kâğıt mendil satan Cemal henüz okula gitmiyor. Yaklaşık 2 senedir sokaklarda çalışıyor. O da ablası gibi kazancının tümünü annesine veriyor. "Annem bu parayla bize elma alacak" diyor.

Sokakta çalışan çocuklar kazandıklarını büyük ölçüde ailelerine vermektedirler. Bu, çocukları dışarıda çalışmaya iten etmenin ailedeki yoksulluk olduğunu bir kez daha kanıtlar. Aile ile ilişkileri sürekli olan çocuklardan çoğunun kazançlarını annelerine verdiklerini saptanmıştır. Denilebilir ki, göç süreci ile birlikte eski gücünü ve otoritesini kaybetmiş baba figürü, göç sonrası güçlenen anne figürüyle yer değiştirmiştir. Aileden bağımsız olarak çalışmak amacıyla metropollere göç eden çocuklar kazandıkları parayı kendi gereksinimleri yanında doğrudan ailelerinin geçimlerine katkıda bulunmak için ayırmaktadırlar. Bu gruplar (çöp toplayıcılar, ayakkabı boyacıları) paranın kullanımı konusunda anneye öncelikli bir rol veriyor değildir. "Eski" toplumsal değerlerini koruyan bu gruplarda otorite hâlâ babadır.

Sokakta çalışan çocuklar bazı durumlarda tek başlarına ailenin geçimini üstlenmektedirler. Bu çok ağır sorumluluk duygusudur. Ki çoğu zaman, aç olsalar dahi, çocukları bir simiti almaktan alıkoymaktadır! Bu sorumluluk duygusu içlerine öylesine yerleşmiştir ki, onlarla iletişim kurabilme adına dondurma ısmarladığım çocuklar bile ucuz olanı seçmişlerdi. Yasemin (7 yaş), Cemal (5 yaş): "Abla ama o dondurma pahalı, şu daha ucuz, onu al."

Çocukların sokakta karşılaştıkları riskler

Sağlıkla ilgili riskler

Sokakta çalışan çocuklar özel konumlarından kaynaklanan ihtiyaçlar içindedirler. Sokaktaki çalışma koşulları nedeniyle dengesiz beslenme vb. sağlık sorunları bu çocuklar arasında çok fazla görülür. Ankara sokaklarında kendileriyle görüşülen çocuklar düzenli beslenmiyor, bir veya en fazla iki öğünle günü geçiriyorlardı. Çoğu zaman saatlerce hiç gıda almamakta, öğünlerini ucuz olsun diye bir simit ya da poğaçayla geçirmekteydiler. Bu sonuçlar Atauz (1997) ve Karatay'ın (1999b) bulgularıyla benzerlik taşımaktadır. Her iki çalışmada da çocukların çoğunun düzensiz beslendikleri, besin değeri düşük yiyecekler tükettikleri, para biriktirmek için boğazından kısmak için bütün gününü aç geçirdikleri vurgulanır. Çocukların günlük ortalama çalışma sürelerinin 10 saatin üzerinde olduğu düşünüldüğünde bu beslenme şeklinin çocukların sağlıkları açısından ne denli riskli olduğu ortadadır.

> Ayakkabı boyacısı Uğur (9 yaş), acıktığı zaman kazancına göre hareket ediyor: "Bazen 300 bin TL'lik döner alırım, bazen de simit. Para yapmazsam o da yok."
>
> Adnan (14 yaş, ayakkabı boyacısı): "Paramız varsa yiyoruz, paramız yoksa yemiyoruz."
>
> Yasemin'in (7 yaş, kâğıt mendil, satıcısı) sokakta nasıl beslendikleri sorusuna yanıtı, klasik sayılır: "Acıkınca simit yiyoruz." Neden başka bir şey değil de simit? Bu soruyu şöyle yanıtlıyor: "Biz zaten döner sevmiyoruz." Cemal (5 yaş, kâğıt mendil satıyor) sözü Yasemin'in ağzından alıyor: "Para yapmayınca yemiyoruz." Akşamları eve döndükle-

rinde ne yiyorlar? Cemal ablasına adeta kızarak "niye akşamları da yemiyoruz yaa?" derken Yasemin yine savunma stratejisine başvuruyor: "Abla, biz hani eve 1'de gidiyoruz ya, yoruluyoruz, onun için de hemen yatıyoruz kendimiz, yemiyoruz." Çocukların para kazanamadıkları zaman yemek yemedikleri, tüm görüşmelerden çıkan ortak bulgudur.

Ender (14 yaş, çöp toplayıcı): "Bakkaldan borç yiyecek alıyoruz. Makarna, çorba vb. Her pazar pazara gidiyoruz sebze alıyoruz ama et yiyemiyoruz. Biz okul harçlığımızı çıkarmak için çalışıyoruz." Çocukların eve para gönderme ya da okul için para biriktirme kaygılarının yeterli beslenmeleri önünde engel oluşturduğu açıktır.

Görüşme yapılan dört grup arasında beslenme açısından anlamlı farklar bulunmamıştır. Sokakta çalışan çocukların aileleriyle birlikte yaşayan kesimi için de, tutarlı ve besleyici değer taşıyan düzenli öğünlerden söz etmek mümkün değildir.

Görüşme yapılan çocukların boy ve kiloları, yaşlarına göre oldukça geridir. Bu konuda cinsiyetler arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır, gerek kız gerek erkek çocukları gelişimsel olarak yaşıtlarından geridir. Bu durum beslenmelerindeki düzensizliğin, vitamin ve protein değeri düşük yiyeceklerle beslenmelerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Hasan (13 yaş, çöp toplayıcısı): "Kaldığımız yerler sağlıklı değil. Etrafları tenekeyle kaplanmış, ardiyelerin içindeki bölmeler. Bir ardiyede 12 kişi kalıyoruz. Tuvalet dışarıda. Banyoyu amcalarımızın, patronların evinde ya da ardiyelerde yapıyoruz. Ellerimizde, yüzlerimizde hastalık çıkıyor. Çünkü çöplere elimizi bulaştırıyoruz."

Sokakta çalışan çocuklar için temizlenme ve banyonun alışkanlık değil istisnaî durumlar olduğuna daha önce değinilmişti. Aileyle ilişkisini sürdüren çocukların da yeterli temizlik koşullarından yoksun bulunduklarını söylemek mümkündür. Görüşülen ailelerin evlerine yapılan ziyaretlerde, konut koşullarının temizlik olanakları açısından yeterli olmadığı görülmüştür.

Görüşme yapılan çocukların sağlık tablololarının genellikle kötü olduğu tespit edilmiştir. Özellikle çöp toplayıcıların ve ayakkabı boyacılarının oldukça solgun oldukları gözlenmiştir. Çöp toplayıcı çocukların ciltlerinde lekeler vardır. Sokakta çalışan çocuklar arasında sağlıklı görünenler çok küçük bir bölümdür. Görüşme yapılan gruplar içinde zihinsel engelli olana rastlanmamış, yalnızca bir çocukta öğrenme güçlüğü saptanmıştır. Son bir yıl içinde sıklıkla ateşli hastalık, mide hastalığı, çalışmaya giderken ya da çalışma sırasında trafik kazası geçirenler vardır ve bu çocukların büyük bir kısmı herhangi bir tedavi görmemiştir. Hiçbir korunma önlemi almaksızın çalışmaları ve hiçbir sağlık hizmetinden yararlanamamaları, sağlık sorunlarının boyutlarını artırmaktadır.

> Kadir'e (11 yaş, ayakkabı boyacısı) göre, sokaktaki bir çocuğun başına gelebilecek en kötü şey "araba çarpması". Çok geçmeden onun böyle bir kazada yaralandığını öğrendim. Kadir, bir defa sokakta çalışırken böyle bir kazaya maruz kalmış ve beş gün hastanede yatmış. Yaralanma, yüksek yerlerden düşme, kol ve bacak kırılması, beyin travması ve yanıklar çocukların sık sık karşılaşabileceği vakalardır.

Sokakta çalışan çocuklar sürekli hareket halindeler. Sokağın koşulları ve tehlikeleri gözönüne alındığında bu hareketlilik kaçınılmaz. Beş kişiden oluşan kâğıt mendil satıcı-

sı bir grupla kurulan daha ilk temasta bu hareketliliğe tanık olunmuştur. Çocuklar gerçek bir mücadelenin içindeler. Sivil zabıta, polis, civar esnafı, yoldan gelip geçen sıradan insanlar ve başka "sokak insanları" karşısında her an dikkatli ve uyanık olmak, yerinde tepkiler geliştirmek durumundalar. Bu risklerle boğuşurken bir yandan da ne olursa olsun çalışmak, satış yapmak zorundalar. Yine mendil satıcısı beşliyle birlikteyken bir keresinde çocuklar birdenbire telâş içerisinde kendilerini caddeye attılar. Çocukların telâşının nedeni kırmızı ışıkta duran bir gelin arabasıydı. Bahşiş almak için trafiğin ortasına dalmışlardı; harekete hazırlanan arabaların arasında koşturarak sanki yaşamlarıyla oyun oynuyorlardı. Araba camı silen çocuklar da benzer bir kaza riski altındadırlar.

Sağlık problemleri, sokakta yapılan işin niteliğine göre de değişkenlik gösterir. Dolayısıyla çocukların yaptığı işlerle doğrudan bağlantılı riskleri de hesaba katmak gerekir. Atık madde toplama çocukların sağlık yönünden karşılaştıkları en önemli risk faktörüdür. Ülser, uyuz, tetanos, hepatit tehlikesi ciddidir. Bunlarla birlikte ayakkabı boyacılığı yapan ya da çok fazla ayakta durmayı gerektiren işler yapan çocukların karşı karşıya olduğu sağlık risklerine yukarıda değinmiştik (Bkz. s. 75).

Ferit (15 yaş, simit satıcısı): "Simidi başımızda taşıdığımız için başımızı ağrıtıyor. Bak küçük kaldım, ama camekân daha iyi. Zaten zabıta da izin vermiyor, haraç yedirirsen başka."

Kadir (11 yaş, ayakkabı boyacısı): "Sandığın ucunda çiviler var, elini soktuğun zaman bazen batıyor insanın eline, kan akıyor, insan ağlıyor."

Hüseyin (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Üç gün evde yattım. Ayaklarım ağrıyordu. Hâlâ ağrıyor. Mecburen, para kazanmak için yine işe çıktım."

Faruk (15 yaş, çöp toplayıcısı): "Bütün hastalıklar buradan çıkıyor. Arkadaşlarımızdan hastalananlar var. Birçoğumuzun elinde kızarıklıklar var. Belki biz de hastayız, bilmiyoruz. AIDS bile buradan çıkıyor. Arkadaşlarımızdan birisi verem oldu."

Ender (12 yaş, çöp toplayıcısı): "Arkadaşımız bir haftadır hasta ancak doktora gidemiyor. Eskiden de bir arkadaşımız mide kanaması geçirdi, hastaneye götüremedik." Yanındaki arkadaşının kollarını göstererek: "Buraları hep yara oldu ama doktora götüremiyoruz."

Salih (13 yaş, çöp toplayıcısı): "En büyük tehlike bizim için çöp. En önemlisi çöpten korunmak. Ellerimizde, yüzümüzde yaralar çıkıyor. Geçenlerde bir arkadaşımızın her yerinde yaralar çıktı. Doktora gittiler. Doktor birkaç ay işe gitmeyin demiş. Onlar da eve gittiler. Birkaç aydır burada yoklar."

Çocuklar içinde bulundukları sağlıksız çalışma koşullarından korunmak için kendilerince önlemler almaya çalışıyorlar. Ender: "Gece gündüz yıkanıyoruz vücudumuzu yıkayamasak da başımızı yıkıyoruz, ama çöpün içinde her şey olabilir," diyor. Bir de: "Çöplerin yanına gidince nefes almıyoruz."

Sokakta yapılan işlerin niteliğinin çocukların fiziksel, duygusal ve sosyal gelişme potansiyellerini etkilemesi de önemlidir. Özellikle çöp toplayan çocuklar, toplumun atık-

larını işlerken bizzat toplumsal atık gibi yaşamaya itilmektedirler. Özel ve kamusal yaşamına çöpler arasında başlamak, kendisini ve çalışma alanını diğer çöp toplayıcılardan korumak için saldırgan bir tutum geliştirmek, pislik içinde yaşamak, hep kirli olmak ve olumsuz bir "kendilik" imgesi geliştirmek, toplumsal ilişkilerinin ve hatta ilişkilerinin şiddete dayandığı acımasız bir ortamda büyümek, psiko-sosyal açıdan onları baskılayan faktörlerdir. Çocuklar da bu yönde kaygılarını dile getirmektedirler.

Görüşme yapılan çocuklar arasında, alkollü içki içme, tiner, bali vb. uçucu madde kullanımı tespit edilmemiştir. Bir sonraki bölümde de görüleceği gibi sokakta çalışan çocuklar bu türden alışkanlıkları olan, sokakta yaşayan çocuklardan farklılaşmakta hatta onları kendileri için bir risk olarak algılamaktadırlar. Sokakta çalışan çocuklarda, yaşça daha büyük olanlar arasında nadiren sigara içme alışkanlığı görülmüştür.

Çocukların sokaklardaki gündelik yaşantılarında karşılaştıkları güçlüklere ve sorunlara etkin çözümler bulma becerilerini gösteren birçok örneğe rastlanmıştır. Atauz'un (1990) saptamalarından farklı olarak, gerek sokak koşullarına uyum sağlamada, gerekse dengeli bir ruhsal yapının oluşturulmasında yararlanılan yöntemler ve mekanizmalar açısından, aileleriyle birlikte yaşayan çocuklarla bekâr evlerinde kalan çocuklar arasında bir farklılık saptanmamıştır. Çocuklar, fiziksel ve toplumsal çevreye ilişkin büyük bir algılama becerisi gösterirken, burada saklı olan fırsatlar konusunda da büyük bir anlayış gücü sergilemektedirler. Koşulları ve başkalarını kendi amaçları doğrultusunda nasıl manipüle etmeleri gerektiğini bilmektedirler.

Ancak bu tutum, işe yeni başladığı için henüz sokağı ve çalışma yaşamını yeterince tanımayan çocuklar sözkonusu olduğunda, özellikle çöp toplayıcı grupta olduğu gibi alıştı-

ğı yaşam koşullarından zorunlu göçle koparılarak bambaşka bir yaşam biçimiyle karşı karşıya kalan çocuklarda kaygı, çaresizlik ve ürkekliğe dönüşmüştür. Çöp toplayıcı çocukların diğer gruplarla kıyaslandıklarında daha endişeli ve ürkek oldukları, kendi içlerine dönük bir grup kimliği geliştirdikleri, çevreleri ile ilişkilerinin ise kayıtsızlık temelinde kurulduğu gözlemlenmiştir.

Her akşam eve para getirmek zorunda olan ya da kendini böyle hisseden çocuklar çelişkili duygular taşırlar. Bir yandan eve gelir getiren bir kişi olarak ayrıcalıklı bir yere sahip olmanın gururu, öte yandan bu paranın belirli bir düzeyin altına düşmemesi zorunluluğunun yarattığı baskı, bu çelişkinin kaynağıdır.

Resmi kurum ve kuruluşlarla (polis, zabıta ...) ilişkiler

Sokak yaşamında, çevredeki yetişkinler de çocuklar üzerinde en az kendi yaşıtları kadar etkilidir. Öte yandan çocuklar hemen hemen on iki saatlerini sokaklarda geçirdiklerinden, üzerlerindeki toplumsal denetim hiç yok denmese bile asgarî düzeydedir.

Çöp toplayıcı çocuklar, sokakta çalışan çocukların genel olarak yaşadığı güçlüklerin yanısıra işlerinin niteliğinden kaynaklanan risklere tâbiler. Çocukların anlatımları, zabıtanın ve polisin bu çocuk grubu üzerindeki tahakkümünü gösterir.

> Çöp toplayıcı çocuklar için zabıta, sokakta çalışan diğer çocuklara göre daha farklı anlamlar taşıyor. Bu çocukların çöpleri taşıdıkları arabalar kendilerine çalıştıkları ardiye sahipleri tarafından 50 (küçük) veya 100 milyon (büyük) TL karşılığı satılıyor. Arabalarına zabıta tarafından el

konulduğunda, çocuklar patrona borçlanıyorlar. Şefik'in (12 yaş) ağabeyinin arabasına bir defa el konmuş, bir defa da arabasını kaybetmiş. Dolayısıyla patrona iki araba borçlanmış; aylık kazancını ya da daha fazlasını borç karşılığı işverenine ödemek zorunda. Bundan ötürü işvereni kendisine araba vermek istediği halde Şefik şimdilik almak istemiyor ve çöpleri sırtındaki kocaman bir çuvalda taşıyor. Nasip de (14 yaş) benzer biçimde birkaç gün arayla iki arabasına el konduğu için çalıştığı ardiyeye 100 milyon TL borçlanmış, bu yüzden çöpleri sırtında çuvalda taşıyor.

Fuat'ın (15 yaş) bir ay içinde iki arabasına el konmuş ve patrona 100 milyon ödemek zorunda kalmış, "Çuvalla taşıyamıyoruz, belimiz ağrıyor, o zaman çok toplayamıyoruz," diyor. Yunus'un arabasına son bir ay içinde zabıta tarafından iki kez el konmuş. Bu süre içinde de aynı zamanda 3 kez gözaltına alınmış.

Çocuklar, polisi ve zabıtayı nasıl algılıyorlar? Onlar hakkında ne düşünüyorlar? Nasıl bir ilişki biçimi geliştiriyorlar?

Salih (13 yaş): "Her gece Tunalı'dan arkadaşları alıyorlar. Bizi de çok götürüyorlar. Çöpleri götürüyorlar, eşyalarımızı götürüyorlar, arabamızı alıyorlar. Üstüne bir de polis götürüyor, nezarette bekletiyor. Çöpü bırakın, başka iş yapın diyorlar. O zaman biz aç kalırız. Başka işe girsek 20-30, en çok 50 milyon alırız. Bu parayla eve mi bakacağız kendimize mi bakacağız?"

Naim (11 yaş): "Asıl acımasız olan zabıta. Çöp topladığımız arabalarımıza el koyuyorlar. Arabalarımızı patron verdiği için el konulan her arabaya 50 milyon borç kesiyor. Bu

ay iki arabama birden el kondu. Patrona 100 milyon borçlandım. O gün yalvardım arabanın birini bırakın birini alın, 100 milyon ödeyemem dedim ama aldılar. Mecbur kalınca çuvalla taşıyoruz. Çuval belimizi ağrıtıyor. Üstelik de fazla toplayamıyoruz."

Her çocuğun ayda ortalama 2 kez arabalarına el konduğu düşünülürse borç karşılığı çalıştıklarını söylemek gerçek dışı olmayacaktır. Bu duruma ne tepki gösteriyorlar?

"Tabii ya 50 milyon çok ama kime itiraz edeceğiz. İtiraz etsek kökümüzü kaldırırlar. Hakkâri'de olsak bir şey yapamazlardı. Burası gurbetlik. Sırtta toplayamayız, mecburuz arabayla çöpü taşımaya."

Mahir (13 yaş): "Herkesin ayda iki arabasına el konuyor. Benim başıma gelmedi ama arkadaşları zabıta yakalayınca dövüyorlarmış."

Ender (14 yaş): "Ara sıra zabıtalar geliyor. Mesela, çöp arabasını alıp geliyorlar, topladığımız bütün eşyaları atıyorlar, götürüyorlar, arabamızı alıyorlar, ellerine ne geçerse alıp götürüyorlar. İki arabamı aldılar, zabıta konağında yarım saat tuttular ama çok dövdüler."

Metin (14 yaş): "Zabıta arkadaşlarımızın kimliklerini alıyor. Polis içeri alıyor. Bazı arkadaşlarımızın kimliklerini almışlar. Zabıta, arabalarınızı alırız ya da kimliklerinizi verin demiş, arkadaşlarımız da kimliklerini vermişler."

Araştırma bulguları çocukların sık sık zabıta ve polis tarafından alıkonduklarını gösteriyor. Ankara'ya henüz gelmiş olanlar bile birkaç kez gözaltına alınmıştır. Ayakkabı boya-

cıları sokaktan kaynaklanan güçlükleri "zabıta, polis, tinerciler ve müşteriler" diye özetliyor.

Serhat (11 yaş): "Zabıtalar sokakta çalışmamızı istemiyorlar. Burada çalışmayın diyorlar. Tezgâhlarımızı elimizden alıyorlar."

Selami (15 yaş): "Polisler gelir, tinerci sanıp götürürler. Bazen askerler gelir, kızların yanında hava atarlar, çek git buradan derler. Beni üç kere nezarete aldılar. Ben dayak yemedim ama arkadaşları çok dövdüler. Konuşursan dayak yersin. Ben de konuşsam ben de dayak yerim. İlkinde bir hafta içerde tuttular, ikincisinde 3-4 saat tuttular, üçüncüsünde de hemen bıraktılar. Bir defasında saat 12 idi, arkadaşımla beraberdik, iş yapamamıştım. Baktık tam 10-15 resmi polis var, kamera da bizi çekiyor: İşte bakın tinerciler, tinerciler! Biz tinerci değiliz desek de inanmadılar. Polis aldı götürdü bizi. Bizi Çankaya Polis Karakolu'na götürdüler. Bazen de Anafartalar Çocuk Karakolu'na götürüyorlar."

Murat (15 yaş): "Zabıtalar geliyor, niye çalışıyorsunuz diyorlar. Ekmek parası için çalışıyoruz. Gidin başka yerde çalışın diyorlar. Güven Park'a gidiyoruz, oraya geliyorlar, Çankaya'ya gidiyoruz, oraya geliyorlar. Zabıta her yerde, biz nereye gidelim?"

Murat ile üçüncü görüşmemiz sırasında Güven Park'ta bir zabıta yanımıza geldi. Benim ne yaptığımı sordu, ben de yaptığım araştırmayı açıklamaya çalıştım. Murat'ın rengi o an kaçtı. Ne kadar korktuğu her halinden belliydi. Daha önceki görüşmelerimizde zabıtanın boya sandıklarına el koyduğunu, bunun kendileri için aç kalmak anlamına

geldiğini söylemişti. Çünkü boya sandıklarının içinde epeyce malzeme de bulunuyor. Zabıta yaptığım araştırmayla ilgilendi, kendi yaşadıkları güçlükleri, sorunları anlatmaya başladı. Sorunun çözümünün bu olmadığını bildikleri halde aldıkları emirler doğrultusunda hareket ettiklerini, çocukların malzemelerine el koyduklarını ya da kayıtlarını alıp bıraktıklarını söyledi. Zabıtanın aktardığına göre, önemli bir yetkili, sokaklarda çalışan çocukların turistler gördüğünde Türkiye'nin imajını sarsacağını söylemişti!

Murat, ben orada olduğum için sandığına el konmadığını söyledi. Sandığı alsalardı ne yapacaktı? "Ağlardım, sızlardım ama nafile, alırlardı." Murat'ın anlattığına göre zabıta tarafından el konan boya sandıkları Gençlik Parkı'nın içinde bir depoya bırakılıyordu. "Sandığı yeniden yaparım ama içindeki malzeme beni öldürür. Zaten para yok pul yok, nasıl yeniden alacağız? Malzeme giderse, benim için ölüm." Daha önce üç kez sandığına el konan Murat kızgındı: "Bizi adım adım takip ediyorlar. İş versinler de çalışalım!"

Sokakta kâğıt mendil, gül vb. satıcılığı yapan çocuklar ise zabıta ve polisi nasıl algıladıklarını şöyle ifade etmekteler:

Aysel (13 yaş) sokakta çalışan diğer çocuklar gibi defalarca zabıta tarafından alıkonmuş: "Zabıta bizi alıyor, bir tane yer var Sıhhiye'nin arkasında, bizi oraya kitliyor. Tek bizi değil, bütün dilenen insanları, yakaladıklarını, çalışanları." Cem (14 yaş) kilitlendikleri bu yerin "nezaret" olduğunu söylüyor. Buraya kapatıldıklarında zabıtanın bir poşet getirerek paralarını topladığını, daha sonra bırakıldıklarını anlatıyor: "Paralarımızı geri vermiyorlar, copla dövüyorlar." Aysel devam ediyor: "Paralarımızı ne yapıyorlarmış biliyor musun abla? Yardım kurumları varmışya, Kızılay fa-

lan... Onlara veriyorlarmış. Biz dedik biz de onlardan beteriz yani! Böyle olmaz da yani... ne diyeceksin?"

Ahmet (8 yaş): "Bizi akşama kadar tutup akşam bırakıyorlar. Bir defa nezarete alındım, annem gelince bıraktılar."

Ayşe (11 yaş, yara bantı satıcısı): "Zabıtalar bizi kovalıyorlar. Biz de kaçıyoruz. Polis beni bir defa aldı, 12 saat nezarette tuttu, annemiz gelmeseydi bizi bırakmayacaklardı. Zannediyorlar biz hırsızlık yapıyoruz." Bu arada yanında bulunan arkadaşı Yusuf (9 yaş) söze giriyor: "Ya abla ne için biliyon mu? Bakan geçiyo ya ondan! Polisler benim ağbimi tekme tokat dövdüler, bi de beni tekme tokat dövdüler."

Ali (11 yaş, simit satıcısı), zabıtanın çalışmalarına izin vermemesinden şikâyetçi: "Bazen kulağımızı çekiyorlar, bazen de küfür ediyorlar. Simidi başımda taşıdığım zamanlarda 4-5 defa simit tablamı aldılar. Camekânın maliyeti 30 milyon."

Adem (14 yaş, simit satıcısı): "Zabıta tehlikeli. Bir de adamlar dövüyor, küçümsüyorlar zabıtalar, işyeri sahipleri de dövüyorlar. Tezgâhları topluyorlar. Tezgâhın maliyeti olmuş 2 milyon. Sonra köpekler kovalıyor, onlardan korkuyorum."

Bir zabıta sokakta çalışan bir çocuğun simit tablasına, tartısına, boya sandığına, çöp arabasına ya da benzeri iş araçlarına el koyduğunda bu işlemi neye dayanarak yaptığı pek açık değildir. Göründüğü kadarıyla çocuklar bir başkasının hesabına çalıştıklarında veya bir büyüğün koruması altında olduklarında zabıta bir sorun çıkartmamaktadır. İş ara-

cına ya da tezgâhına el konan çocuk çeşitli zahmetlere katlanmak zorundadır. Bu, tezgâhını geri almak için af dilemekten, belli bir miktar ceza ödemeye kadar varmaktadır. Bu tür olayların ve "karşılaşmaların" içeriği ve yoğunluğu ne olursa olsun, esasen her an baskı altında bulunan çocuğun psikolojik yapısının bu tür işlemlerden derin yara aldığı açıktır.

Görüşme yapılan çocukların hemen hepsi sokakta çalıştıkları sırada polis veya belediye zabıtasınca kovalanmış, başka yerlere gitmeleri için zorlanmış ya da kendilerine doğrudan şiddet kullanarak müdahale edilmiştir. Görüşülen çocukların hemen hepsi en az bir kez polis tarafından alıkonmuştur. Zabıta tarafından malzemelerine el konmayan çocuk sayısı da yok denecek kadar azdır. Polis ve zabıtanın müdahalesinin niteliği bölgeden bölgeye değişmektedir. Özellikle işlek ana caddelerde, büyük alanlarda ve iş merkezlerinin önlerinde polis ve zabıtanın daha fazla müdahaleci davrandığı gözlenmiştir. Ayrıca sokaktaki çocukların fazla olduğu merkezlerde daha fazla polis ve zabıta müdahalesiyle karşılaşılmaktadır.

İlkay (11 yaş, ayakkabı boyacısı): "Beni bir defa Anafartalar Karakolu'na götürdüler, tanıdıkları için geri bıraktılar. Polisler diyorlar, niye çalışıyorsun? Ne yapalım dedik, hırsızlık mı yapalım, dolandırıcılık mı yapalım? Sus lan şerefsiz dedi, 18 yaşından küçüklerin çalışması yasak dedi. Dörde kadar orda tuttu. Dörtte eve götürdüler. Annem de polise bağırdı, çocuklar ne yapsın, hırsızlık mı yapsın? Doğru düzgün iş bulun da çalışsınlar, dedi. Polis de ben kendi oğluma iş bulamıyorum ki senin oğluna iş bulayım, dedi."

Murat (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Gazinoda çalışırken beni nezarete aldılar. Niye bu yaşta çalışıyorsun? dediler. Ya-

sakmış! Copla elime vurdular. İşyeri kapatıldı küçük çocuk çalıştırdıkları için."

Hüseyin (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Gazinoda komilik yaparken bir kez nezarete alındım. Altı saat tuttular beni. Karakolda copla ayaklarımın altına vurdular."

Çocukların çoğu, karakola götürüldüklerinde burada kendilerine kötü davranıldığını ve dövüldüklerini belirttiler. Çocukların karakola götürüldüklerinde genellikle kötü muameleye maruz kaldıkları yönündeki bulgular diğer araştırmalarda (Atauz, 1990; Karaty, 1999a; 1999b) da mevcuttur. Bu tür işlemler polis tarafından caydırıcı ve eğitici bulunurken, çocuklar bunları polisin eline düşenlerin başına gelecek rutin şeyler olarak değerlerlendirmektedir. Çocukların doğal güdüleri, polisle herhangi bir ilişki olmaması yönündedir.

Ender (14 yaş, çöp toplayıcı), bir polisin değişik ve istisnaî bir tutumunu aktarıyor: "Bir defasında zabıta beni aldı polise götürdü, bu çocuk devlete küfür ediyor dedi. Polis zabıtaya kızdı, dedi bunlarla uğraşmayın, bırakın çocuklar ekmek parası için çalışıyorlar dedi." Polisin davranışı belirli kurallarca yönlendiriliyor olmaktan çok görevlilerin bireysel tercihlerine dayandığı için, böylesi bir tutuma da rastlanabilmektedir. Burada da profesyonel bir yaklaşımdan çok geleneksel bir babacanlık sözkonusudur.

Bütün dünyada, sokakta bulunan çocukların yaşamlarında şiddet ağırlıklı yer tutar. Birbirlerine yönelik şiddet yanında, çok zaman, kamu görevlilerinden, özellikle polisten gelen şiddete maruz kaldıklarını ve açlıktan ya da ailelerinin güvenliğinden yoksun olmaktan çok polisin şiddetinden

korktuklarını bu çalışmanın başlarında aktarmıştık (Aptekar, 1994: 195; Pineda 1978). Bizim araştırmamız da, sokakta çalışan çocukların en çok polisin, zabıtanın ve "uhucu çocuklar" olarak tanımladıkları, sokakta yaşayan çocukların şiddetinden korktuklarını göstermiştir.

Sokaktaki diğer gruplarla ilişkiler

Sokakta çalışan çocuklar sokak yaşamının doğası gereği sokakta aynı işi yapan ya da sokaktaki farklı çocuk gruplarıyla, sokaktaki diğer erişkinlerle ve esnafla bütün gün boyunca birarada bulunurlar. Bu bölümde, görüşülen dört grup çocuğun sokakta geliştirdiği ilişki mekanizmalarının işleyişi üzerinde durulacaktır.

Çöp toplayıcı çocukların, sokakta çalışan diğer çocuklarla karşılaştırıldıklarında daha kapalı bir grup olduğunu söylemiştik. Sadece işlerini yapıyor görünüyorlar; sokakta çalışan ve yaşayan diğer çocuklarla fazla ilişki geliştirmiyorlar. Bunda kuşkusuz belli bir mekânla sınırlı olmayan ve sürekli dolaşmalarını gerektiren bir çalışma şekline sahip olmalarının etkisi küçümsenmemeli. Bununla beraber metropole göç etme koşullarının ve süresinin diğer gruplardan farklı olması da önemlidir. Diğer gruplardan ayrılıklarını açıklarken sarfettikleri "Onlar Hakkârilideğiller" sözü, bölgecilikten ve kimlikten kaynaklanan bir güvensizliğin de varolduğunu gösteriyor. Daha önceki bölümlerde de üzerinde durulduğu gibi, sokakların farklı gruplar arasında mekânsal paylaşımı sözkonusu.

> Salih (13 yaş): "Uhucu çocuklarla hiç ilişkimiz yok. Bize bulaşamazlar. Biz Hakkâriliyiz dedik mi tamam, biliyorlar biz Kürdüz. Ama onların da çoğu Kürt çocuğu. Sakarya'da SSK İş Hanı'nın içinde kalıyorlar. Diğer çalışan çocuklarla fazla ilişkimiz yok. Onların içinde hiç Hakkârili yok."

Sokakta çalışan çocuklarla yapılan görüşmelerde, onların sokakta yaşayan çocuklardan korktukları ve hemen hepsinin bu çocuklarla olumsuz deneyimler yaşadıkları tespit edilmiştir. Sokakta yaşayan çocukların saldırısına maruz kalanlar arasında çöp toplayanlar da vardır. Şefik'in bir arkadaşı uçucu madde kullanan çocukların saldırısına uğramış ve parası çalınmış. Şefik sokakta çalışırken başlarına gelebilecek en kötü şeyin "uhucu çocukların saldırısına uğramak ve bıçaklanmak" olduğunu düşünüyor. (Ona göre diğer önemli bir risk araba çarpması.)

Kadir'in (11 yaş, ayakkabı boyacısı) en büyük korkusu da uhucu çocuklar: "Bir keresinde benle arkadaşımın parasını kaçırmışlardı. Yolda giderken iki çocuk geldi, ellerini cebime atıp paramı alıp gittiler."

Ferit (14 yaş, ayakkabı boyacısı): "Uhucularla kavgalıyız. Haraç almak istiyorlar. Ama dayak yiyorlar. Bıçak çekiyorlar, jilet atıyorlar."

Murat ve arkadaşları genellikle Yüksel Caddesi ve Güven Park civarında çalışıyorlar. 1998 yılında Dışkapı-Sanayi'de ayakkabı boyacılığı yaparlarken "çete halinde" Yüksel Caddesi'ne gelmişler. O sırada burada olan Erzurumluların elinden "Yüksel'i almışlar". "Hepimiz aynı köylüyüz, başka kimse buraya giremez" diyor Murat. Yüksel Caddesi'nde çalışan beş çocuğun dördü Haymanalı - üstelik aynı köylüler (Bahçecik köyü). Sadece içlerinden bir çocuk Vanlı ama onun ailesi de Haymana'da yaşıyor. Çocuklar Vanlı olan arkadaşlarını sevdikleri için onun da buralı olduğunu söylüyorlar. Murat yaklaşık 15-20 kişi olduklarını söylüyor. Bu bölgelere başka grupların gelmesini istemiyorlar. "Gelsin ama, çakal çukal olursa buraya almayız. Ben kardeşimi

dahi buraya almıyorum. Huzur vermiyorlar, rahat durmuyorlar, benim başımı belaya sokuyorlar. O yüzden Allah'a yakın olsun, benden uzak olsun."

Aysel (13 yaş, kâğıt mendil satıcısı): "Başka biri gelip çalışırsa, kardeşim buradan gider misin? diyorum. İlla ki gidecekler!" Ya gitmezlerse? "İlla ki gidecekler. Yoksa döverim. Zaten benden güçlü olurlarsa da dövüşmem ki!"

Hüseyin (15 yaş, ayakkabı boyacısı) Yüksel Caddesi'ne Erzurumlu bir çocuğu getirmiş. Fakat Hüseyin'e göre çocuk bu "imkânı" kötüye kullanmış: "Müşteriden 1,5 milyon para istedi. Adam da vermedi, ben de verme abi dedim. Adam beş yüz bin lira verdi. Çocuk da 1,5 milyon diye diretiyor. Adam polis çıktı. Ben polisi gönderdim, abi bana bırak dedim. Niye böyle yapıyorsun dedim, iki tokat attım gönderdim. Bir daha buraya giremez. Şimdi polisler hep bunu arıyor. Aynı şeyi bir öğrenciye yapmış. Dört milyon para istemiş. Çocuk vermeyince bıçak çıkarmış, çocuktan 5 milyon para almış. Çocuk da polise haber vermiş, şimdi polisler onu arıyor. Polis bize, onu görünce dövün bize getirin dedi."

Çocuklar "kendi düzenlerinin bozulmasını" istemiyorlar. Kendi grup normlarını oluşturmuşlar. Aynı sokaklarda çalışan çocukların, birbirlerini nasıl algıladıkları dikkat çekici. Aynı işi yaptıkları, dolayısıyla rakipleri ya da dayanışma içinde bulundukları grup arkadaşları dışında birbirleriyle de fazla ilgilenmiyorlar ya da birbirlerini bizim tahminimiz ölçüsünde fazla tanımıyorlar. Özellikle ayakkabı boyacıları, sokakta çalışan diğer gruplar hakkında pek olumlu düşünmüyorlar. Örneğin, kâğıt mendil satıcılarının uhucu çocuklarla ilişkileri olduğunu ya da onların dilencilerin

çocukları olduğunu düşünüyorlar. Gerek ayakkabı boyacılarının, gerek çöp toplayıcı çocukların sokaktaki iletişimleri kendi hemşehrileriyle sınırlı. Örneğin dilencilerle hiç ilişkileri yok. Zaman zaman onlardan zarar gördüklerini de düşünüyorlar. Kendi hemşehrileri dışındaki grupları "yabancılar" olarak niteliyorlar; "yabancılar buraya geldiklerinde kavga ediyoruz" diyorlar. Haymanalı ayakkabı boyacıları, "Yabancılar"ı, Erzurumlu, Karslı, Siirtli vb. ayakkabı boyacıları olarak tanımlıyorlar. Özellikle ayakkabı boyacıları arasında, ağ tipi bir örgütlenmeyle yaratılan istihdam ve dolayısıyla iktidar alanını korumaya dönük cemaat türü bir ilişkinin varlığından söz edilebilir.

Hüseyin (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Müşteri olunca bir şey diyemiyoruz ama yabancı olursa hepimiz toplanırız. Geçen gün burada kavga ettik. Bıçak çektiler. Hâlâ elim yaralı. Otopark çekiyorlarmış. Dört beş çocuk. Erzurumlular. Geldi benden para almak istedi. Ben vermedim. Para vermeden giremezsin dediler. Ben paramı veremem. Arkadaşıma bir tekme attılar. Ben de buna göz yumamam. Ben de girişince bıçak çektiler. Arkadaşlar gelince kaçtılar." Murat da bıçaklı saldırıya uğramış ve kolundan yaralanmış. Arkadaşları kurtarmasaydı belki de ölmüş olabileceğini düşünüyor. Bu türden kavgaların çok olduğunu söylerken, yabancılara güvenemediklerini tekrarlıyorlar: "Yabancılara fazla açılmak istemiyoruz. Rahat duracaklarsa gelsinler."

Haymanalı ayakkabı boyacılarıyla Erzurumlu boyacılar arasında çatışmaya dayalı bir rekabet var. Uğur (9 yaş): Erzurumlu ayakkabı boyacılarının bir tehdidine maruz kalmış. Nedenini, bu çocuk grubunun kendilerini çalıştıkları mekânlardan çıkartmak istemelerine bağlıyor: "Bir defa-

sında Hacıbayram'da boyacılık yaparken bana saldırdılar. Baktım kalabalık geliyorlar, ben de hemen kaçtım."

Sokakta gruplar arası iletişim, büyük ölçüde rekabete ve güce dayalı. Güç de genellikle şiddete dayalı olarak "kanıtlanıyor". Özellikle ayakkabı boyacıları arasında bıçak taşıma alışkanlığı yaygın. Görüştüğümüz ayakkabı boyacılarının dördü bu türden olaylar nedeniyle yaralanmıştı.

Murat (15 yaş, ayakkabı boyacısı), sokakta çalışan bir çocuğun başına gelebilecek en kötü şeyin "baliciler tarafından kaçırılmak, uhuya-baliye alıştırılarak kullanılmak, dilendirilmek olduğunu" düşünüyor. "Baliciler, bizden haraç alıyorlar" diyor. Bir keresinde üç kişilik bir grup bıçak çekerek kendisinden haraç almak istemiş. Kendisi kurtulmuş ama arkadaşları onların elinde kalmış. Gidip polise şikâyet etmiş fakat polis ilgisiz kalmış. Murat'ın anlatımlarına göre uçucu madde bağımlısı çocuklar genellikle ikişer üçer kişi dolaşıyorlar: "Bazen de ordu gibi 10-15 kişi dolaşıyorlar. Bu çocuklar sokakta yaşıyorlar, toplu halde boş binalarda barınıyorlar, çalışmıyorlar, sokakta çalışan çocuklardan bıçak kullanarak haraç topluyorlar. Yaşları 15-20 arasında değişiyor. SSK İş Hanı'nın altında ve Ulus civarındaki boş binalarda barınıyorlar." Murat bir defasında da Güven Park'ta çalışırken uhucularla karşılaşmış ve kaçmaya çalışmış: "Beni yakaladılar. Ağladım, ağladım, beni bırakın dedim. Beş yüz bin lira istediler. Cebimdeki 2 milyon parayı alıp 300 bin lirayı bana bıraktılar. Bu adalet mi? Bizim bir arkadaşımız vardı, ismi Selçuk. Kaç kaç, dedim, baliciler geliyor. O kaçmadı, daha doğrusu benden para aldıklarına inanmadı. Birden onu yakaladılar, beş yüz bin ver, beş yüz bin ver dediler. Vermedi, dişinin arasına bir vurdular dişini kırdılar. Bir milyonunu aldılar, sonra beş yüz binini Selçuk'a geri verdiler. Polise

dedik, polis siz de para vermeyin dedi. Böyle adalet mi olur abla, sen söyle ya!" Hüseyin de balicilerin saldırısına maruz kalmış, bıçak çekip parasını almak istemişler, parasını vermek istemeyince yaralamışlar.

Özgür (15 yaş, simit satıcısı): "Oradan gidiyordum, iki kişi önümü kesti. Haraç istediler. Haracı vermedim. Kafama bıçak sokacaktı, tablayı verdim, tabladan geçti kafama gelmedi. Elimdeki sehpayla vurup kaçtım."

İlkay'a (11 yaş, ayakkabı boyacısı) göre, sokakta çalışan bir çocuğun başına gelebilecek en kötü şey, "uhu çekmek, kendisini façalamak". Bu tür olaylara tanıklık etmiş: "O gün bir çocuk geldi, vücudunu kollarını hep façalamış. Bu parktan gideceksin yoksa seni façalayacağım dedi. O çocuk uhu çekiyormuş. Onlar burayı ele geçirmek istiyorlar. İki ay önce benden haraç aldılar. Karanfil'de bir tane kahve var, baktım orada uhucuların başı var: Özgür ağabey. Ben de korktum, 750 bin liramı aldı. Bir defa da arkadaşımı kurtarmak isterken baliciler beni bıçakladı. Dert çok abla. Bazı müşteriler paramızı vermiyor, zabıta boya sandıklarımızı götürüyor, bazı baliciler paralarımızı alıyor, bıçakla saldırıyor."

Sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar şiddetle iç içe yaşıyorlar. Şiddet yaşamlarının her alanında ve her boyutuyla var. Şiddet sokaktaki sıradan insanlardan da gelebiliyor. Görüşme sırasında böyle bir âna tanık oldum. Canan (5 yaş) mendillerini belki biraz da ısrarla satmaya çalışınca civardaki işyerlerinden birinde çalıştığını zannettiğim bir gencin tekmeli saldırısına maruz kaldı. Yüzü yaralanan Canan, kendisinden biraz daha büyük Cem'in bir mendile tükürerek yüzünü silmesiyle "temizlendi". Bu çocuklar, aynı zaman-

da aynı grup içindeki daha büyük çocukların şiddetine de maruz kalıyorlar. Cem'in, kazandığı paraları kaybettiği için küçük yeğenini tekme tokat dövmesi de görüşmeler sırasında tanık olduğum olaylar arasındaydı.

Aysel (13 yaş) "tehlikeleri" şöyle yorumluyor: "Tehlikeler yok değil. Biz kendimize dikkat etmeye çalışıyoruz. Bir gün olursa olur, sokaklar cins adamlarla dolu. Mesela bunun gibi (yanlarından gelip geçenlere laf atarak). Bak bir kız orda çalışıyordu, Bak bir keresinde bir kız burada çalışıyordu, adamın biri niye burada çalışıyorsun diye küreği kızın yüzüne yapıştırdı. Orda çalışıyor diye kürekle vurdu."

Sokakta çalışan çocuklar benzeri işler yapan yetişkinlerle de rekabet etmek zorundadır. Üstelik birçok insan alacakları mal ya da hizmeti genellikle çocuklardan almayı yeğlediğinden, bu durum aynı iş alanındaki yetişkinler tarafından "haksız rekabet" olarak algılanabilmekte; bu durumda satıcı çocuklar işlerini bu yetişkin satıcıların baskısı altında yapmakta, bu arada zaman zaman kaba kuvvetle de karşılaşmaktadırlar.

Sokakta çalışan çocukların sokağa ilişkin korkuları çocukların sokaktaki deneyimlerine, sokakta çalıştıkları zamana, yaşa ve cinsiyete göre farklılaşabilmektedir. Aysel (13 yaş), sokakta çalışan bir çocuğun başına gelebilecek en kötü şeyi şöyle tanımlıyor: "Tecavüz... ya da kaçırırlar, başka yere götürürler, dilendirirler. Ben 10 senedir sokakta çalışıyorum ama başıma bir şey gelmedi. Ben hiç kimseden korkmam, hiç kimse bana bir şey yapamaz." Bu olayı yaşayan bir arkadaşı olup olmadığını sorduğumda sokakta tanıdığı kızlardan birinin (15 yaşında), tecavüze uğradığını ve şu anda fuhuş yaptığını söyledi.

Ayşe (11 yaş, yara bantı satıyor): "Tecavüz yapabilirler, dilenci yapabilirler." Kimler? "Sapıklar."

Cemal (5 yaş): "Milletlere mendil satınca vuruyorlar, bizi dövdüklerinde biz onlara küfrediyoruz, bir de mendil kaybedince ağabeyim kızıyor ondan korkuyorum."

Yasemin (7 yaş): "Ohoo, çok milletler var, dilenciler var, dilencilerden bir de balicilerden korkuyorum." Yasemin'e göre, sokaktaki bir çocuğun başına gelebilecek en kötü şey, kaçırılmak. Bunu yaşamamıştı ancak bir çocuk kaçırıldığında başına nelerin gelebileceğine ilişkin çocuksu ve korkunç bir tahayyülü vardı: "Götürüyorlar, kesiyorlar, ne yapacaklar?" Cemal (5 yaş) için de kaçırılmanın (çocuksu bir muzurluk içinde gülümseyerek anlattığı) "pişirirler, önce kafamızı keserler..." gibi çağrışımları vardı!

Yasemin ve Cemal de sokakta çalışan diğer çocuklar gibi uçucu madde bağımlısı çocuklardan çok korkuyorlardı. Yasemin bir tecrübesini şöyle anlattı: "Bu (Cemal) daha hiç Kızılay'ı tanımıyordu. Onun ağbisi (o sırada ağabey onları kolluyordu) Batman'daydı. Ben şuradaki kızlarla gidiyordum. Ondan sonra bizi bir gün baliciler kovaladılar, paramızı istediler. Biz de kaçtık, bir taksi tuttuk. Altındağ bir buçuk milyon mu ne demişti. Ama adam bizi götürmedi. Biz de hemen gittik Karanfil'den döndük. Nereye döndüğümüzü de ben bilmiyorum. Gittik bir apartmanın içine saklandık, orada uyuduk. Sabah kalktık, bir çorba içtik. Sonra Kızılay'a şuralara geldik. O gece bir binanın içinde yattık. Bir adam sabah geldi, bizi kaldırdı. 'Niye burada yatıyorsunuz?' dedi. Çok oluyor, tek bir defa yattım öyle." Yasemin şimdi böyle olaylar yaşamadığını gururla anlatıyor. "Ben buraları hiç tanımıyordum. Diyarbakır'dan yeni

gelmiştim. Eve gitmesini bilmiyordum. Şimdi her yere gitmesini biliyorum. İstersen Kuğulu Park'a da giderim Küçüpesat'a (Küçükesat'ı telâffuz edemiyor!) da giderim. Çünkü ben artık öğrendim buraları. İlk geldiğimiz zaman ben Ankara'yı hiç tanımıyordum ama şimdi ohoo, her yeri biliyorum. Tunalı, Küçüpesat, her yeri."

"Hiç sokakta yatmak zorunda kaldınız mı?" sorusunu yönelttiğim ayakkabı boyacılarından Adnan'ın (14 yaş) sitemkâr yanıtı, geleneksel sosyo-kültürel değerleri (ve bu arada belki ahlâkî bir muhafazakârlığı da) koruma çabasının yansıması olarak değerlendirilebilir: "Allah korusun abla, sen de bunu mu söylüyorsun bize?"

Ali'nin (11 yaş, ayakkabı boyacısı), sokakta çalışan bir çocuğun başına gelebilecek en kötü şey hakkında yine benzer bir tasavvuru var: "Çocuklara tecavüz edebilirler, sokak çocukları tinere alıştırabilirler ya da kaçırıp dilendirebilir, zorla çalıştırabilirler." Ali'nin başına bu tür bir olay gelmemişti, ancak çevresinde bu tür olayların olduğunu söylüyordu. Arkadaşlarından biri uhucu çocuklardan korktuğu için tiner kullanmak zorunda kalmış ancak daha sonra kurtarılmış.

Zeki (14 yaş, çöp toplayıcı): "Tecavüz de olabilir. Bu işin sonu belli değil, her an bir şey olabilir. Kaçırılan arkadaşımız yok. Zaten gece 12'de toparlanıyoruz. Kamyon gelip bizi götürüyor."

Görüşme yapılan çocukların anlatımlarında genellikle cinsel istismar, dilendirilmek, kaçırılmak, sokakta yaşayan çocukların saldırılarına maruz kalmak gibi korkular belirginken; küçük yaş grubundaki "selpaklarını satamamak

korkusu"nun temel bir korku olarak bunlara katıldığı görülmüştür.

Önemli bir noktayı daha vurgulayalım. Bütün gruplar birlikte değerlendirildiğinde, yaptıkları iş daha çok "duygu sömürüsüne" dayalı olarak değerlendirilebilecek mendil, çiçek vb. satıcılığı yapan grubun, sokakta çalışmaktan sokakta yaşamaya yönelim bakımından en fazla risk altında olan grubu oluşturduğu söylenebilir.

Sıradan insanları algılama biçimi

Sokakta her gün önlerinden geçip giden insanlar hakkında, onların belki de hiç bilmedikleri yaşamları hakkında ne düşünüyorlar? Ya da sıradan insanların kendilerini algılama biçimlerine ilişkin duyguları nedir?

Zeki (15 yaş): "Önümüzden geçip gidiyorlar, bizi hor görüyorlar. Zoruma gidiyor çöpte çalışmak. Bazıları çalışmıyor, geziyorlar sevgilileriyle. Zorumuza gidiyor. Gezmek bizim de hakkımız ama ne yapak, ekmek derdinde sevgili mi olur?"

Salih (15 yaş): "Biz Hakkâri'den geldiğimiz için bizi terörist sanıyorlar. Biz terörist olsak burada ne işimiz var? Bu çöplerin içinde ne işimiz var?"

Faruk (14 yaş, çöp toplayıcı): "İnsanlar bizi kabul etmiyor. Adamlar bize diyorlar, siz nerelisiniz? Diyoruz, Hakkâriliyiz. Siz PKK mısınız? Yok ağabey ne PKK'sı? PKK olsaydık burada ne işimiz vardı? Bu çöplerde sürünüyoruz işte."

Mahir (14 yaş, çöp toplayıcı): "Biz Hakkâri'den geldiğimiz için, doğudan geldiğimiz için bizi terörist sanıyorlar, cana-

var gözüyle bakıyorlar. Bütün PKK örgütü Hakkâri'den çıkıyor diyorlar."

Şefik (12 yaş, çöp toplayıcı): "Başkaları tarafından dövülmek, yabancılar tarafından... Bizi Türkler dövüyor, yanımızdan geçiyorlar küfür ediyorlar. Yanımızdan geçerken bize diyorlar 'çöpçü'. Bizim de hoşumuza gitmiyor. Bir defa çalışırken buralarda dolaşıyordum, küfür ettiler, ben de karşılık verince dayak yedim."

Özellikle çöp toplayıcıların yaptıkları işin statüsünün düşüklüğü, kendilerince de alçaltıcı ve kirli bulunması nedeniyle çocuklar zaman zaman bu işi yapmaktan dolayı utanıyorlar, böylece sokaktaki insanların çoğunun kendileri hakkındaki değerlerini yineliyorlar. Öte yandan birçok kez, çöpte çalışmaktan ötürü yaşadıkları hoşnutsuzlukla beraber bu işi yapmak zorunda olduklarını da dile getiriyorlar. Zorunlu göçün yarattığı mağduriyet de belirgindir. Zorunlu göç süreciyle geldikleri yeni mekânlara ve ilişkilere tutunmakta çektikleri güçlük, gerek resmî yapıların gerekse sıradan insanların önyargılarılı tepkileriyle daha da ağırlaşmaktadır. Kentlere zorunlu göçle yeni gelenlerin iş hayatında karşılaştıkları ayrımcılık, onları belli bazı iş alanlarına ve belli (gettolaşma eğilimindeki) alanlara sıkıştırmaktadır (İHD, 1994'ten aktaran; Özbudun, 2000: 50).

Hüseyin (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "İnsanlar bizi anlamıyorlar. Bazıları dilenci zannediyor. Bu yüzden küfrediyorlar, aşağılıyorlar, küçük görüyorlar. İnsan bir şey diyemiyor abla."

İlkay (11 yaş, ayakkabı boyacısı): "Sokaktaki insanlar bizi kötü görüyorlar. Kadınlar bizi gördükleri zaman çantala-

rını saklıyorlar." Bir keresinde, "Abla çantanızı mı yiyeceğiz?" dediğini hatırlıyor: "Biz hırsız değiliz."

Adnan (14 yaş, ayakkabı boyacısı): "Diyorlar Çingene çocukları. Bunlar bizden daha zengin, bilerek çalışıyorlar diyorlar."

Ayakkabı boyacılarının anlatımlarında da, sokaktaki sıradan insanların kendilerine karşı geliştirdiğini düşündükleri önyargıları geniş yer tutuyor. Çocuklar, insanların kendilerini aşağıladıklarını, küçük gördüklerini düşünüyorlar. Bu algının bir özeti, Aysel'in (13 yaş) şu sözlerinde saklı: "Çalışırsın, geçerler, çok görürler, hor görürler, laf atarlar. İnsanların iyisi var kötüsü var, kötüsünü sen bilemezsin." (Bu sırada Cem, "Ama biz biliriz" diye giriyor araya!)

Onlar gibi olmayanların onları anlayamayacağı duygusu hâkim Aysel'de: "Onlar da fakir olsalar da fakirliğin ne olduğunu anlasalar..." Devam ediyor: "İşte burada herkes ayrı ayrı çalışıyor. Bir değiliz, toplu da değiliz. Bazıları çete diyorlar. Yanlış söylüyorlar. Çeteler varsa da bizle kıyaslıyorlar. Hepimiz sokakta olduğumuz için aramızda fark göremiyorlar." Aysel, kendilerinin uhu, bali koklayan çocuklardan farklı olduklarını ve onlarla herhangi bir ilgilerinin olmadığını özellikle vurguluyor.

Bütün bu mücadele çocuklar için ne anlama geliyor? Cem (14 yaş), "Sokakta çalışmak çok kötü, hiç kimsenin düşmesini istemem," diyor. Yoksulluktan öte bir düşmüşlük ve mâdunluk algısı çok güçlüdür. Cem'e göre, sokaktan geçen diğer insanlar düşmemiş olanlardır; ancak Aysel'in fakirliğe ilişkin saptamasıyla birleştirildiğinde, kendilerinin düşmüşlük durumundan bir şekilde sorumludurlar.

Uğur (9 yaş, ayakkabı boyacısı), sokakta karşılaştıkları bazı insanların "iyi" olabileceğini düşünüyor. Böyle düşünmesinin nedeni, yaşadığı bir olay: "Bir defasında zabıtalar sandığımı aldılar, oradan geçen bir öğretmen onlara söyleyince sandığımı bıraktılar."

Ayakkabı boyacıları, diğer gruplarla kıyaslandığında, müşterileriyle en fazla ilişki geliştiren gruptur. Ancak aynı zamanda alacağı para konusunda müşterileriyle en fazla sıkıntı yaşayan gruptur.

Murat (15 yaş, ayakkabı boyacısı): "Baliciler, zabıta, polis, müşteri hep bizi rahatsız ediyor. Ayakkabıyı 500 bin liraya boyuyoruz, devamlı millet pazarlık yapıyor. Diyorlar 250 bin, 100 bin. 100 bin liraya ayakkabı boyanır mı abla? Bir ekmek olmuş 90 bin lira. Neyle geçineceğiz biz? Ev kirası 40 milyon olmuş, biz nasıl geçineceğiz?"

Murat: "Sokaktaki insanlar bizi iyi de görüyor, kötü de. Dün mesela Kızılay'da bir konser vardı. Kadının teki bana dedi ki aman, yavaş, üstüm kirlenir. Başka kadınlar da vardı, o kadar kibar mısın da kirlenecekmişsin dediler ona."

Adnan (14 yaş, ayakkabı boyacısı): "İnsanlar bizi anlamıyor. Bazıları bizi dilenci sanıyor. Bizi küçük görüyorlar, küfrediyorlar, bir şey diyemiyoruz, çekip gidiyoruz."

Çocukların geleceğe ilişkin beklentileri

Görüşme yapılan çocukların geleceğe ilişkin beklentileri, yaşam dünyalarının sınırlılıklarını yansıtır. Yaşamlarını bulundukları koşulların cenderesi içinde değerlendirmeleri, çoğu zaman öngörülerinin kısıtlanmasına, hayal dün-

yalarının sığlaşmasına yol açar. İçinde bulundukları yoksulluk nedeniyle geleceğe ilişkin bir alternatif tasarlayamamaktadırlar, bu "yazgıyı" dönüştürme konusunda çaresizdirler.

Mahir (14 yaş), "Çalışmak zorunda olmasaydın ne yapmak isterdin?" sorusunu şöyle yanıtlıyor: "Yine bu işi yapmak olurdu. Selpak satmak yerine çöp toplamak daha kârlı. Büyüyünce öğretmen olmak istiyorum." Mahir için çalışmanın alternatifi yine çalışmak. Fark sadece iş tercihinde. İdealindeki meslek ise belki de doğup büyüdüğü Hakkâri'de bildiği tek "meslek" olan öğretmenlik...

Çöp toplayarak yaşamlarını kazanmaya çalışan Şefik ve Salih'in "geleceğe ilişkin beklentiler" adına söyledikleri, farklı ve önemli. Şefik (12 yaş): "Okuyup iyi bir insan olmak, güzel bir yaşam istiyoruz." Salih (13 yaş): "İnsanca yaşamak istiyoruz."

Metin (14 yaş): "Başka bir işimiz olmadığı müddetçe bu çöpte çalışmak zorundayız. Ancak okursak birşeyler yapabiliriz, yoksa bir şey yok." Çöp toplayıcı çocukların eğitim konusundaki beklentileri görüşme yapılan diğer grupların hiçbirinde olmadığı kadar yüksektir. Bu gruptaki çocukların her şeye rağmen hâlâ okula gittiklerini ve eğitime devam etme konusunda kararlı olduklarını belirtmiştik.

Ender (14 yaş): "Boş zamanlarımda ders çalışırım. Okumak da isterim çalışmak da. Okumak da istiyorum ama çalışmak zor." Hep çalışmaya dayalı bir yaşam içinde olan Ender'in boş zaman algılamasında "ders çalışma"nın bir lüks olarak değerlendirilmesi dikkate değer.

Henüz 15 yaşında olan ayakkabı boyacısı Murat nişanlıydı. Bunun kendisi için çok erken olduğunu söyleyince, "Haymana âdeti bu abla" demişti: "Daha iyi bir iş bulup evimi geçindireceğim. Çalışmak zor abla. Hele sokaklarda çalışmak rezillik. Şöyle bir işyerim olsaydı yeterdi; temiz, helâl, şu büfe benim olsa temiz temiz çalışırım, müşteri gelir..."

Hüseyin (15 yaş): "Ben çalışmayı seviyorum ama böyle değil. Benim romatizmam var ama ayakkabı boyamaya mecburum. İnşallah ilerde kendi işimi yaparım. Bir çay ocağı işletmek isterim."

Selami (15 yaş): "Çalışmak çok zor. Hele böyle çalışmak. Keşke şöyle kafamı dinleyeceğim güzel bir işim olsa. Hem çalışıp hem tatil yapayım. Okuyamadığım için hep çalışacağım. Araba alıp satmak isterim. Araba alacağım satacağım, yine alacağım, yine satacağım. Yine çalışmak isterdim ama bu koşullarda değil. Hem çalışacağım hem de gezeceğim bir işim olsun. Denizli yerlere gideyim; Bodrum'a, Marmaris'e."

Henüz Haymana'dan yeni gelmiş Bilal (13 yaş), köye duyduğu özlemi dile getirdikten sonra "Çiftçilik yapmak isterdim," diyor.

Uğur (9 yaş): "Köyümü çok özledim. Köyde olsaydım çok güzel yaşardım. Ben evdeyken çok mutluyum. Güneş var, dışarıya çıkıyorum, top oynuyorum, çok güzel!" Arkadaşı İlkay (11 yaş) da buna katılıyor: "Köyde olsaydık çaya girerdik, banyo ederdik, balık tutardık."

Uğur da sokakta çalışmayı sevmiyor: "Bir kuaförde çalışmayı isterdim." Gelecekte okumak istediğini söylüyor ancak okulu yeni bırakması bu düşüncesinin pek gerçekçi ol-

madığını gösteriyor. "Biz pazar günleri çalışmıyoruz, arkadaşlarla top oynuyoruz." Bu çocukların boş zaman etkinlikleri genellikle kendi köylüsü olan çocuklarla futbol oynamaktır. Yaşça daha büyük olanlar zaman zaman bilardoya gittiklerini belirtmişlerdir.

İlkay: "Köyde hiç kimse kalmadı. Herkes çalışmaya Ankara'ya geldi. Köyümü çok özledim. Koyunları, gölde balık avlamayı çok özledim. Beni buraya babam getirdi. Keşke buraları hiç tanımasaydım, daha iyi olurdu. Köyü özledim, koyunları özledim."

Adnan (14 yaş): "Köyümü çok özledim. Ankara'yı sevmiyorum. Burada yaşamak çok zor. Hele de iş yapamadığım zaman köye dönmeyi daha çok istiyorum. Ama babam küçük bir çay ocağı açmak istiyor, orada çalışsam daha iyi. Bakalım, Allah büyüktür. Hep böyle kalacak değil ya..."

Recep (11 yaş): "Bir aydır köyüme gidemiyorum. Annemi, babamı çok özledim, koyunları özledim." Görüşme yapılan gruplar içinde köye en fazla özlem duyanlar Haymanalı ayakkabı boyacılarıdır. Çocukların hemen hepsi Ankara'yı sevmediklerini, burada olmaktan mutlu olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu grubun geleceğe dönük beklentileri içinde eğitim ve eğitimin getirdiği mesleklere yönelim sözkonusu değildir. Birçoğu ileride kendi işlerini yapmayı kurmaktadır. Ayakkabı boyacıları bu yönden çöp toplayan çocuklardan farklılaşmaktadır.

Aysel (13 yaş): "Okulu bıraktığım için okula dönemem. Çalışmayı sevmiyorum, ama çalışmasak da aç kalırız. Mecburuz çalışmaya. Yine de evde olmak isterdim. Gelecekten hiçbir beklentim yok. Hayalimde de hiçbir şey yok."

Ayşe (11 yaş): "Çalışmak çok yorucu. Bu saat oldu daha hiç para kazanamadık. Kendime pantolon almak için uğraşıyorum ama şimdi hiç param yok." "Anlaşılan çalışmaktan pek hoşlanmıyorsun?" diye soruyorum. "Hiçbir insan ister miydi? Yani, böyle kızlar gibi ben de güzel giyinmek isterdim, maddi durumumuz iyi olsun isterdim... Doktor olmak isterim." "Ama okulu bıraktın...?" Sadece derin bir sessizlik...

Yine "Ben doktor olmak isterim" diyen Yasemin'in (7 yaş), "Çalışmak yerine ne yapmak isterdin?" sorusuna verdiği yanıt: "Bilmiyorum." Onun yaşam dünyasında çalışmak yerine koyabileceği herhangi bir şeyin olmadığını gösteren bir yanıt... "Boş zamanlarını" evde geçiren Yasemin, kendisinden küçük olan kardeşlerine bakıyor.

Mendil satıcısı grup içinde ortaokula devam eden tek çocuk olan Cem'in hayali, "üniversiteye gitmek". Görüşülen bütün çocuklar içinde yalnızca ikisi üniversiteye gitmek istediğini belirtti. Bunlardan birisi Cem, diğeri çöp toplayan grup içinden bir çocuktu. Cem, görüşme esnasında benden üniversite hakkında bilgiler almak istedi. Üniversiteye gitmek için de harç vb. para ödemesi gerektiğini öğrenmek onda hayal kırıklığı yarattı.

Cemal (5 yaş): "Oyun oynamak isterdim." Görüşülen bütün çocuklar içinde, hepsi oyun çağında olmasına rağmen, oyun oynamak istediğini belirten bir tek çocuğun (Cemal) çıkması çarpıcıydı. Kuşkusuz bunda yaşının küçüklüğünün etkisi vardı. Onda da memleketine özlem güçlüydü. Büyük bir heyecanla "Okullar kapanınca Batman'a gideceğiz" derken gözlerinin içi parlıyordu.

Doğrudan kendileriyle ilgili bir arzuyu, görüşme yapılan tüm çocuklar içinde yalnızca -ikisi de yara bantı satan- Ayşe (11 yaş) ve Yusuf (9 yaş) dillendirdiler. Ayşe: "Ben para kazanıp kendime pantolon alacağım. Onun için çalışıyorum. Hiç pantolonum yok. Etek giymeyi de ben sevmiyorum." "Ama sen 7 yaşından beri çalışıyorsun... Kendine hiçbir şey alamadın mı?" "Abla ben su satarken, o zaman ablamla çalışıyordum, eve ancak 150 bin lira götürüyorduk, kazandığımızı da annemize veriyorduk." Yusuf: "Abla ben bisiklet almak için çalışıyom. Kumbaramda biriktiriyom. Yoksa çalışmam. Abla bisiklet çok para mıdır?" Ayşe ve Yusuf dışında hiçbir çocuğun kazandığı parayla kendisi için bir şey alma tasarımı yoktur.

Görüşme yapılan gruplar arasında gelecek beklentisinin en alt düzeyde olduğu grubun, mendil, yara bantı vb. satan çocuklar olduğu görülmüştür. Bunun, bu grubun yaş ortalaması en küçük grup olmasıyla ilgisi olduğu düşünülmektedir.

Simit satıcılarının hayalleri yine simite dairdir. Sadece artık sokaklarda simit satmak yerine fabrikalarda simit imalatçısı olmak istemektedirler. Hemen hepsinin geleceğe ilişkin planları olan "kendi işyerini açmak", aslında "kendi simit fırınını açmak" anlamına gelmektedir.

Mahir (14 yaş): "İlerde askerden geldikten sonra iş kurmayı istiyorum, okuyup büyük adam olmak istiyorum." Mahir, ileride simit fırını açmak istiyor.

Özgür (15 yaş): "Ekmek parasını kazanmak iyidir. Namusluca, dürüstçe. Sonra evlenmek de istiyorum." "Yaşın henüz küçük değil mi?" "Ne küçüğü abla! Evlenelim artık!"

Kadir (11 yaş): "Okuyup yazmak istiyorum, kendime bir iş açmak istiyorum."

Adem (10 yaş): "Bu yaşta en güzeli okumak. Okuyup doktor olacağım. Belki o zaman sana da bakarım abla!"

Yine de çocuk kalacaksın,
Hep biraz çocuk,
"Adam gibi adam" olman için ne gerekirse,
Hepsini çocuk olasıya öğreneceksin..

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sokak çocukları araştırmaları

Kolombiya'da Calili sokak çocukları üzerinde araştırma yapan Aptekar (1988) çocukların durumunu değerlendiren araştırmalarda, araştırmacıların iki zıt kutuptan birine yönlenmeleri ve "yanlı" hale gelmeleri tehlikesi üzerinde durmuştur. Bunlardan biri çocukların hemen hemen bütünüyle patalojik yönlerini öne çıkaran, olumlu yanlarını büyük ölçüde gözardı eden, araştırmacıların da tehlikeli bir grupla çalıştıkları için kendilerini kahramanlaştırdıkları yaklaşımdır. Burada çocuklar için yapıcı girişimlerden çok onlara yaklaşabilmek için uğraşılan süreç konu edilmekte, çocuklar ikinci plana düştüğü gibi yapıcı yaklaşımlar dışlanmaktadır. Diğer tür yanlılık ise bunun tam tersine, yoksulluğu, suçluluğu ve psikopatolojiyi görmezlikten gelen, çocukları bütünüyle "küçük" ya da "basit" problemler yaşayan hatta "başarılı" maceracılar olarak sunarak kahramanlaştıran yaklaşımdır. Bu yaklaşımda da çocuklar gerçekdışı bir şekilde karikatürize edilmektedir. Her iki yaklaşımdan da kaçınmak

gerektiğini savunan Aptekar, hizmet programlarını hedef kitlenin gerçek özelliklerine ve farklılıklarına paralel olarak çeşitlendirmek gerektiğini söylemektedir.

Aptekar'a (1988) göre, sokak çocuklarına yönelik farklı tutumlarda rol oynayan bir diğer faktör, bireysel ya da psikolojik kökenlidir. Bu konuda araştırma yapanlar başta olmak üzere herkesin sokak çocuklarına yönelik duygusal yaklaşımı, kısmen kendisi tarafından da yaşanmış olan bir içsel çatışmayı; toplumsal kabul ya da statü elde etmek için sosyal normlara boyun eğmek ile boyun eğmeyerek daha az güvenliğe razı olmak arasındaki içsel çatışmayı nasıl çözümlemiş olduğuna bağlıdır. Bireyler arasında, büyümenin bir parçası olarak da algılanabilecek olan bu çatışmayı nasıl çözümlemiş oldukları açısından ve bu çözüme yükledikleri duygusal anlam açısından farklılıklar vardır. Bazıları buldukları çözümün adil olduğuna inanırken, kimileri toplumsal normlara uyarak kişiliklerinden ödün verdiklerini düşünerek bir tür mağduriyet ve isyan duygusu yaşarlar. İşte Aptekar'a göre, her insanın sokak çocuklarına yönelik tutumunda kendini gösteren, onlara imrenme, acıma veya onları tehlikeli görme gibi duygularda, sözkonusu içsel çatışmada kendi hayatında vardığı çözümün izdüşümleri bulunur.

Aptekar, bu tür toplumsal ya da bireysel nedenlerden kaynaklanan ve sokak çocuklarını gerçek özellikleriyle ve çeşitlilikleriyle, farklılıklarıyla görmeyi engelleyen tutumların, bazı hizmet programlarının ideolojilerini de belirlediğini öne sürmektedir. Örneğin bazı programlar tüm çocuklar için tek tür bir yaklaşım geliştirerek onları "itaatkâr işçiler" olmak üzere eğitmektedirler. Hizmet programları geliştiren gönüllü kuruluşlar da dahil olmak üzere, toplumların sokaktaki çocuk gruplarını çeşitli özellikleriyle daha doğru biçimde tanımaları ve onlar için en uygun hizmet modellerini geliştirebilmeleri, bu konuda önyargılardan arınmış araştır-

maların yapılmasına ve bunlara dayanan yaygın bir toplumsal bilinçlenmeye bağlıdır.

Kullandığımız kavramlar ve sosyal politika önermelerimiz

Sokakta çalışan çocuklar

Sokak çocuklarının sayısal çokluğunu vurgulayarak konuya giren çalışmalar sorunun önemine dikkat çektikleri için olumlu etkilerde bulunmak yanında, ilgiyi nicel boyut gibi sorunun en belirsiz ve tartışmalı yanına çektikleri için bir sakınca da taşımaktadır. Türkiye'de sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocukların sayısında artış olduğu açıkça görülmekle birlikte rakamlar arasında farklılıklar da vardır. Bu farklılıkları kitabın başında ele almıştık (bkz. Bölüm 2.2.). Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar konusunda yapılan araştırmalarda çocuklar hakkında salt nicel çözümlemelere gidilmesinin, sorunun derinlemesine ve kapsamlı değerlendirilmesine olanak tanımadığını bu çalışmada baştan beri vurguladık. Bu nedenle sokak çocukları araştırmalarının niteliksel araştırmalara ve derinlemesine çözümlere yönelmesi zarurî görünmektedir.

Sokak çocuklarına dair bir diğer sorun "sokakta çalışan çocuklar" ile diğer "çalışan çocuklar" arasındaki sınırın çizilmesiyle ilgilidir. Kuşkusuz sokakta çalışan çocuklar ile kurumsal ya da "görece" kurumsal çalışma ilişkileri içerisinde yer alan çocuklar arasında çalışma koşulları, çalışma ortamı ve çalışma ilişkileri açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ancak sokakta çalışan çocuklar, gerek yoksulluk ortamı gerekse buna bağlı olarak doğrudan ya da kısmen ailenin geçimini sağlamaları açısından, diğer çalışan çocuklarla çok benzer deneyimleri paylaşmaktadırlar. Dolayısıy-

la sokakta çalışan çocukların da "çocuk işçiliği" kapsamında değerlendirilmesi gerekir. Oysa çoğu durumda salt çalışma mekânının sokak olması nedeniyle, sokakta yapılan çalışma "sokak çocuğu" tanımının arkasında kalmakta, bu da sorunun gerçek boyutlarının görünmesini engellemektedir. Öte yandan, sokakta çalışan çocukların bazıları -çöp toplayıcı çocuklarda olduğu gibi- bir işverene bağlı çalışmaktadır ve emek piyasasının içindedir.

Sokakta bulunmak, çocukları farklı örgütlenmelere itebilmektedir. Örneğin, sokakta çalışan çocuklar arasında, küçük işletmelerde çalışan çocuklarda bu biçimiyle gözlenmeyen, hemşehriliğe dayalı bir enformel ağ ilişkisinden söz etmek mümkündür. Bu da çocukların çıkarlarını ve onları savunma biçimlerini, çalışan/işçi kimlikleri üzerinden değil içinde yer aldıkları toplumsal ağ ilişkileri üzerinden tanımlamalarına neden olmaktadır.

Sokakta çalışma ile kapalı bir işyerinde çalışma arasında temel "tercih" farkını zorlayan etkenleri gözönüne almak da önemlidir. Kendileriyle görüşülen, Ankara sokaklarında çalışan çocukların tamamının, göç etmiş ailelere mensup olduğu görülmüştür. Üstelik çöp toplayıcılar, ayakkabı boyacıları ve simit satıcıları ailelerini yaşadıkları mekânlarda bırakarak tek başlarına çalışmaya gelmişlerdir. Çöp toplayıcılar ve kâğıt mendil vb. satıcıları ise zorunlu göçün mağdurudurlar. Bu gruplar için acil paraya duyulan gereksinim kadar meslekî beceri yoksunluğu ve becerinin kazanılmasının uzun süreler gerektirmesi, buna karşılık sokakta yapılan işin görece kazançlı olması gibi nedenler sokakta çalışmayı zorunlu kılmıştır.

Sokakta çalışan çocukların diğer çalışan çocuklardan yalıtılarak düşünülmesinin yol açabileceği sorunlara, J. Ennew (1994) şu tespitlerle dikkat çekiyor: Sokak çocukları üzerinde aşırı yoğunlaşma, o kadar gözönünde olmayan ve da-

ha geniş bir grup oluşturan "çalışan çocukların" sorunlarının görülmesini engellemektedir. Onların sorunları o kadar heyecan verici gibi görünmez ama ötekilere kıyasla daha az acil değildir. Evde çalışan çocuk işçiler ötekilerden daha çok yalnız kalabilirler ve daha çok suiistimale uğrayabilirler. Daha az özgür oldukları kesindir. Tarın kesiminde çalışan çocukların beslenme durumlarının sokak çocuklarınkinden daha kötü olduğu araştırmalarla gösterilmiştir. Fabrikalarda, atölyelerde çalışan küçükler bedensel, ruhsal ve zihinsel gelişimleri bakımından üzerinde fazla konuşulmayan zararlara maruz kalırlar.

Sokak çocukları üzerine odaklanma, çalışan çocuklarla ilgili zaten çok az olan kaynakları tek yöne yönlendirip risk altındaki öteki grupların mağdur olmasına neden olabilir. Bu nokta büyük önem taşımaktadır; çünkü sokak çocuğu projeleri, kaynaklar ile bu kaynaklardan yararlanan çocuk sayısının oranına bakıldığında çok pahalıya mal olma eğilimindedir. Bu eğilimin Türkiye'de de yaygınlaştığı, "çocuk sorunları" denildiğinde medya tarafından da "popülarize" edilen sokak çocuklarının gündeme yerleştiği, bunun da diğer çalışan çocuk sorunlarını ikinci plana atma eğiliminde olduğu söylenebilir. Üstelik bu eğilim içinde de sorunun nedenlerini öne çıkaran ve bu yönüyle çözümler üreten bir yaklaşım geçerli değildir. Örneğin Türkiye'de bu sorunun derinleşmesinde ana etken olan zorunlu göçe dair anlamlı çözümlemeler yapılmamakta, zorunlu göç mağdurlarına yönelik politikaların üretilmemekte; ya da sokakta çalışan farklı çocuk grupları üzerinden özgül değerlendirmelere gidilmemekte, dolayısıyla alternatif çözüm olanakları yaratılamamaktadır.

Baştan beri vurguladığımız noktayı tekrarlarsak, çocuklarla ilişkili olarak sokaklarda karşımıza çıkan çok çeşitli sorunların "sokak çocukları" üst başlığı altında genellen-

mesi de bu sorunun önemli bir unsurudur. Oysa sokaktaki çocuk gruplarının orada bulunma nedenleri, bulunma hal ve tarzları, aileleriyle ilişkileri, sokakta kalma süreleri ve sokaktaki diğer insanlarla etkileşimleri son derece farklıdır. Bu nedenle "sokak çocukları" kavramı yerine, eğer günün 24 saatini sokakta geçiriyorsa "sokakta yaşayan çocuk", sokağı çalışmak amacıyla kullanıyorsa "sokakta çalışan çocuk" kavramları kullanılmalıdır. Sokakta çalışan çocukların tamamına yakını normal aile gözetimi altında yaşamaktayken sokakta yaşayan çocuklar aile bağından ve otoritesinden tamamen uzaktır. Sokakta çalışan çocukların neredeyse tamamında aileyle ilişki büyük ölçüde zorunlu göçe bağlı olarak zayıflamasına rağmen aile bütünlüğü korunmakta; sokakta yaşayan çocuklar ise esas olarak parçalamış aile yapılarından gelmektedir. Yani çocukların sokakta bulunmalarındaki ana etmeni birincisinde yoksulluk eksenli çocuk işçiliği, ikincisinde ise aile istismarıdır. Yanına dönecekleri bir aileleri olmayan veya olup da onlarla yeniden uyumlu bir bağ kuramayacak kadar sokak deneyimi biriktirmiş ve "dejenerasyona uğramış" olan çocuklar için esas çözümler aile dışında ve çocuk merkeze alınarak bulunabilecek iken; aileleri ile ilişkilerini sürdüren, sokakta çalışan çocukların durumunda ailenin desteklenmesine, dolayısıyla kurumsallaşmış aile destek sistemlerine ihtiyaç vardır. Kuşkusuz bu öneri bir sosyal politika önermeleri bağlamında anlamlı olacaktır.

Bu araştırmada, sokakta çalışma ile sokakta yaşama arasında, birçok araştırmada iddia edildiğinin aksine belirgin bir geçişkenlik saptanmamıştır. Görüşme yapılan çöp toplayıcı çocuklar, ayakkabı boyacıları ve simit satıcılarında böyle bir eğilime hemen hiç rastlanmamıştır. Yaşlarının diğer gruplarla kıyaslandığında daha küçük olması, yaptıkları işi sunma biçimleri, çalışma saatlerinin gecenin geç saatleri-

ne kadar sürmesi vb. nedenlerle sokağın risklerine daha fazla maruz kalan kâğıt mendil, çiçek, vb. satıcısı çocuklar, sokakta yaşamaya geçiş riskinin en yüksek olduğu grubu oluşturmaktadır. Görüşülen tüm çocuklar içinde sadece tek bir çocuğun, aile içinde şiddete maruz kaldığı için birkaç gündür evine gitmediği belirlenmiştir. Parçalanmış aile ya da evde ağır istismar sözkonusu olduğunda kuşkusuz bu tür geçişlerin olma olasılığı yüksektir. Ancak salt sokağı çalışma mekânı olarak seçmek, sokak yaşamına geçişi koşullamaz ve onun yegâne nedeni de değildir.

Görüşme yapılan bütün çocuk grupları içinde en yaygın endişe kaynağının sokakta yaşayan çocuklar olması, bu endişenin birçok zaman zabıta ya da polis korkusunun da önüne geçmesi önemlidir. Sokakta çalışan çocuklar, "uhucu çocuklar" olarak tanımladıkları sokakta yaşayan çocukların saldırılarına ve haraç taleplerine maruz kaldıklarını belirtmişlerdir; sokakta yaşayan çocuklar tarafından kaçırılmaktan ve uhuya, baliye alıştırılmaktan korkmaktadırlar. Görüşme yapılan çocuklar içinde uçucu madde kullanımına hiç rastlanmamış olması çok önemlidir. Bu gözlemler de dikkate alındığında, farklı nitelikleri benzer niteliklerinden fazla olan "sokakta çalışan çocuklar" ile "sokakta yaşayan çocuklar"ın aynı kavramla anılmasının doğru olmadığı, "sokak çocukları" üst kimliği altında toplanan bu iki grubun sorunlarının ve çözümlerinin ayrıştırılması gerektiği düşünülmektedir. Kaldı ki sokakta çalışan çocukların tek bir kategori altında değerlendirilmesinin de, sorunun nedenleri ve çözümleri önünde bir tıkanıklık yarattığını belirttik.

Görüşme yapılan dört grubun (ayakkabı boyacıları, çöp toplayıcılar, simit satıcıları ve kâğıt mendil, gül, yara bantı vb. satıcıları) kendi içinde özgünlükleri olduğu görülmüştür. Örneğin eğitimi algılamada önemli farklar vardır; eğiti-

mi sürdürme isteği en fazla çöp toplayıcı grupta görülmüştür. Bunda yapılan işin düşük statülü bir iş olarak algılanmasının payı olduğuna kuşku yoktur. Yine çalışmaya başlama nedenlerinde ortak saik yoksulluk olmakla birlikte yoksulluğu derinleştiren nedenler farklılık göstermektedir. Çöp toplayıcılar ve kâğıt mendil vb. satıcıları zorunlu göçün yarattığı koşullar nedeniyle sokaklarda çalışırken, simit satıcılar grubunda böyle zora dayalı bir kriz durumu hiç yaşanmamıştır. Ayakkabı boyacıları için ise bu -veya başka belirli- işleri yapmak zaten içinde bulundukları topluluğun ve kültürün gerçekliğidir. Bir başka örnek olarak aileyle ilişkileri gözönüne aldığımızda, görüşme yapılan gruplar içinde aileyle düzenli ilişki yürüten tek grup Ankara'da aileleriyle birlikte yaşayan kâğıt mendil vb. satanlardır. Diğer grupların aileleriyle kurdukları ilişki düzensizdir. Ancak bütün gruplar, toplumsal-kültürel değerlerin de etkisiyle aile bütünlüğüne bağlılığını korumaktadır.

Araştırma bulguları ve gözlemlerimiz, Ankara'da çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilebilecek, ayakkabı boyacılığı, çöp toplayıcılığı, simit satıcılığı vb. emek-yoğun işlerin çocuklarca daha fazla tercih edildiğini göstermektedir. Ancak kâğıt mendil, çiçek satan, araba camı silen vb. çok daha küçük bir grup, herhangi bir talebin olmadığı bir ürünü/hizmeti "duygu sömürüsüne dayalı bir sunuş" ile pazarlamaktadır. Bu çocuklar özellikle de yaptıkları işleri sunuş tarzları nedeniyle daha fazla gündeme gelmekte, dolayısıyla çözümler de bu grubun özgün koşulları üzerinden üretilmeye çalışılmaktadır. Sayıca çok daha büyük bir grubu oluşturan, emek-yoğun işlerde çalışan çocuklar ise her türlü korumanın yanısıra ve her türlü ilgiden de uzaktırlar.

Yoksulluğun ve işsizliğin her geçen gün süreğenleştiği Türkiye'de çocuk işçiliğinin sona erdirilebilmesi kısa vadede mümkün görünmemektedir. Sanayi ve hizmet sektörün-

deki çocuk işçilere yönelik düzenlemelere paralel olarak sokakta çalışan çocuk işçilerin de çalışma şartlarını düzenleyen kurallar gerekmektedir. Bu araştırmanın örneklemini oluşturan üç grubun (ayakkabı boyacıları, çöp toplayıcılar, simit satanlar) yaş ortalaması 13-15 aralığında yığılma göstermektedir. Bu grupların çalışma şartlarını düzenleyen kuralların yanısıra, meslekî beceriyle birlikte maddî getiri de sağlayacak düzenlemelere ihtiyaç vardır. Düşünülmesi gereken alternatif modellerden birisi, korumalı işyerleri olabilir.

Herhangi bir talep gerektirmeyen işler yapan (mendil, çiçek satmak, cam silmek vb.), yaşça küçük (7-12 yaş) ve hem sokak yaşamına geçişgenlik açısından en riskli grubu oluşturan hem de mevcut sosyal hizmetlerin merkezinde olan çocukların durumunda ise, konuya doğrudan müdahale edilmesi ve aile destek sistemlerinin kurumsallaşması gerekir. Kaldı ki Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na göre 12 yaşın altında olan çocukların çalıştırılmaları yasaklanmıştır ve bu çocukların tamamen sokaklardan çekilmeleri gerekmektedir.

Sokakta çalışan çocukların aileleri

Türkiye'de sokakta çalışan çocukların büyük kentlerin önemli bir sorunu olarak kabul edilmesi, büyük oranda 1990'lı yıllarla birlikte yaşanan zorunlu göç süreçleri sonrası bu çocukların gerek sayıca artmasına gerekse kişisel gelişimlerini engelleyecek türde iş çeşitlerinin ortaya çıkmasına bağlıdır. Bu göç dalgasının geçmişte yaşanan göçlerden temel farkı *zorunlu* olmasıdır; göç eden insanlar, göç edecekleri zamanı ve yerleri seçme şansları olmaksızın yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Zorunlu göçün ülkede izlenen neo-liberal politikalarla eşzamanlı yaşanması, göç ettirilenlerin sosyal koruma olanaklarından mahrum kalmalarını getirmiştir. Ayrıca zorunlu göçün hukuki teme-

linin olmaması nedeniyle sosyal maliyeti de göç edenlerin sırtına yıkılmıştır. Bu etkenler sorunu daha tahripkâr kılmış, zorunlu göç eden aileler için yoksulluk derinleşmiş ve süreğenleşmiştir. "Yeni yoksullar" kavramı altında yürütülen tartışmaların asıl nesnesi bu gruptur.

Göç-Der Raporu'na (2002) göre, göç mağduru olan çocuklardan temel eğitim çağında olan 6-14 yaşındakilerin yarısının okulla ilişkileri yoktur. Bu çocuklar aile bütçesine katkıda bulunmak için sokaklarda veya düşük ücretle kaçak olarak çalışmak zorunda kalmaktadırlar.

Ankara'da sokakta çalışan çocukların önemli bir bölümünün Doğu ve Güneydoğu illerinden son 10-15 yıl içinde göç ettikleri görülmüştür. Sokakta çalışan grup içinde sadece kâğıt mendil, gül vb. satan grup aileleriyle Ankara'da ikamet etmektedir. Çöp toplayıcı çocukların aileleri çoğunlukla göç ettirildikleri köy ve mezraların kent merkezlerine ya da civar büyük illere tutunmuşlardır. Ayakkabı boyacıları ve simit satıcısı çocuklar de çoğunlukla aileleriyle değil çalışma amacıyla kendi başlarına göç etmişlerdir.

Araştırmaya konu olan çocukların hemen hepsinin anne babası hayattadır. Ancak kâğıt mendil vb satıcıları dışındaki çocukların, en azından başka kentlerde olmalarından ötürü, aileleriyle düzenli ilişkileri yoktur. Gruplar arası karşılaştırmada aile bütünlüğünün korunması açısından farklılıklar görülür. Örneğin kâğıt mendil, çiçek vb. satıcılığı yapan çocuklarda aileyle ilişkinin sürekliliği sözkonusudur. Bu aileler çocukların sokaklarda çalışıyor olmalarını bir sorun değil bir çözüm olarak görmektedir.

Ankara sokaklarında çalışan çocukların çalışma nedenleri açısından ilk bakışta gruplar arasında belirgin bir farklılık görünmemektedir. Çocukların hepsi de ekonomik sıkıntı nedeniyle çalışmaya başladıklarını belirtmişlerdir. Ancak yoksulluğun oluşum süreci bakımından gruplar açısın-

dan farklı dinamikleri sözkonusudur. Ayakkabı boyacıları ve simit satıcılarında yegâne zorlayıcı etken ekonomiyken, çöp toplayıcı ve kâğıt mendil vb. satıcısı çocuklarda zorunlu göçle bağlantılı bir yoksullaşma süreci hâkimdir.

Kısacası, incelediğimiz koşullarda, çocukların sokakta çalışması ile yoksulluk ve göç arasındaki bağlantı hiçbir zaman gözden kaçırılmamalıdır. Geçmiş birikim, sermaye veya beceri yoksunluğuyla birleşen göç, kente tutunamama anlamına gelmektedir. Bu aileler, sosyo-ekonomik yönden alt düzeydedirler. Haneler kalabalık, gelir ve sosyal güvence yetersiz, kadınlar da erkekler de eğitimsizdir. Zorunlu göç sürecinde uğradıkları tahribat sonucunda, geçmişte varolan pek çok aile işlevini de kaybetmeye başlamıştır. Kente tutunamayan aileler için "mevzi" çözümlerden birisi de çocukları çalıştırmak olmuştur.

Zorunlu göç bağlamında, soruna bütünlükçü bakan değerlendirmelere, mağdurların ihtiyaçlarına ve taleplerine cevap verebilecek çözümlere, göçün ekonomik-sosyal maliyetinin göçe zorlayan merciler tarafından üstlenilmesine ihtiyaç vardır. Sokakta çalışan çocuklara yönelik geliştirilen sosyal politika önlemlerinin kapsamlı ve derinlikli olması için, odağına böylesi bütünlükçü bir bakışın yerleştirilmesi gereklidir.

Çocukların korunmasının yasal çerçevesi

Konuyla ilgili uluslararası sözleşmeler ve yasal mevzuat çocukların çalıştırılması ön kabulüne dayanmakta, çocuk emeğinin ucuz işgücü olarak kullanımına yasal bir çerçeve oluşturmaktadır. Üstelik yasal düzenlemeler tamamen formel sektör öngörüsü üzerinden gitmektedir, sokakta çalışan çocukları kapsayıcı herhangi bir düzenleme ve kurumsallaşma zaten sözkonusu değildir. Tasarlanan bütün sosyal

önlemleri boşa çıkaracak bir gerçeklik sözkonusudur: Mevcut ekonomik yapı, işsizlik ve ucuz emek kullanımını ortadan kaldırmaya elverişli olmaması bir yana, bunlar olmadan yaşayamayacak durumdadır.

Çocukların çalıştırılmasının temel nedenlerini hedef alan politikaların üretilemediği, ekonomik ve sosyal yaşam düzeyinin yükseltilmesine yönelik hiçbir kamusal önlemin alınmadığı mevcut koşullarda, yasal çerçevenin görece iyi olması veya daha da iyileştirilmesi somut bir karşılık bulamayacaktır. Çocukların çalışmasını zorunlu kılan koşulların, yoksulluk, göç, işsizlik, denetimsiz ekonomik politikalar vb. ortadan kaldırılmasına yönelik kapsamlı bir değişikliği göze almayan hiçbir düzenleme tek başına yaşama şansı bulmayacaktır.

Öte yandan Türkiye'de Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin iç hukuka tam yansıtılamadığı bir gerçektir. Çocuk Hakları Sözleşmesi yaşam standardıyla ilgili koşulları yaratma sorumluluğunu devletlere vermiş bulunmakla birlikte, Türkiye'de konuya ilişkin düzenlemelerde daha çok ailenin sorumluluğunun öne çıkartıldığı ve toplumsal sorumluluğun neredeyse gözardı edildiği bir perspektif görülmektedir.

Yoksulluk yönetimi

1970'li yılların akışı içinde kapitalizmin bütünsel olarak içine girdiği krize karşı yeniden yapılanmayı sağlayacak makro ve mikro ölçekte yeni mekanizmalar geliştirilmiş, 1980'lerle birlikte uygulanmaya başlayan bu mekanizmaların ideolojik çerçevesi (neo-)liberalizm olmuştur. Neo-liberal görüş her türlü devlet müdahalesinden uzak bir piyasayı savunur. Oysa yaşanan devletin "aradan çekilmesi" değil sermaye lehine işlevlerini yeniden tanımlamasıdır. 1990'ların başlarından itibaren devletin piyasa yanlısı ekonomik re-

formlara gitmesi gerektiğini vurgulayan Dünya Bankası bunu çok iyi yansıtır. 1990'lı yıllar Türkiye'de de yapısal uyum ve istikrar politikalarının hızla hayata geçirildiği yıllar olmuştur. Bu politikalar yüksek işsizlik, sosyo-ekonomik eşitsizlik ve yoksullukla sonuçlanmıştır. Yoksulluğun mağdurları arasında kadınlar ve çocukların özel ve ağırlıklı bir yeri vardır.

Bu iktisadi politikaların neticesinde Şubat 2001'de patlayan ekonomik krizin yarattığı sarsıntının etkileri kısa zamanda kendisini sosyal alanda da hissettirmiştir. Şubat 2001 krizinin ardından Türk-İş Araştırma Merkezi'nin yaptığı araştırma sonuçları Türkiye'de yoksulluk sınırının hızlı bir yükseliş içinde olduğunu göstermekteydi. Kasım 2001'deki Türk-İş araştırma sonuçlarına göre, açlık sınırı, dört kişilik bir ailenin yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenebilmesi için yapması gereken aylık harcama tutarı olan 369 milyon TL ile belirlenirken; yoksulluk sınırı, dört kişilik bir ailenin, gıda, kira, ulaşım, giyim, eğitim, kültür gibi temel gereksinimleri için gereken aylık harcama tutarı olan 1 milyar 122 milyon TL'dir. Oysa yoksulluk sınırı, aynı kuruluşun Nisan 2001 Çalışması'nda 657 milyon TL civarındaydı. 2001 Şubat krizinin ardından işsizlik oranlarındaki artış da yoksulluğu derinleştirmiştir. DİE (2002) 1. Dönem geçici sonuçlarına göre %11.8 olan işsizlik oranının artacağı öngörüsü ilgili herkesin ortak kanısıydı.

Dikkate değer bir çelişki, IMF ve Dünya Bankası'nın temel taşıyıcısı olduğu ekonomi politikalarının sonucu olarak ortaya çıkan yoksulluğa, yine aynı uluslararası finans kuruluşlarının ilgi göstermesidir. Ancak bu ilgi, yoksulluğun ortadan kaldırılmasına değil, azaltılmasına ya da tahammül edilebilir düzeye indirilmesine dönük bir stratejiye dayanmaktadır. Bu iki kuruluş 1999'da "Yoksulluğu Azaltma Stratejisi" girişimini başlattıklarını duyurmuşlardır.

IMF ve Dünya Bankası, Şubat 2001 kriziyle birlikte daha da derinleşen işsizlik ve yoksulluğun Türkiye'de sosyal gerilimi artıracağı düşüncesiyle 2002 bütçesinde sağlık ve eğitim gibi sosyal harcamalarda artış yapılmasını öngörmüş, ayrıca Dünya Bankası tarafından 11 Eylül 2001 tarihinde onaylanan "Sosyal Riski Azaltma Projesi"ni başlatmıştır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'nun uygulayıcı kuruluş olduğu proje için, Dünya Bankası'ndan 5 yıl ödemesiz 15 yılda ödeme koşuluna bağlı 500 milyon dolar tutarında kredi alınmıştır.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu, yoksulluğu azaltma projesini Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma vakıfları eliyle yürütmektedir. Kamunun bu konudaki diğer bir girişimi ise Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nca yerine getirilmektedir. Sokakta çalışan çocuklar ve aileleri de mevcut yardım sisteminin hedef kitlesi içinde yer almaktadır ve halihazırda bu mekanizma, çocukları sokaklardan çekebilmenin yegâne unsuru konumundadır. Oysa her iki yardım mekanizması da, yoksulluğu azaltmaktan öte hedef grubunda sisteme bağımlılık yaratmaktadır. Başvuru şansı olmayanların/bulamayanların başvuru esasına dayalı olan hizmetlerin muhatabı olamaması, sistemin bir başka zaafıdır. Dolayısıyla gerek Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları'nın gerekse Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun, yoksulluğun önlenmesinde işlevsiz olduklarını söyleyebiliriz.

Yoksullukla mücadele stratejileri, herkes için insanî yaşam olanağı sağlayacak, sürekliliği olan bir gelir güvencesinin sağlandığı, tüm yurttaşların ücretsiz eğitim, sağlık, barınma hakkından faydalandığı, aile ve çocuk hizmetlerinin eksiksiz gerçekleştiği, bölgelerarası eşitsizliğin giderildiği, bütünlükçü bir sosyal koruma ve sosyal güvenlik sisteminin sağlanması oranında anlam kazanabilir. Kuşkusuz açlığın

ve yoksulluğun en vahim sonuçlarının önlenmesi anlamında acil gereksinimlerin karşılanması da önemsiz olmamakla birlikte yoksullukla mücadele "risk yönetimi"ne indirgenemez. Yoksullukla mücadele, "risk yönetimi" çerçevesinde değil, yoksulluğu üreten toplumsal mekanizmaların dönüşmesi perspektifinden yürütülmelidir.

Dünya Bankası (2000) yoksullukla mücadele için, hükümetleri, bölgesel kalkınma bankalarını, kiliseleri ve devlet dışı örgütleri birlikte hareket etmeye çağırmaktadır. Son dönemde Türkiye'de hükümetler, yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri bünyesinde gittikçe artan yardım faaliyetlerini bu açıdan anlamlandırmak gerekmektedir.

İçinde bulunduğumuz konjonktür sosyal politika ve sosyal devletin geleceği açısından paradoksal bir durum yaratmıştır. Bir yandan devletin sosyal yönünün küçültülmesi doğrultusundaki çabalara hız verilmekte, diğer yandan günlük, tekil ve birbirinden kopuk yardım harcamaları artırılmaya çalışılmaktadır. Sosyal devletin tüm kazanımlarının yok edilmeye çalışıldığı bir ortamda yoksullar, yönetenler tarafından artık açık şekilde ve öncelikle bir "risk unsuru" olarak görülmeye başlanmıştır. Devlet sosyal yardım harcamalarına, sosyal devlet bağlamında olduğu gibi sosyal haklar çerçevesinde değil de açıkça olası bir sosyal patlamanın önlenmesinin araçlarından biri olarak yaklaşmaktadır. Neoliberal ekonomi politikalar altında sosyal yardım faaliyetleri yoksulların yönetilmesinin araçlarıdır; varsılların yoksullardan korunması anlamına gelmektedir.

Devletin sosyal yardım harcamaları artarken eğitim ve sağlık gibi alanlardaki temel sosyal harcamalar kesintiye uğramaktadır. "Yoksullukla mücadele" yardımlarının "eğitime katkı" vb. adlar altında yapılması, temel sosyal hak kategorilerinin aynî ve nakdî yardım hizmetlerine dönüştürüldüğünün göstergesidir Sosyal hizmetler alanında devletin sorum-

luluğunu azaltmak üzere toplumsal girişimler teşvik edilmeye çalışılmakta, sivil toplum söylemi neo-liberal ideolojinin bir uzantısına dönüştürülmekte, indirgenmektedir.

Bu araştırmanın problemini oluşturan sokakta çalışan çocuklar tartışmasında, konuyu salt çocuk odaklı düşünmek, hele yoksullaşmayı yoksulların kapasite yetersizliğine vb. içsel nedenlere bağlayan, "kurbanı suçlayıcı" neo-liberal yaklaşım, toplumsal sorumluluğu ve devletin bu konudaki yükümlülüklerini gözardı etmektedir. Keza "tehlikeli sınıflar", "riskli gruplar" vb. terimlerle alt sınıfları "tehdit" olarak kodlayan kavram setinin, sokakta çalışan ve yaşayan çocukları bir toplumsal tehlike olarak kodlayan uzantılarına karşı da dikkatli olmak gerekmektedir. Sorunun nedenlerini tahlil etmekten çok politik bir çözümsüzlüğü üreten bu kavramların kendileri, damgalayıcı, dışlayıcı, dolayısıyla bizzat tehlikelidirler.

KAYNAKÇA

Abdalla, A. (1992), "Mısır'da Çocuk İstihdamı: Kahire Deri Tabaklama Sektörü", A. BeQuele ve J. Boyden (ed.) *Çocuk İstihdamıyla Mücadele*, ILO.

Agnelli, S. (1986), Street Children: A Growing Urban Tragedy (Report for the Independent Commission on International Humanitarian Issues) Londra, Wedenfeld & Nicolson.

AIDSWATCH (1989), *Death Squads Kill On Child Every Two Days In Brazil*, Cilt 7.

Alexandrescu, G. (1996), "Street Children in Bucharest", *Childhood-Children Out of Place: Special Issue on Working and Street Children*, cilt 3, sayı 2.

Altuntaş, B. (2001), "Küreselleşme Söylemi ve Karşı Strateji Tartışmaları", *Sosyal Hizmet*, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi yayını, Ocak-Şubat-Mart.

Aptekar, L. (1988), *Street Children of Cali*, Durham, NC: Duke University Press.

Aptekar, L. (1989), "Characteristics of The Street Children Of Colombia", *Child Abuse & Neglect, The International Journal*, 13.

Aptekar, L. (1994), "Street Children In The Developing World: A Review Of Their Condition", *Cross-Cultural Research*, cilt 28, sayı 3.

Atalay, N.D. (1978), Evden Kaçan Ergenlerin Ailelerinin Sosyal Psikiyatrik Özelliklerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (doçentlik tezi), Ege Ün. Tıp Fak., İzmir.

Atauz, S. (1990), *Ankara ve Şanlıurfa'da Sokak Çocukları*, UNICEF Yayınları.

Atauz, S. (1997), *Diyarbakır Sokak Çocukları Araştırması*, Uluslararası Lions MD-118 U Yönetim Çevresi.

Atauz, S. (1998), "Dünya Kentlerinin Yeni Olgusu: Sokak Çocukları", *Birikim*, sayı 116, Aralık.

Atauz, S. "Sokak Çocuklarının Kenti", *Diğerlerinin Konut Sorunu* (sempozyum), Mimarlar Odası Yayınları.

Atauz, S. (1999), *Evden Kaçma Sorununa İlişkin Yaklaşımlar*, Bordo A.Ş. Ankara.

Avcı, H. (1993), "Ankara İlinde Çıraklık ve Meslek Eğitim Yasası Kapsamında Meslek Alanlarında Çalışan Çocukların Çalışma Yaşamı ve Eğitim ve Öğretime Yönelik Görüşleri" (yayımlanmamış doktora tezi), AÜ EBF.

Anti-Slavery Society (1985), *Street Children: An Annotated Bibliography*, Londra: Anti-Slavery Society.

Aydın, C. (1995), "Çalışan Çocukların Sosyo-Ekonomik Profili ve Çalışma Koşullarının Yasal Ölçülere Göre Değerlendirilmesi", *İstanbul Barosu Çocuk Hakları Günleri, 17-18 Kasım*, İstanbul.

Barker, G., F. Knaul (1991), *Exploited Entrepreneurs: Street and Working Children in Developing Countries*, New York: Childhope - USA.

Barut, M. (2002), *Zorunlu Göç Araştırması*, Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği.

Bassuk, E. L.L. Rubin ve A.S. Lauriat (1986), "Characteristic of Sheltered Homeless Families", *American Journal of of Public Health* 76.

Başkaya, F. (1997), "Sermayenin Küreselleşmesi veya Neo-Liberalizmin Vahşeti", *Özgür Üniversite Forumu - Küreselleşme*, cilt 1, sayı 1.

Bequele, A. ve J. Boyden (ed.) (1988), *Combating Child Labour*, ILO, Geneva.

Bequele, A., R. Berghuys, H.T. Dao ve J.M. Derrien (1991), "Child labour: Law and practice", *Conditions of Work Digest*, 10: 1, s.3-224.

Bequele, A. ve J. Boyden (1992), *Çocuk İstihdamıyla Mücadele*, ILO, Ankara.

Berry, J.W. (1987), "Comperative Studies of Aculturative Stress", *International Migration Review*, cilt XXI, no 3.

Bilgili, A., (1996), "Doğu Anadolu Bölgesinde Göçe Maruz Bırakılan Çocuklar", *Çocuk Vakfı*, İstanbul.

Black, M. (1993), "Street and Working Children", *Innocenti Global Seminar*, (Florance İtalya, February 15-25, UN Children's Fund, İtalya).

Blanc, C. (1992), "Urban Children in Distress; An Introduction to the Issues", *The Urban Child Series 2*, Florance İtalya.

Boidin, C. (1994) *Çocuk Çalıştırılması ile İlgili Politika Hazırlanması ve İş Denetimi - Çalışma Yaşamında Çocuk-Psiko-Sosyolojik Yaklaşım*, ILO, Çalışma ve Sos. Güv. Bak., Ankara (çev: Bülent Piyal) Çalışma Yönetimi Bölümü, Belge no: 4

Bond, L. (1992), Street Children and AIDS: Is Postponoment of Sexual Involvement a Realistic Alternative to the Prevention of Sexually Transmitted Diseases?, Environment and Urbanization, 4.

Boyden, J. (1990), "Childhood and the Policymaker: A Comporative Perspective" in A. James and A. Pprout (ed.) *Constructing and Reconstructing Childhood*, Basingstoke: Falmer Press.

Brennan, T., Huizinga, D., & Elliott, D. (1978), *The Social Psychology of Runaways*, Lexington, MA, Lexington Books.

Brown, C. (1987), Street Children in Jamaica (Paper presented at the Conference on Streer Children), University of West Indies, Kingston, Jamaica.

Cernea, M. M. (1993), "Disaster related Refugee Flows and Development-Caused Population Displacemet", *Antropological Approaches to Resettlement, Policy, Practice and Theory, Boulder*, San Fransisco, Oxford: Westview Press.

Chaudhry, T.R. (1994), "Street Children in Pakistan", *Street Children A Challenge to the Social Work Profession* (ed: A. J. Rane), Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

Connolly, M. (1990), "Adrift in the City: A Comparative Study of Street Children in Bogota, Colombia anda Guatemala City", In N. Boxhill (Ed), *Homeless Children: The Watchers and the Waiters*, New York, Haworth Press.

Connolly, M., J. Ennew (1996), "Introduction: Children out of Place", *Childhood*.

Connolly, M. (1997), "Dünyada Sokak Çocuklarının Durumu", *Sokak Çocukları Sorunlar-Çözümler-Öneriler Sempozyumunda Sunulan Bildiri* (25-26 Haziran) İstanbul.

Cussianovich, A. (1997), "Children Out of Place: A Paradigma of a New Society", *Trondheim, Urban Childhood*.

Demir, F. (1993), "Çocuk ve Gençlerin Korunması Hakları ve Türkiye", *Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye Kolokyumu*, TODAİE, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi.

Derrien, J. M. (1994), *Çocuk Çalıştırılması İle İlgili Politika Hazırlanması ve İş Denetimi Eğitim Klavuzu* (çev: H. Başçıl, B Piyal), ILO, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü, Çalışma Yönetimi Bölümü, Belge: 36.

D'Lima, H., R. Gosalia (1989), *Situational Analysis of Street Children in the City of Bombay*, Bombay: College of Social Work.

Dünya Sağlık Teşkilatı (1987), *Children at Work: Special Risks*, Teknik Rapor Serisi: 756, Cenevre.

Edgerton, R., (1989), *Mau Mau: An African Crucible*. New York, Free Press.

Emniyet Genel Müdürlüğü (2001), "Sokak Çocuklarına Yönelik Çocuk Şubesi Müdürlüğünce Yürütülen Çalışmalar", (Yayımlanmamış Kurum İçi Çalışma Metinleri) Çocuk Şubesi Müdürlüğü.

Ennew, J. (1994), "Street and Working Children: A Guide to Planning", *Save the Children Development*, Manual 4. Londra: Save the Children.

Ennew, J. (1998), *Sokak Çocukları ve Çalışan Çocuklar El Kitabı 4*, (çev: Ç. Öztek), Peli Ofset, Ankara.

Epstein, I. (1996), "Educating Street Children: Some Cross-Cultural Perspectives", *Comparative Education*, Nov, 32.

Erder, S. (1995), "Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları", *Toplum ve Bilim*, 66, Bahar.

Erny, G. (1981), *The Child and his Environment in Black Africa: An Essay on Traditional Education*, Nairobi, Oxford

Fall, M. (1986), "Street Children", *Populi*, 13.

Felsman, K. (1981), "Street Urchins of Colombia", *Natural History*, 90.

Felsman, K. (1989), "Risk and Resiliency in Childhood: The Lives of Street Children", In T. Dugan& R. Coles (Ed.), *The Child in Our Times: Studies in the Development of Resiliecy*, New York, Brunner/Mazel.

Filipinler Üniversitesi, Endüstriyel İlişkiler Böl. (1992), "Filipinler'de Çocuk İstihdamı: Orman Ürünleri ve Giyim Sanayii", A.BeQuele ve J. Boyden (ed.) *Çocuk istihdamıyla Mücadele*, ILO, Ankara.

Fişek, A.G. (2002), "Türkiye'de Çocuk Emeği Çalışmalarına Genel Bakış", www.fisek.org.tr (mayıs).

Goffman, E. (1961), *Asylums*, Garden City, NY: Anchor. Government of India (1992), *Rights of the Child, National of Action: A Commitment to the Child* Delhi, The Department of Woman and Child Development.

Granados, M. (1976), *Gamines*. Bogoto, Editorial Temis.

Guragain, G. (1989), "Talab Magda Malikaharu Risaunchhan (master gets angry whwn asked for he wagest)", *Gorkhapatra*, Temmuz 15, (Nepali Daily News Paper), Katmandu, Nepal.

HAK-İŞ, ILO/IPEC (2000), *Sanayide Çalışan Çocuklar Raporu*, Hak-İş Çalışan Çocuklar Bürosu.

Hart, R.A. (1992), *Çocukların Katılımı, Maskotluktan Yurttaşlığa*, UNICEF.

Heald, S. (1989), *Controlling Anger*, Londra: Manchester University Press.

Hickson, J. & Gaydon, V. (1989), "Twilight Children: The Street Children in Johannesburg", *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 17.

Human Rights Watch/Americas, Human Rights Watch Children's Rights Project (1997), *Guatemala's Forgotten Children-Police Violence and Abuses in Detention*, Human Rigts Watch New York-Washington-Londra-Brussels.

Işık, O., Pınarcıoğlu, M. (2001), *Nöbetleşe Yoksulluk - Sultanbeyli Örneği*, İletişim Yayınları, İstanbul.

İlik, B., Z. Türkmen (1994a), *Sokakta Çalışan Çocuklar* ILO /IPEC.

İlik, B., Z. Türkmen (1994b), *İstanbul Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırma Projesi Dokümanı*, ILO/IPEC.

İlik, B., Z. Türkmen, R. Geter (1994c), *Sokaktan Ustalığa* Ankara: ILO /IPEC.

ILO, (2001), "ILO-Ankara Ofisi Tarafından Yürütülen Çocuk İşçiliğini Sona Erdirme Uluslararası Programı (IPEC) Faaliyetleri", (Yayımlanmamış Kurum İçi Çalışma Metinleri), ILO Ankara Ofisi.

İnal, K. (1999), "Modern Çocukluk Paradigması", *Cogito*, sayı 21,

Institute of Social Research and Development (1990), A report of a study on "Children in especially difficult circumstances", (Street Children of Karachi).

Institute of Psychological and Educational Research (1991). "A Composite Report of Situational Analysis of Urban Street Children in India", (Based on the Study Reports of Six Major Cities in India), Calcutta: IPER.

Kahraman, B. (2000), "Göç Hikâyesi", *Ütopiya*, sayı 11, Güz.

Kanbargi, R. ve M. Kulkarni (1986), "Child Labour, Schooling and Fertility in Rural Karnataka, South India", *Fertility in Asia: Assessing the Impact of Development Projects*. Ed. By J. Stoeckel and A.K. Jain, Londra, UK, s.110-134.

Karataş, A; K. Ulutaş; Y. Erdemir ve N. Küçüksümbül (1994), "Antalya Sokaklarında Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma", *Dördüncü Ulusal Sosyal Hizmet Konferansı Bildiriler 3*, 26-28 Mayıs, Ankara.

Karatay, A. (1999a), "Beyoğlu Bölgesinde Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri", *1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı*, İstanbul Çocukları Vakfı.

Karatay, A. (1999b), "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar", *1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı*, İstanbul Çocukları Vakfı.

Keleş, R. (1993), *Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Kırdök, M. (1995), "Kanunla İhtilaf Halindeki Çocuklar", *İstanbul Barosu Çocuk Hakları Günleri, 17-18 Kasım*, İstanbul.

Konanç, E. (1992), "Korunmaya Muhtaç Kent Çocukları", *Friedrich Ebert Vakfı*, İstanbul.

Küntay, E. (1993), "İstanbul'un Sokak Çocukları: Karşılaştıkları Riskler ve Koruma Politikaları", *Sosyolojideki Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri* UNESCO Ankara.

Küntay, E. (1999), "İstanbul'da Sokak Çocukları: Genel Değerlendirme", *21. Yüzyıl Karşısında Çocuk ve Genç-Bildiriler*, (Ed), Küntay, E., ve Erginsoy, E.G., İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.

Küntay, E. ve Erginsoy, G. (2000), "Fuhuş Sektöründe Çalışan Kız Çocukları", *1. Ulusal Çocuk Kurultayı İstanbul Çocuk Raporu*, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları, 1.

Lalor, K., Taylor, M., Veale, A., Ali Hussein, A.,& Bushra, M. (1992), Victimization amongst Street Children in Sudan and Ethiopia: a preliminary Analysis, In Proceedings of UNICRI Conference, UNICEF; Roma.

Le Roux, J., Smith, C. S. (1998), "Causes and Characteristics of the Street Child Phenomenon: A Global Perspective", *Adolescence*, 33.

Leite, L.,& Esteves, M. (1991), "Escola Tia Ciata: A School for Street Children in Rio de Janeiro", *Environment and Urbanization*, 3.

Lemert, E. (1972), *Human Deviance, Social Problems and Social Control*, Englewood Cliffs, Nj, Prentice Hall.

Luna, G.,& Rotheram-Borus, M. (1992), Street Youth and the AIDS Pandemic, *AIDS Eduction and Prevention*, Supplement, 1.

Lusk, M. (1989), "Street Children Programs in Latin America", *Journal of Sociology and Social Welfare*, 16.

Lusk, M. (1992), "Street Children of Rio de Janerio", *International Social Work*, 35.

Macgoye, M. (1987), *Street Life*, Nairobi, Heinemann.

Manandhar, N. (1994), "A Situation Relating to Street Children in Nepal", (Ed) Rane, A.J. *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*, Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

McLaghlan, F. (1986), "Street Chidren In Prison" In N. Pines (Ed), *Street Childeren Perspectives*, Johannesburg Institute for The Study of Man in Africa.

Mia, A. (1991), *A Promising Path: UCEP Non-Formal Education in Bangladesh, 1991, Profile of UCEP Students* (june 1990) Table1, s.37.

Mia, A. (1994), "Working and Street Children In Bangladesh: A Challange to and Potentials for Social Work", (Ed) Rane, A. J. *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*, Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

Mid-Term Review Project Document (1990), *Meeting the Need. of Street Children in the Philippines*, UNICEF.

Mintz, S. (1984), *Caribbean Transformation*, Baltimore, MD: John Hopkins University Press.

Myers, W.E. (1989), "Urban Working Children A Comparision of four Surveys from South America", *International Labour Review*, cilt 128, sayı 3, 321-335.

Myers, W.E. (1991) (ed), *Protecting Working Children*, Londra: Zed Books Ltd, in association with United Nations Children's Fund.

Myers, W.E. (1995), "Sokak Çocukları İçin Alternatif Hizmetler: Brezilya Yaklaşımı", *Çocuk İstihdamı: Sorunlar, Politika ve* Programlar, ILO, Ankara.

Narayan, A. (1995), "Çocuk İstihdamı Politika ve Programlar: Hindistan Deneyimi", *Çocuk İstihdamı: Sorunlar, Politika ve Programlar*, ILO, Ankara.

Ojanuga, D. (1990), "Kaduma Beggar Children: A Study Of Child Abuse and Neglect in Northern Nigeria", *Child Welfare*, 69.

Oliveria, W., Baizerman, M., & Pellet, L. (1992), "Street Children in Brazil and Their Helpers: Comparative Views on Aspirations and the Future", *International Social Work*, 35.

Önenç, Ertürk ve diğerleri (2000), "Sokak Çocukları Alt Komisyonu Raporu", *1. İstanbul Çocuk Kurultayı İstanbul Çacuk Raporu*, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları.

Özbudun, S. (2000), "Adı Konulmayan Olağanüstü Göç", *Bilim ve Siyaset*, Sonbahar, İstanbul.

Özden, A. (1995), "Uçucu Madde Bağımlılığına İlişkin Bilgi Dokümanı", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı*, Ankara.

Özyanık, A. (1998), "Sokakta Çalışan Çocuklar Sorunu, Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Proje Modeli", *Emniyet Genel Müdürlüğü Küçükleri Koruma Hizmetleri Yönetici Semineri*, Asayiş Şube Müdürlüğü, Ankara.

Pallana, B. E. & Simab, H. (1994), "Street Children in Afghanistan", (Ed) Rane, A. J. *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*, Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

Pande and Rajendra (1991), *Street Children of India: A Situational Analysis*, Allahabad: Chugh Publications.

Patel, S. (1990), Street Children, Otel Boys and Children of Pavement Dwellers and Construction Workers in Bombay: How They Meet Their Daily Needes, *Environment and Urbanization*, 2.

Peker, M. (2002), "Çocuk İstihdamı Üzerine Bir Deneme", www.fisek.org.tr (mayıs).

Pelda, A. (2000), "Göçün Sürekliliği Olgusunun Soyo-Ekonomik ve Politik Sonuçları", *Bilim ve Siyaset*, Sonbahar.

Pereira, P. (1985), *Profile of Brazil: The Stituation of Brazilian Children*, Sao Paulo, Editoral Political.

Phillips, W.S.K. (1994), *Street Children in India*, Rawat Publication, Jaipur anda New Delhi.

Phinto-Panicker, Rita, P. Nagia (1988), *Situational Analysis of Children in Especially Difficult Circumstances in the Union Territory of Delhi with Focus on Working and Street Children*, Delhi: UNICEF.

Pineda, V., Munaz, E. (1978), *The Gamins Social Home and Family*, Bogota.

Polat, O. (1999), "Türkiye'de Sokak Çocukları", *Çocuk Forumu*, Cilt 2, Sayı 3.

Polat,O. (2002), *Sokak Çocukları*, Özgün Ofset Rek.& Matb.

Rahman, H. (1992), Situation of the Street Children and Girl Domestics (Preliminary Report), Dhaka.

Ranasinghe, P. (1994), "Street Children in Sri Lanka", (Ed) Rane, A.J. *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*, Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

Randal, G. (1988), *No Way Home: Homeless Your People in Central Londra*, Londra, Centrepoint soho.

Rane, A.J. (1989), Report of the Workshop on Street Children: "The Experience of Bombay", Bombay: Tata Institute of Social Sciences (Mimeo).

Rane, A.J. (1990), "Street Children: Implications for Social Work Profession and Training Need", Paper Presented in the Workshop on Street Children Organised by the IASSW at Lima, Peru, August 21-25 1990, Bombay: TISS (Mimeo).

Rane, A.J. (1991), "Street Children in Bombay: Problems and Programmes", Paper presented at the Seminar in child Welfare in Bombay: Policies and Services, organised by Vinimay Trust in TISS on November 30, 1991

Rane, A.J (ed) (1994), *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*, Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

Rizzini, I ve W. M. Lusk (1995), *Children in the Streets: Latin America's Lost Generation Children and Youth Services Review* V: 7 (3).

Rizzini, I. (1996), "Street Children: An Excluded Generation in Latin America", *Childhood*, cilt 3, sayı, 2.

Rosa, C. S., de Sousa, R. & Ebrahim, G. (1992), "The Street Children of Recife: A Study of Their Backgronud", *Journal of Tropical Pediatrics*, 38.

Roux, J., C. S. Smith (1998), "Causes and Characteristics of The Street Child Phenomenon: A Global Perspective", *Adolescence*, Fall 98, cilt 33, sayı 131.

Salazar, M.C. (1992), "Kolombiya'da Çocuk İstihdamı: Bogota'nın Taş Ocakları ve Tuğla Fabrikaları", A.BeQuele ve J. Boyden (ed.) *Çocuk İstihdamıyla Mücadele*, ILO, Ankara.

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (2001), "Sokakta Çalışan ve Yaşa-

yan Çocuklara Yönelik SHÇEK Tarafından Yürütülen Çalışmalar" (Yayımlanmamış Kurum İçi Çalışma Metinler), Aile Çocuk Hizmetleri Daire Başkanlığı.

Shroof, N. (1987), *They are Our Children Too, Perspective in Social Work*, Bombay: College of Social Work.

Shroof, N. (1988), "They are Our Children Too: The Vagrant Children's Project", (a paper submitted at the National Workshop on Street Children), Yeni Delhi.

Shroof, N. (1990), "Recommendations for the Future: Lessons from a Successful Experience" Peper prepared for the Workshop on Street Children organised by the IASSW at Lima, Peru, on August 21-25, 1990, Bombay: TISS (Mimeo).

Shroof, N. ve Rane, A.J. (1994), "Street Children in India: Emerging Need for Social Work Intervention", (Ed) Rane, A.J. *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*, Tata Institute of Social Sciences, Bombay.

Sır, A., Bayram, Y., Özkan, M. (1998), "Zorunlu İç Göç Yaşamış Bir Grupta Travma Sonrası Stres Bozukluğu Üzerine Bir Ön Çalışma", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 9(3).

Silva, T.L. (ed) (1991), "Indonesia to Work with Family, Child and Peers in Its Efforts for Street Children", *Childhope Newsletter*, 1 (1/2), 3.

Sinanlı, M.A. (2000), "Sokakta Çalışan Çocuklar, Göç ve 'Göçmüş' Aileler", *Ütopiya*, sayı 10, Yaz.

Subaşı, M. (1996), "Sokakta Çalışan Çocukların Ruh Sağlığını Bozan Risk Faktörlerinin Belirlenmesi", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Ünv. Sağlık Bilimleri Ens., Ankara.

Subrahmanyam, Y. & Sondhi, P. (1990), "Child Porters: Psyhosocial Profile of Street Children", *International Journal of Social Work*, 51.

Standing, G.,V. Tokman (ed.) (1991), *Towards Social Adjustment*, ILO, Geneva.

Swart, J. (1988), An Anthropologial Study of Street Children in Hillsbrow, (Unpublished Master's Thesis, University of South Africa.

Swart, J. (1990), "Street Children in Latin America, with Special Reference to Guatemala", (UNISA Latin America Report, 6).

Tacon, P. (1982), "Carlinhos: The Hard Gloss of City Polihs", *UNICEF News*, 111.

Teber, S. (1993), *Göçmenlik Yaşantısı ve Kişilik Değişimi*, Ortadoğu Yayınları, Köln.

Türkyılmaz, A., Çay, A., Avşar, Z., Aksoy, M. (1998), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara.

Tyler, B.F., S. Tyler, J.J. Echeverry, M.C. Zea (1986), "A Preventive Psychosocial Approach for Working with Street Children", *American Pschological Association.*

Tyler (1991), "Making It On The Streets In Bogoto: A Psychosocial Study Of Street Youth", *Genetic, Social & General Psychology Monographs*, Kasım, cilt 117, sayı 4.

Uluğtekin, S. (1991), *Hükümlü Çocuk ve Yeniden Toplumsallaşması*, Ankara.

UNESCO (1991a), "Child Labour in the World Today", *UNESCO Courier: A Window Open on the World*, Ekim, s.37-38.

UNESCO (1991b), "Africa's Lost Generation". *UNESCO Courier: A Window Open on the World*, Ekim. s. 22-24.

UNESCO (1995), *Working with Street Children, Selected Case-Studies from Africa, Asia and Latin America*, Youth Plus, UNESCO Pub., International Catholic Child Bureau (ICCB).

UNICEF (1986), "Children in Especially Difficult Circumtances", *Supporting Annex, Exploitation of Working and Street Children*, New York, UN Children's Fund.

UNICEF, Regional Office for South Central Asia (1987a), "Taking Education to the Rural Working Child", *Future* 20.

UNICEF (1987b), Report of NGO Workshop on Street and Working Children Help in New Delhi on July 16-17, 1987.

UNICEF (1988), A Background Paper on "Street Children" submitted at the National Workhop on the Street Children, 29th and 30th August, Yeni Delhi.

UNICEF, India, Ministry of Human Resources Development (1989), *Lesser Child: The Girl in India*, New York: UNICEF.

UNICEF (1990), "Children and Development in the 1990s", *A UNICEF Sourcebook*, Proceedings of the World Summit for Children, New York UN Children's Fund.

UNICEF (1992), Bangladesh Strategy Paper, 1993-1995.

UNICEF (1997), *Dünya Çocuklarının Durumu, Gündem: Çocuk İşçiler*, UN Children's Fund.

UNICEF (2000), *Dünya Çocuklarının Durumu*, UN Children's Fund.

United-States, Bureau of International Labor Affairs (1993) *International Child Labour Problems*, 1990-1992.

Ural, G. (2000), "Sokaklara 'Sığınan' Çocuklar", *Radikal*, 25.08.2000.

Visano, L. (1990), "The Socialization of Stret Children: The Development and Transformation of Identities", *Sociological Studies of Child Development*, 3.

Wainaina, J. (1981), "The 'Parking Boys' of Nairobi", *African Journal of Sociology*, 1.

Williams, C. (1993), "Who are 'Street Children?' A Hierarchy of Street Use and Appropriate Responses", *Child Abuse & Neglect*, cilt 17.

Yılmaz, S. (1998), "Sokak Çocukları", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı.

Zeytinoğlu, S. ve Kozcu, Ş. (1988), "Fiziksel Çocuk İstismarı lle İlgili Bir Araştırma", *Seminer Psikoloji Dergisi*, Ege Ünv. Edebiyat Fakültesi Yayını, sayı, 6-7.

Zeytinoğlu, S. (1989), "Sokakta Çalışan Çocuklar ve Sokak Çocukları", *Çocuk İstismarı ve İhmali, Çocukların Kötü Muameleden Korunması 1. Ulusal Kongresi*, 12-14 Haziran, Ankara.

Zeytinoğlu, S. (1991), "Sağlık, Sosyal Hizmet, Hukuk ve Eğitim Alanlarında Çalışanların Türkiye'de Çocuk İstismarı ve İhmali İlgili Görüşleri", *Çocuk İstismarı ve İhmali*, Ankara.

Zeytinoğlu, S. (1994), "Sokakta Çalışan ve/veya Yaşayan Çocuklar: Sınıflandırmalar, Araştırmalar, Bazı Öneriler", *Gençlik ve Kent Yönetimi*, (Ed) Bayramoğlu Yıldırım, F., İstanbul: WALD yayını.

Sokaklarda çalışan çocuklar, son on yılda Türkiye'de kent hayatında gittikçe daha fazla görünür oldu. Güneydoğu'dan zorunlu kitlesel göçün bunda büyük etkisi var. Yerlerinden, varlıklarından koparılan, yeteneklerinin "işe yaramadığı" kentlerde tutunmaya çalışan yoksul ailelerin geçim yükünü çocuklar üstleniyor. Sokakta çalışmaya gidiyorlar. En ağır, en "pis" işlere giriyor, olmayan "iş"ler icat ediyorlar.

"Zannediyorlar biz hırsızlık yapıyoruz..."

"İnsanlar bizi anlamıyor. Bazıları bizi dilenci sanıyor. Bizi küçük görüyorlar, küfrediyorlar, bir şey diyemiyoruz, çekip gidiyoruz."

Bu sözlerin sahipleri, 11 yaşındaki "Ayşe" ile 14 yaşındaki "Adnan". Ayşe ile Adnan hırsızlık yapmıyorlar, dilenmiyorlar. Ayşe Ankara sokaklarında yara bandı satıyor, Adnan ayakkabı boyuyor. Böylece ailelerinin geçimine katkıda bulunuyorlar. Hatta "Ayşe"lerin, "Adnan"ların getirdiği paralar birçok durumda ailenin ana gelir kalemini oluşturuyor.

Betül Altuntaş, Ankara sokaklarında çalışan çocukların yaşam dünyasına eğiliyor. Onların, ailelerinden tamamen kopmuş olan "sokakta yaşayan çocuklar"dan farkına dikkat çekiyor. "Sokak çocukları" genellemesinin gözden kaçırdığı önemli ayrımlar bunlar... Altuntaş kâğıt mendil, çiçek, yara bandı satan, simitçilik yapan, ayakkabı boyayan, çöp toplayan dört grubun dinamiklerini, iç ilişkilerini, aile bağlarını, koşullarını da ayrı ayrı ele alıyor. Böylece bu küçük "sokak emekçilerine" yekpâre bir kalabalık, bir "güruh" olarak bakıldığında fark edilmeyen özellikleri, ayrımları saptıyor. Kitapta sokakta çalışan çocukların bütün dünyadaki durumuna, konuya ilişkin yaklaşım biçimlerine, Türkiye'deki yasal ve kurumsal düzenlemelere ilişkin değerlendirmeler de yer alıyor. ■

THG 0971799 HRF

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0126-5